

"YOM" DƏRGİSİNİN KİTAB DİZİSİNDƏN

YUSUF AKÇURA

TÜRKÇÜLÜYÜN TARİXİ

آکچورا او غلو یوسف

تورکچولویون تاریخی

باکی-2006

تورکییه تورکجه سیندن اویغونلاشدیرانی و
اؤن سؤزون مؤلیفی: آیبیز کنگرلی - فیلولوگیا ائلملری دوکتورو

علمی رئاکتورو: دکتر فنتهی گندیکی
تورکییه جومهوریتی باکی بؤیوکئلچیلیگی مدنیت و تانیتما موشاویری

آچور اوغلو یوسف، "تورکچولوگون تاریخی"

باکی، 2006 .

بو کیتاب تورک دونیاسی نین تانیتمیش موتفککیری آچور اوغلو یوسفون آذربایجاندا نشر اولونان ایلک کیتابیدير. کیتابدا بؤیوک موتفککیرین اؤزونون خصوصی اؤنم وئردیگی "تورکچولوگون تاریخی" اثری ایلک دفعه اولاراق آذربایجان اوخوجوسونا تقدیم ائدیلمیش. کیتاب فیلوسوفلار، سوسیولوقلار، تاریخچیلر، تورکولوقلار، عومومیتله گئنیش اوخوجو کوتله سی اوچون نظرده توتولموشدور .

Ön söz

Dr. Aybeniz Kengerli geçen asrın ilk çeyreğinde ortak Türk dili hakkında Azerbaycan zıyalılarınca yazılmış makaleleri "Turanın bir eli

var ve yalnız bir dili var” başlığı ile derlemişti. Şimdi de aslen Kazanlı olan büyük tarihçi Akçuraoğlu Yusuf’un ilk kez 1928 yılında İstanbul’da “Türk yılı” salnamesinde (s. 289-455) Arap elifbasında basılan “Türkçülüğün tarihi” adlı değerli eserini neşre hazırlamıştır. Türk Derneği, Türk Yurdu, Türk Ocağı gibi cemiyetlerin kurucusu olmuş, ayrıca Türk Derneği, Türk Yurdu gibi çok tesirli dergiler çıkarmış Akçuraoğlu’nun elinizdeki kitabı, Türkiye’de iki kere de Latin alfabesiyle yayımlanmıştır. Müellifinin de gelişmesinde büyük emeği olan Türkçülük hareketi hakkında kaleme alınan bu eserin kimlik tanımlamasında Azerbaycan aydınlarına bazı tereddütleri aradan kaldırmada yardımcı olacağını düşündük.

Yazar hakikaten meseleye geniş bir açıdan bakabilen ve ciddi tahliller aparaabilen mütefekkir bir tarihçidir. Ne yazık ki, onun Türkiye’de de kadrinin gereği gibi bilindiğini söylemek çetindir. Hakkında yazılan en güzel kitabın müellifi bir Fransızdır [bk. François Georgeon, *Aux origines du nationalisme turc, Yusuf Akçura (1876-1935)*,1980)].

Eserlerinin birçoğu köhne elifba ile ve yeniden neşredilmemiştir. Oysa o, daha 1904’te, Kahire’de çıkan “Üç Tarz-ı Siyaset” başlığını koyduğu küçük ama çok müessir eseriyle evvela Osmanlı İmparatorluğundaki gelişmelerde ve sonra Türkiye Cumhuriyetinin kurulmasında belirleyici adamlardan biri olmuştu.

Şimdi neşrettiğimiz kitabın hem bütününün, hem de içindeki “Azerbaycan’daki Türkçülük” bölmesinin ciddi bir ilgiyle okunacağına eminiz. Akçuraoğlu’nun Ağaoğlu Ahmed Beyin doğduğu Şuşa şehri münasebetiyle söylediği sözleri bugünkü şeraitte okumak, insanın içini kanatmaktadır. “Karabağ, Şirvan ile beraber Azerbaycan Türk kültürünün, Türk musikisinin, Türk edebiyatı ile Türk milliyetçiliğinin de beşiğidir.” Bu sayfalarda Azerbaycan tarihi için de çok değerli malumat ve değerlendirmeler vardır. Misal için 1907’de Petrograd’da (St. Petersburg) toplanan bir heyetin, Bakü’de petrol olduğu için buranın Türk ahalisinin yerinden göçürülmesini istediğini ondan öğreniyoruz.

Bu kitabın neşrinin Azerbaycan’da Akçuraoğlu’na ve onun ömrünü verdiği Türklük hareketine alakayı canlandıracağını umuyoruz.

Akçuraoğlu sadece tarihçi ve bir düşünce adamı değil aynı zamanda faal bir teşkilatçı idi de. Onun Atatürk’ün kurduğu Türk Tarih Kurumunda da çok değerli çalışmalar yapıp bu kurumun istikametinin çizilmesinde önemli rolü olduğunu biliyoruz.

Dr. Aybeniz Kengerli'yi hem bu kitabı, hem de "Yom" dergisinin 4. sayısında yayımlanacak Akçuraoğlu'nun en meşhur ve neşrinden sonraki siyasi fikirleri ve hareketleri derinden etkileyen "Üç Tarz-ı Siyaset" makalesini Azerbaycan'da neşre hazırladığına göre samimi kalple tebrik ediyoruz.

Son olarak, kitabın ışıık yüzü görmesini katkılarıyla mümkün kılan Türk Dünyası Araştırmaları Vakfının Azerbaycan temsilcisi, TUSİAB Yönetim Kurulu üyesi, AZSAN MMC'nin sahibi, arkadaşımız Dr. Halil Kurumahmut'a şükranlarımızı sunuyoruz.

Doç. Dr. Fethi GEDİKLİ
T.C. Bakü Büyükelçiliği Kültür ve Tanıtma Müşaviri

آکچوراو غلو یوسوف کیمدیر؟

" بوتون تورکلرین میللیتچیلیگین قوووتینی آنلامالاریندا، میلی مفکوره نی، تورکچولوگو بولمالاریندا، کولتورلرینده و سیاسی حیاتلاریندا بونون تطبیقینه کئچمه لرینده هئچ کیمسه

يوسف بي قدر موسر اولماميشدير. او، كازاندا چاليشاركن كريمي، قافقازي،
توركستاني، توركييه ني اونوتماميشدي . "

س. ه. كريمر

آچوراوغلو يوسفون (1876-1935) آدي هسن بي زردابي، ايسماييل بي قاسپيرالي، الي بي
هوسئينزاده، احمد بي آغاوغلو، اليمردان بي توپچوباشوو، ضيا گويالپ، ممد امين رسولزاده،
ممد امين يورداقول، انور پاشا، مستافا كامال آتاتورك... كيمي تورك ميلتي نين موللي
شورونون اويانماسيندا، يوكسلمه سينده بويوك رول اويناميش نهنگ شخصيتلرله بير جرگه ده
دايانير .

آچوراوغلو يوسف-يوسف آچورا آدلاري ايله بوتون دونيادا مشهور اولان بويوك تاتار
توركچوسو حاقيندا، آذربايجاندا دنمك اولار كي، هنج بير معلومات يوخدور. باخمايلاق كي،
خيخ يوزيلين سونو، خخ يوزيلين اوللرينده تورك ميللي تفككورونون اينكيشاف يولونو،
توركچولوك هرکاتي نين تشكول و تكامل يولونو ايزله ين تدقيقاتچيلار بو آدين اوزرينده
دونه-دونه داينماق مجبوريتينده ديرلر. آچوراوغلو يوسف تكجه " توركچولوگون تاريخي "
ني يازان شخصيت دئييل، هم ده بو تاريخي يارادان، اوز خيدمتلري، چاليشمالاري ايله
توركچولوك هرکاتي نين تاريخينده موهم يئر توتان تورك بويوكلرينددير. ميلليتجه كازان
تاتاري اولسا دا، اونون خيدمتلري بوتون تورك خالقلاري، تورك دونياسي ايله باغليدير و بو
سببدن آچورانين ايرسي بوتون تورك دونياسيندا اويره نيلمه ليدير .

تورك خالقلاري نين آزي دوردده بير اسرليک، يني 1900-دن باشلايان تاريخي يوسف
آچورا آدي اولمادان، اونون خيدمتلري نظره آينمادان اولدوغو كيمي تقديم ائديله بيلمز. يوسف
آچورا اولدوقجا زنگين بير علمي-نظري، پوبليسيستيك ايرس قويوب گنتميشدير. و بو اثرلر،
كولل حاليندا آچورانين ياراديجيليغي دونيانين موختليف ديللرينده و موختليف اولكلهرينده بير
اسردن آرتيقيدير كي، ديقت مركزينده دير. تأسوف كي، نه 70 ايلليک سوئت دونمينده، نه ده
مستقيليليک قازانديغيميز سون اونيلليکلرده يوسف آچورا آذربايجان تدقيقاتچيلاري نين مارق
دايره سينه داخيل ولا بيلمه ييب. آما يوسف آچورانين خيدمتلري آذربايجانلا دا بيرباشا، ياخود
دولايي يوللا مطلق باغليدير ...

بيز 2002-جي ايلده، " آذربايجان رومانتيكلري و توركچولوك هرکاتي " آدلي دوكتورلوق
ديسسرتاسيياميزدا توركچولوك هرکاتي نين تاريخيندن بهس اندرکن يوسف آچورانين حياتي
و ياراديجيليغي حاقيندا دا آذربايجاندا ايلک دفعه اولراق علمي معلومات وئرميشديک. بير نئجه
ايل کئچديکن سونرا آچورا ايرسيني آذربايجاندا تانيتماق ضرورتيني هيسس ائديب اونون سيزه
تقديم ائنديگيميز بو ايکي اثريني توركييه تورکجه سيندن اويغونلاشديرديق. (بيزدن فرقلي
اولراق آچورا ايرسي توركييه ده هميشه ديقت مركزينده اولوب.) بو کيتاب آچوراوغلو
يوسفون آذربايجاندا نشر اولونان ايلک کيتابيدير. کيتابدا بويوك موتفککيرين اوزونون
خصوصي اونم وئرديگي " اوچ طرزي-سيياست " (1904) مقاله سي و " توركچولوگون
تاريخي " (1928) اثري ايلک دفعه اولراق آذربايجان اوخوجوسونا تقديم ائديليلر. يازيليش
تاريخلري آراسيندا بويوك بير زامان مسافسي اولان بو اثرلر آچورا ايرسي، اونون
دونيಾಗوروشو حاقيندا تصور ياراتماق اوچون سجيبيوي اورنکلردير .

تكجه بو اثرلردن بير يوسوف آچوراوغلو حاقيندا اوزون-اوزون بهسلر آچماق اوچون
يئترلير. " توركچولوگون تاريخي " کيتابيندا يوسف آچوراوغلو بير تورکچو اولراق اوزو

حاقىندا دا گىنىش معلومات وئرمىشىدۇر. بونو نظره آلاق بۇيوك موتفككىرىن حياتى و يارادىجىلىغى حاقىندا بىغجام معلومات وئرمككە كىفايتلە نىرىك .

ايسمايىل قاسپىرالىدان سونرا تىكە آذربايجاندا، روسىيا توركلرى آراسىندا دئىل، توركىيە توركلرى آراسىندا، بوتون تورك دونياسىندا سىياسى توركچولوگون يايىلماسىندا تاتار موتفككىرى يوسوف آچوراوغلونون چاليشمالارى بۇيوك رول اوينايمىشىدۇر .

يوسوف آچوراوغلو كرېمدان كازانا كۆچموش كوبار تاتار عايىلەسىنە منسوب ايدى. اولو بابالارىندان كنىياز آداس روس چارى ايوان قروزنى نىن ياخين دوستو اولموشدۇ. آچورالار سىمبىرسك شەرىندە و اونون اطرافىندا اولان بوتون قوماش فابرىكلرى نىن صاحىبلرى ايدىلر. بو عايىلە نىن روس حاكىم دايره لرى ايله موناسىبتلرى وار ايدى. روس چارى اي نىكولاي كازانى زيارت اندركن يوسوفون آتاسى ھسن بىين ائويندە قوناق اولموشدۇ. يوسوف آچوراوغلو 1876-جى ايلدە سىمبىرسك شەرىندە دوغولموش، 2 ياشىندا ايكن آتاسىنى ايتىرمىش، آتاسى نىن ھىمايە سىندە قالمىشىدى. 1883-جو ايلدە آتاسى نىن خستە ليگى اوزوندن يوسوف آتاسى ايله بىرلىكدە اىستانبولا كۆچور. 1883-1886-جى ايلردە اورادا ايتىداي مەكتىپى، 1886-1892-جى ايلردە ايسە اورتا مەكتىپى بىتتىرىر. اورتا تحصيلىنى بىتتىرىپ آتاسى ايله بىرلىكدە كازانا دۇنور. بو سىياھتى زامانى تاتار ضىالييلارىندان قىيوم ناسىرى (1825-1902)، دىن اىصلاحاتچىسى عالمجان بارودى (1857-1921) شىخ شامىلىن اوغلو گىنئىرال شامىل و روسىيا موفتىسى شىخ ابدولزىلزە گۇروشور. شىخ شامىلىن نوه سى زاھىد شامىل بىدن فرانسىز دىلى، عوئمانلى تارىخى و خطاتلىق درسلىرى اۇيره نىر .

آچورانىن امىسى قىزى زۇھرە خانىم اي.قاسپىرالى نىن حيات يولداشى ايدى. او، تىز-تىز بو عايىلدە قوناق اولار، ايسمايىل بىلە صۇحبىتلر اندردى .

1892-1896-جى ايلردە يوسوف اىستانبول حربىيە مەكتىپىندە اوخويور. بورادا طلبە ايكن تورك عالملىرى نىن توركولوگىيا ساھە سىندە ايلك آراشدىرمالارى ايله -ولد چلبى، نجىب عاصىم بى، بورسالى مەھمەد طاهىر كىمى توركچولرىن اثرلىرى ايله تانىش اولور .

تورك تارىخى و مدنىتى ساھە سىندە زنگىن معلومات صاحىبى اولان يوسوف آچوراوغلو ھىچ بىر سىياسى پارتىيا ايله باغلى اولمادىغىنا باخمىيلاق ھۆكومت طرفىندىن " گىچ توركلر " جمعىتى ايله علاقە دە بىلىنە رك حبس اندىلىر. 1897-جى ايلدە ايسە سولطان ابدولھەمىدىن امرى ايله توركچولوك گۇروشلىرىنە گۇرە ترابلىسقر بە عۇمورلوك سورگونه گۇندىرلىر. اوروپاداكى گىچ توركلرىن سولطانلا آپاردىغى دانىشقىلاردان سونرا آزاد اندىلىر، دوستو احمد فرىد بىلە بىرلىكدە ترابلسقر بدن قاچاراق پارىسە گىندىر. 1899-1903-جو ايلردە فرانسانىن سىياسى ائىملر آكادىمىياسىندا، عىنى زاماندا سوربون اوغولامالى اينجلمە لر يوكسك مەكتىپىندە تحصيل آلىر.

آچورانىن سىياسى گۇروشلىرى نىن فورمالاشماسىندا بو دۇور موستىنا رول اوينايدىر. معلومدور كى، او دۇورده پارىس ژونتوركلرىن عىساس اىقامتگاھى ايدى. آچورا اونلارلا سىخ علاقە ساخلايدىر، گىچ توركلرلە تماس و گۇروشلىر اونون دونياگۇروشونە جىدى تاثير گۇستىرىر .

پارىسدە گۇروشديوو تورك مىلتچىسى شرافددىن مغمومى آچورايا عوئمانلىچىلىق ايدىئاسى نىن چوروكلوگوندىن، موختلىف اونسورلرىن آنلاشماسى نىن ايمكانسىزلىغىندان، تورك مىلتچىلىگىندىن باشقا كىچرلى بىر فىكرىن اولماياجاغىندان بەس اندە رك، شرق و تورك دوشمنى اولان باتىلييلارنى " دىللىرىنە دولادىقلارى " " عدالت " ، " اىنسانلىق " سۆزلرىنە اينامىن تام بىر آخماقلىق اولاجاغىنى آنلادىر. دىگر طرفدىن، آچورا پارىس و سوربون عالى مەكتىپلىرىندە اوروپانىن تانىنىمىش مىلتچى عالملىرى نىن -كورنئىل، بووتىمى، رىنوارىن درسلىرىنى دىنلەيدىر .

يوسوف، او زامان سوربون اونيوئرسيتيتي نين هوقوق فاكولته سينده تحصيل آلان سدري ماقسودي ايله بيرليكه " ترجمان " قزنتي نين 20 ايلليک يوبيلئي نين كنجيريلمه سي نين تشبوسكارلاري اولور. سدري ماقسودي بو باره ده يازير: " بو تورن و توپلانتى روسيا توركلري نين ايلک ميللي كونفرئسي ماهيتيني آلدی. آيري-آيري ويلاتلردن گلن تورک مونورلر ايلک دفعه اولاراق روسيايا باغيملي توركلري ماراقلانديران ميللي مثله، ميللي كولتورو ياشاتما چاره لري و روسلارين روسلاشديرما سياستي ايله موجديله اوچون گورولمه سي واجيب اولان تدبيرلر حاقيندا گوروشموش اولدولار ". " ترجمان " اين 20 ايلليک يوبيلئي نين قئيده اولونماسي روسيا توركلري نين ميللي اويانيش تاريخينده يئر آلان موهم بير حاديه اولدو. بو تدبيردن سونرا روسيا توركلري نين ميليتلريني موحافيزه يولوندا تشكيلاتلي بير صورتده موجديله دؤورو باشلانميشدير .

آچورا تحصيليني بيتيريب 1904-جو ايلده روسيايا دؤنور، 1908-جي ايله قدر بورادا قالير . كازاندا ايكن اوزونون مشهور " اوچ طرزي-سياست " مقاله سيني يازير. 1905-جي ايلده " كازان موخبيري " قزنتي نين رئاكتورو اولور. دومايا ميلت وكيلى سئچيلمه سي نين قارشيسيني آلاق مقصدي ايله 1906-جي ايلده هؤكومت طرفيندن حبس اولونور. مشروطيت ائلانيندان سونرا 1908-جي ايلده توركييه يه گئدير و عؤرونون سونونا قدر اورادا ياشاير. توركچو درنك و جمعيتلرين قورولماسيندا، اونلارين متبو اورقانلاري نين نشرينده ياخيندان ايشتيراك ائدير. " روسياداكي تورك-تاتار خالقلاري نين هاقلاريني قوروما كوميته سي " نين باشكاني سئچيلير. هئيت اوستريا ماجارستان، آلمانيا و ايسوئچره يه گئديب، روسيا تورك-موسلمانلاري نين هاقلاريني مودافيعه و طلب ائدير. سوريخ شهرينده آچورا لئنينله ده گوروشور، بولشويكلرين حاكيميه گله جگي تقديرده ميلتله سينه اونون موناسيبتيني سوروشور. لئ نين آچورايا: " حاكيميه گه لرسك، ايسته ديگينيز هوقوق ضياده سي ايله تمين اولوناجاقدير! " -جاوابيني وئير .

1917-1919-جو ايللرده آچورا روسلارا اسير دوشموش تورك اسيرلري نين مثله سي ايله باغلي قيزيلاي جمعيتي نين نومائنده سي كيمي قربي اوروپايا و روسيايا گئدير . جومهوريت قورولماسيندان سونرا توركييه بؤيوك ميلت مجلسينه عوضو سئچيلير. ايستانبول اونيوئرسيتتئينده پروفئسسور و آتاتوركون مدنيت و سياست مثله لري اوزره مصلحتچيسي وظيفه سينده چاليشير. 1931-جي ايلده " تورك تاريخ قورومو " نون ياراديلماسيندا ياخيندان ايشتيراك ائدير، 1932-جي ايلدن اولومونه قدر بو قوروما رهبرليک ائدير. 1935-جي ايلده ايستانبولدا اورك خسته ليگيندن وفات ائدير .

يوسوف آچورا و غلنون ان مشهور اثرلريندن بيرى 1904-جو ايلده سيمبیرسك ياخينليغيندا يازديغي " اوچ طرزي-سياست " مقاله سيدير. مقاله قاهره ده چيخان " تورك " قزنتينده نشر ائديلميشدير. آز سونرا الي كامالين، احمد فريد و الي بي هوسئينزادنين جاواب مقاله لري ده همين قزنتده نشر اولونور .

آمريكالي يازار چارلز هوستلئر، اثرمني زارئواند توركچولر اوچون بو اثرين اهميتيني ماركسيستلر اوچون " كومونيست پارتيياسي نين مانيفئستي " نه برابر توتموش، آچورايا تورك بيرليگي فيكري نين قوروجولاريندان بيرى كيمي باخميشلار. فرانسيز عالمي گئورگيون بو مقاله ني " پانتوركيزمين ايلک دفعه سيستمتاتيک بيچيمده اورتايا قويولماسي " كيمي تقديم ائتميشدير .

حاقيقتن آچورا بو مقاله ايله سياسي توركچولوگون، توركچولوک نظرييه سي نين عصاصيني قويوموشدور. توركچولوک هرکاتي نين ان بؤيوك تاريخچيلريندن و نظرييه چيلريندن بيرى

کیمی آچورا مقاله نین یازیلدیغی دؤورده تورکچولوک جریانی نین آرتیق یاییلمیش اولدو غونو تصدیقله میش، آنجاق " تورک میلّتیچیلیگی نین سییاستده اوینایا بیله جگی رولو و اوْنمینی گؤسترن " اوچ طرزی-سییاست " دن اؤنجه یازیلیمیش بیر اثرین مۇوجودلو غونو بیلمه دیگینی " اعتراف ائتمیشدی .

" اوچ طرزی-سییاست " آدی ایله یوسف آچورا و غلو مقاله نین یازیلدیغی دؤورده عثمانلی ایمپئراتورلو غونون نیجات یولو کیمی دوشونولن عثمانلیچیلیق، ایسلامچیلیق و تورکچولوک آخیملاری نین هانسی نین تطبیقی نین مومکونلوگونو آراشدیرمیش، تام قطعیتله اولماسا دا، بو اوچ جریان ایچریسینده تورکچولوگو یئگانه نیجات یولو، دوزگون یول کیمی عصاصلانديرماغا چالیشمیشدیر. ایلک دفعه اولاراق عثمانلیچیلیغین و ایسلامچیلیغین دئییل، تورکلوک سییاستی نین دؤولت سییاستینه چئوریلمه سینی ایره لی سورموش، سیاسی تورکچولوگون عصاصینی قویموشدور .

یوسف آچورا و غلو تورکلوک سییاستی دئیرکن روسیادا، عثمانلی ایمپئراتورلو غوندا یاشایان تورک خالقلاری نین واحید تورک میلّتی تشکیل ائتدیگینی نظره آلیر، تورک عامیلینه دایانان بیر دؤولتین یارانماسینی مودافیعه ائدیر، بوتون تورکلرین بیر-بیرلرینی تانیمالارینی، سئومه لرینی، مدنی-کولتورل جهتن بیرلشمه لرینی ایسته بیردی. زارئواند کیمی اثرینی مؤلیف لری و بعضی شووینیست روس عالیملری آچوران " پانتورکیزمین باباسی " ، " پانتورانیزمین باباسی " آدلانديرماقلا اونون گویا بوتون دونیا تورکلرینی واحید دؤولتده بیرلشدیرمک ایسته دیگینه ایشاره ائتمیشلر. اصلینده تورکچولوگون آچورا طرفیندن ایره لی سورولن پروقرامی ان سوندا آیری-آیری تورک دؤولتلری نین یارانماسینی، تورک خالقلاری نین میلّی آزادلیق الده ائتمه سینی نظرده توتوردو. تورک خالقلاری نین مستقیل دؤولتلری اولمادان واحید دؤولتده بیرلشمه لری ایدئاسی نین نه قدر آبسورد اولدو غونون ایثباتا احتیاجی یوخدور .

1904- جو ایلدن - " اوچ طرزی-سییاست " دن کئچن ایللر عرضینده آچورا روسیادا، هم ده تورکییه ده ان گؤرکملی تورکچولردن بیر کیمی چوخپلانلی فالیت گؤستریمیش، هئچ واخت سیاسی آنلامدا تورکلرین بیر دؤولتده بیرلشدیریلمه سی ایستیکامتینده چالیشمامیشدیر. او، قافقاز، کریم، کازان، تورکستان تورکلری نین لیدرلرینی بیر آرایا توپلامیش، روسیا موسلمانلاری نین بیرینجی قورولتایی نین کئچیریلمه سینه نایل اولموشدور. آذربایجاندا الی بی هوسئینزاده، احمد بی آغاوغلو، الیمردان بی توپچوباشوو، قارا بی قارابیوو و ب. دا همین نوماینده لرین آراسیندا ایدیلر. 1908-1912- جی ایللر آراسیندا " تورک درنگی " ، " تورک بیلگی درنگی " ، " تورک اوجاگی " ، " تورک یوردو " کیمی جمعیتلرین هامیسیندا آچورا قوروجولار سیراسیندا اولموشدور. " تورک یوردو " درگیسینه اوزون ایللر رئاكتورلوق ائتمیشدیر. 1914- جو ایله قدر بو جمعیتلرین هئچ بیر کیمی نین فالیتی سیاسی فالیت داشیمامیش، مدنی تورکچولوگون پرینسیپلرینه دایانمیشدیر .

1915- جی ایله آچورانین باشچیلیق ائتدیگی " تورک-تاتار هئیتی " نین فالیتی ده گؤستریر کی، او، تورکلرین میلّی ایستیکلاللارینا قوووشماسی طلبینی ایره لی سورموشدور. آذربایجاندا الی بی هوسئینزاده، احمد بی آغاوغلو ده همین هئیتین ترکیبینده ایدیلر .

1916- جی ایله هئیت آمئریکا پرئزیدنتی ویلسونا، اینگیلیس، فرانسیز، ایتالیان دؤولت باشچیلارینا تلئقرام گؤندریر، روسیا تورکلری نین مستقیل یاشاما ھاقلاری نین تانیماسینی خواهیش ائدیر. لئنینله آچورانین گؤروشو ده بو دؤوره آیددیر .

الي بي هوسئينزاده اوزونون ايلک و ان مشهور اثرلريندن بيريني - " مکتوبي-مخصوص " مقاله سيني آکچورانين " اوچ طرزي-سيياست " اينه جاواب اولاراق يازميش، بير چوخ تورکچو جمعيت و درنکلرده اونونلا برابر فاليت گؤستر ميشدير. احمد بي آغاوغلو، ممد امين رسولزاده ده تورکيه ده اولدوقلاري زامان يوسف بيله موعين موناسيبتلر ساخلا ميشلار. آکچورانين رنداكتورلوغو ايله يايينلانان " تورک يوردو " آذربايجاندا دا گئنیش رغبت قازانميش، م. ه. رسولزادنين تعبيری ايله دئسک، " آذربايجاندا دا پک آتشي موافقيلر بولموشدور . "

" تورکچولوگون تاريخي " اثری ايلک دفعه 1928-جي ایلده " تورک ييلي " آدلی ایلیکده نشر اولونموشدور. يوسف آچورا " تورک اوچاقلاری " نین هیمايه سی آلتیندا 1928-جي ایلده ایستانبولدا نشر اولونان " تورک ييلي " آدلی ایلیگین هم ناشیری، هم ده باش یازاری ایدي. اثر بو مجموعه ده اسکی حرفله نشر اولونموشدور. بوندان سونرا " تورکچولوگون تاريخي " اوزون فاصیله دن سونرا اوچ دفعه ده لاتینن ایفباسی ايله تورکيه ده یایینلانمیشدير. ایکینجی دفعه " تورکچولوک- تورکچولوگون تاريخي گلیشیمی " آدی ايله 1978-ده ساکین اؤنر طرفیندن لاتین حرفلینه چؤریلیب سادلشدیریلیمیش و " تورک کولتور یایینی " آراسیندا یئر آلمیشدير .

اثرین اوچونجو نشري ایسه " یئنی تورک دؤولتی نین اؤنچوللری " / 1928 ایلی یازیلاری " آدی ايله، 1981-ده کولتور نازیرلیگی یایینلاری طرفیندن گئرجکلشدیریلیمیشدير. اثرین بیزه معلوم اولان اوچونجو نشري 1998-جي ایلده آیدیر. بیز " تورکچولوگون تاريخي " نین بوتون یوخاریدا گؤستریلن نشرلرینه نظر سالاراق اثری سون نشر عصاصیندا آذربايجان تورکجه سینه چؤیردیک .

اثرده تورکچولوک هرکاتی نین تنزیماتدان ایکینجی مشروطیته قدر کئچیردیگی بوتون مرحله لر اطرافلی تهلیل ائدیله. مؤلیف عوثماني ایمپئراتورلوغوندا، کریمدا، آذربايجاندا تورکچولوک هرکاتی نین تاریخینی واحد پروسئس اولاراق نظر دن کئچیریر. بو اراضیلرده تورکچولوگون تاریخی اینکیشافی خرونولوژی آر دیجیلیقلا، تاریخی مأخذله دایاناراق ایزله نیر. ضیا گؤیالپین " تورکچولوگون عصاصلاری " اثری داها چوخ تورکچولوگون پروقرامی نین، نظری عصاصلاری نین تدقیقینه هسر اولونموشدورسا، يوسف آچورانین اثری هرکاتین ایکینجی مشروطیته قدرکی تاریخی نین رئال منظره سینی یارادیر. اثرده آذربايجان تورکچولوک هرکاتی نین تشکول، تکامل مرحله لری گؤرکملی آذربايجان تورکچولاری نین حیاتی و تورکچولوک فالیتی حاقیندا دا دیرلی معلوماتلار وئریله. يوسف آچورا تکجه تورکچولوک هرکاتی نین بوتون تاریخی حاقیندا دئییل، آذربايجان تورکچولوک هرکاتی حاقیندا دا ایلک دفعه سیستئملی علمی شکیلده معلومات وئرن مؤلیفدير .

يوسف آچوراوغلو بوتون دونیا تورکلرینه باغلی اولدوغو کیمی، سیخ تنلرله آذربايجان تورکلرینه ده باغلی بیر شخصیتدير و اینانیریق کی، اونون اثرلری آذربايجان اوخوجوسو طرفیندن ماراقلاناراق قارشیلاناجاق .

بو کیتابین آذربايجان اوخوجوسونا چاتدیریلماسینا گؤستردیگی معنوی دسته یه گؤره تورکيه جومهوریتی باکی بؤیوکئچیلیگی مدنیت و تانیتما موشاویری، بؤیوک تورک سئودالیسی، ساین در. فئته گندیکیلیه سونسوز تشکورو موزو بیلدیریریک

آیینیز کنگرلی
فیلولوگیا انلملری دوکتورو

تورکچولويون تاريخي

تئوریده وه باتی تورکلرینده تورکچولوک

بیر مثله

تورک میللیتی فیکری، تورکلر آراسینا نه زامان و هارادا گیردی؟ ایشته هلی چوخ دا آسان اولمایان بیر تاریخ مثله سی!... اصل مثله نین هلی یولوندا چالیشماغا باشلامادان اؤنجه، ایستیفاده انتدیگیمیز ایکی ایفاده دن- تورکلر و میللیت فیکری ایفاده لریندن قصد انتدیگیمیز معنالاری آچیقجا تعین انتمه لیگیک .

تورکون تعریفی

تورکلر دندیگیمیز زامان انتتوقرافییا، فیلولوگییا و تاریخله ایلگیسی اولانلارین بزن " تورک- تاتار " ، " تورک-تاتار-موغول " دئییه آندیقلاری بیر عیرقدن گلمه، عادتلری، دیللری بیر- بیرینه چوخ یاخین، تاریخی حیاتلاری بیر-بیرینه قاریشمیش اولان قووم و قبیله لرین تامامینی نظرده توتوروق. بو باخیمدان ایرانلی و اروپالی بعضی یازارلارین و اونلارا اویاراق بعضی عوثمانلی یازارلاری نین تاتار دندیکلری کازانلیلار، آذربایجانلیلار... ایلاخیری ایله برابر، قیرغیزلار، یاکوتلار دا تورکلر ایفاده سی نین ایچینده دئمکدیر .

میللیت فیکری

هر قووم و حتّی هر قبیله، دیگر قووم و قبیله لره قارشی اؤز فرقلی خصوصیتلرینی دویموش و اکثرن اؤزونون اوستونلوگونو ایدیعا ائتمیشدیر. بو دویغو و ایدیعا، میللیت فیکری نین ایچگودو (ینستینکت) ایله مئیدانا گلن ایلک باشلانغیجیدیر. تورک قووم و قبیله لرینده بو هیسس و ایدیعانی هر زامان مؤوجود اولدوغونو هئچ قورخمادان تصدیقله یه بیلریک .

آنجا حاقیندا دانیشیلان میللیت فیکری، بو دویغو و ایدیعانی چوخ اینکیشاف ائتمیش مرحله سیدیر. قبیله و قوومیت هیسسی نین میللیت فیکری درجه سینه یوکسلمه سی، دوغودا دئییل، باتیدا مئیدانا گلیمیشدیر. اروپا قووملری، بیر چوخ فاکتورون تاثیر آلتیندا، اؤزلیکله خوجی یوزلیلکدن اعتیبارن میللیت مثله سینی ایشلیه رک، نهایت خیخ یوزیلین اورتالارینا دوغرو، بو گون آنلادیغیمیز معنادا میللیت فیکرینی تعین ائدیله. زامانیمیزدا میللیت فیکری نین، دیگر بیر دئییمه میللیت عصاسی نین عصاس معناسی بودور: " بیر میلت مئیدانا کتیرمیش اولان اینسان توپلولوقلاری، باغیمسیز بیر دؤولت حالیندا تشکیلاتلاراق یاشاماق حاقینا صاحیبیدیر " . بو جومله نین آچیق آنلاشیلماسی اوچون میلت تعبیریله ایفاده اولونان رئاللیغین یاخشی بیلیمه سی لازیمدیر .

میللتین تعریفی

میلت ندیر؟ کئرچکده میلتلر وار اولماسینا رغمن، میللتین تعریفی او قدر ده آسان دئییلدیر. میلتلرین کئرچکده اورتایا چیخماسینا اولدوغو کیمی، تئوریده تعریفینه ده سیاسی منافعلرین موداخیله سی، تاثیر ایلیموشدور. بو گون میللتین تام علمی دئییه بیله جگیمیز بیر تعریفینی تاپیب گؤستره بیلمیریک. میللتین بیر نچه جور تعریفی واردیر: تشکیلات حالیندا بولونان هر میلت،

موجود شرطلره و قارشىيا قويولان مقصده گۆره ميلتي تعريف ائتميشدير. مثلن، آلمانلار و سلاويانلار عيرق و ديلي (يني تاريخي ضرورتي) فرانسىزلار آرزو و ايرادني (يني فردي آزادليغي)، ايتاليانلار اراضي و ديلي (يني جوغرافي و تاريخي ضرورتي) ميلتين مئيدانا گلمه سينده و داعواميندا ان عساسلي عامل اولاراق آلميشلار. بيز مومكون اولدوغو قدر اوبيئكتيو قالماق آرزوسويلا، ميلتي بۇيله تعريف ائتمك ايسته بيريك: " ميلت عيرق و ديلين عساسن بيرليگيندن دولايي سوسىيال ويجدانيندا بيرليك و برابرليك مئيدانا گلشيش بير اينسان توپلومودور ". ميلت بو شكيلده تعريف اولونوجا، موختليف تعريفلر آز-چوخ بيرلشديريلميش و ميلليت فيكري نين ندىن عيبارت اولدوغو دا خئيلي آچيقلانميش اولور .

محض، بو شكيلده معناسيني تعيين ائنديگيميز ميلليت فيكري سرحدلريني و ماهيتيني بير آز اۇنجه آچيقلاديغيميز توركلر آراسينا نه زامان، نئره ده و ناسيل نوفوز ائندي؟

ميلليت فيكري نين توركلر آراسيندا ياييلماسي

فيكير آروپادان گلشيش اولدوغونا گۆره، آروپا ايله ان سيخ تماس و ايلشكيلري اولان، آروپا مدنيتيندن آز-چوخ فايдалانماغا باشلايان تورك قۇوملري نين، ديگرلريندن اۇنجه بو فيكيرله تانيشميش اولمالاري لازيمدير. بو شرطلره صاحيب تورك قۇوملري، اسكيدن عوثلانلي توركلري دئييلن باتي توركلري ايله كريم توركلري و قوزئي توركلري نين ايديل هۇوزه سينده ياشايان قيسملرييله كافكاسييدا اوتوران آذري توركلريدير. گئرچكدن، خيخ يوزيلين سونلارينا دوغرو، توركلرين بو دۇرد كومه سي نين دۇردونده ده ميلليت فيكري نين اورتايا چيخاراق ياييلماقدا اولدوغونو گۇروروك .

ميلليت فيكري نين اورتايا چيخما شكلي

ميلليت فيكري باتي، آذري، كريم و قوزئي توركلريندن عجا هانسينا داها اۇنجه نوفوز ائتميشدير؟ بو سوالين جاوابيني آراشديرمادان اۇنجه ميلليت فيكري نين بير قۇومده وارليغيني سئزديرن فيكري فالتلري موعينلشديرمه يه چاليشاق: ميلليت فيكري نين تاثيري آلتينا گيرمه يه باشلايان بير قۇوم درهال بو فيكري رئالليقدا تامامن گئرچكلشديرمه يه قالخماز، قالخا بيلمز. مقصده چاتينجا يادك كنچيله جك بير خئيلي مرحله ، گۇروله جك بير چوخ ايش و اردير. ميلليت فيكري آشيلانميش بير قۇوم اوز ميلتي ايله ايلگيلي كولتورل اولايلارا بۇيوك بير دير وئرمه يه باشلار. كولتورل اولايلارين ان اؤنمليسي ديلدير. اوز ديلي نين جيدي اينجلمه لريله اوغراشان، اوز ديلي نين باغيمسيزليغي و گليشمه سينه لازيمينجا چاليشان قۇوملرده ميلليت فيكري نين وارليغينا، هئچ اولماز سا ميلليت دويغوسونون چوخ قووتلي اولدوغونا حؤكم ائده بيلريك. جيدي ديل اينجلمه لري، اورتا چاغداكي كيمي " صرفييون و نهوييون " (ديل بيلگينلري) طرزينده جيليز اينجلمه لرله قالماز، زامانيميزين فيلولوژي اوسوللارينا قدر گئدر. يني ديل اينجلمه سي، قۇومون قايناقلاريني آراشديرمايا سۇوق ائدر. فيلولوژي ايله قۇومون ان اسكي حيات دۇورو، ان اسكي كولتورل و داستاني اولايلاري تاپيلير و موعينلشديريلير. فيلولوژي و تاريخ آراشديرمالاري، ائتئوقرافيا و آرخنولوگيا اينجلمه لريني ضروري ائدير. بو بيلگيلر سايه سينده قۇومون بوتون كنچميشي، ايلك دۇورلرينه قدر آيدينلانير. قۇومون ماددي و معنوي كولتورو آنلاشيلير. عئيني زاماندا، قۇومون موجود دورومونا آيد جوغرافي، دئموقرافيك، ائتئوقرافيك

و اىقتىسادىي بىلگىلەر توپلانير، دوزنلە نير. بوتون بو بىلگى ساىه سىندە قۇومون كولتور خزىنە لري، اىقتىسادىي قووتى، مدنيت سويىيە سى اۋىرە نىلير. قىساسى، قۇومون اۋزلىگى، منلىگى، شىخسىتىي اچىقلانير و ايدىنلانير. اگر بو اۋزلىك مىللىت فىكرى نىن مئىدان چىخماسىنا يىتيرلى شرطلر دىشىيرسا، مىللىت فىكرى موطلق مئىدان چىخار. يوخسا فىكرىن مئىدان چىخماسى، يىتيرلى شرطلر مئىدان چىخماسىنا باغلى قالير و مىللىت دوشونجه سى طرفدارلار و قۇومون ليدىرلىر بو شرطلر مئىدان چىخماسىنا چاليشىپ چاپالارلار .

يوخارىداكى اچىقلاما گۇرە، تورك قۇوملرىندىن ھانسىدا اىلك اۋنجه مىللىت فىكرى نىن اۋزونو گۇستردىگىنى تەيىن اندە بىلمك اوچون، بو قۇوملردىن ھانسى نىن دىلىنە، كولتورونە، تارىخىنە و ب. ايد اينجلمە لره تقويم اعتىبارىيلە داھا اۋنجه باشلانمىش اولدوغونو موعىن انتمك لازىمدىر. بو مئلە يە داير اليمدە بىر قدر ماتىريال وار. آنجاق بو قايناغىن مئلە نى قىطعى شكىلدە ھلل انتمە يە يىتيرلى اولمادىغىنى اعتبار اندك. حۇكملىرىم، تىبىي مۇوجود ماتىريال گۇرە دىر. خىتالى حۇكملىرىم، منە معلوم اولمايان قايناقلار دايانىلاراق دوزلدىلىرسە، مىللى تارىخىمىزە خىدمت اندىلمىش اولار .

باتى توركلرى نىن اوروپا ايله ايليشكىلىرى

باتى، بىنى سلجوق و عوتمانلى توركلرى نىن اوروپا ايله ايليشكىلىرى چوخ قىدىمدىر. آنجاق اوروپا مدنيتى نىن، اوروپا فىكىرلىرى نىن باتى توركلرىنە تاثيرى و نوفوزو، آنجاق خويىي يوزىلىن اورتالارىندىن اعتىبارن دويولمايا باشلار. بو اولاي، ايسلام مدنيتىيلە اوروپا مدنيتى اراسىنداكى موزاىىنتىن آنجاق خويىي يوزىل باشلارىندىن اعتىبارن ايسلام مدنيتى ضررىنە پوزولماسىيلا اچىقلانا بىلير. باتى توركلرى نىن چوخو، خىخ يوزىل بويونجا بئلە، اوروپا مدنيتى نىن اوستونلوگونو تامام قبول انتمە مىشدىلر. بونولا برابر، عوتمانلى دۇولتى نىن قورونماسى و ايدارە سىنى اوزرىنە گۇتورنلر، خويىي يوزىلىن اورتالارىندىن باشلاياراق، اوروپا مدنيتى نىن، ھىچ اولماسا ماددى مدنيتى نىن اوستونلوگونو، چوخ قىطعى دلىلر اۋنوندى تصدىق و قبول زوروندا قالمىشلار. ماددى مدنيتىن معنوي مدنيتلە سىخ باغلىلىغى دا چوخ كىچمە دن سىزىلدى. خىخ يوزىلىن اورتالارىنا دوغرو عوتمانلى دۇولتى نىن ايدارە سى التىندا بولونانلار، بعضى عوتمانلى گىنجلرىنى يالنىز ماددى مدنيتىن تىخنىكىي يۇنلرىنى اۋىرنمك اوچون دىيىل، اوروپا مدنيتى نىن دىگر قىسىملرىندىن دە يارارلانماق اوچون فرانساي، اينگىلتىرە يە گۇندردىلر. ايكىنچى ماھمود زامانىندا باشلايان بو ھركات، اوندان سونرا تاختا كىچنلرىن زامانىندا دا، گىندىلرىن سايسىي اراتاراق داعوام ائتدى. اوروپانىن اوراسىندىن-بوراسىندىن طالع اراياراق عوتمانلى اۋلكەسىنە، عوتمانلى باشكندىنە گلن و ايسلامىتى قبول اندە رك دۇولت مأمورىتلىرىندە خىلىي يوكسك مرتبە لره قدر چىخان بىر قىسىم يابانچىلار عوتمانلى تارىخى نىن ھر دۇوروندى راستلانير، بونلارىن اچىندە دىرلى اداملار دا يوخ دىيىلدى. خىخ يوزىلىن اورتالارىنا دوغرو لئھىستان اىھتىلالىيلە اۋستىرىيا-ماجارىستان قارىشىقلىقلارى، سىغىنانلارىن مىقدارىنى ارتىرىر و يوكسك سوسىيال طبقە لره منسوب، جىددىن انلم و صنعت صاحىبى بعضى كىمسە لرى عوتمانلى اۋلكەسىنە ائار. عوتمانلى ايدىنلارى، بونلارلا تانىش اولور. دانىشىر، اونلاردان دىل اۋىرە نىرلر. و بو تانىشلىقدان اوروپا مدنيتى حاقىنداكى بىلگىلرى ارتىر. بعضى گىنجلرىن اوروپا گىتتمە سى، بعضىلرى نىن اوروپادان گلە سى، بعضى سىغىنانلارىن عوتمانلى عسگرلىرى و مأمورلارى نىن اراسىنا گىتتمە سى، عوتمانلىلارىن اوخور-يازار، انلم ادامى، عسگر و مأمور طبقە لرى اراسىندا اوروپا فىكىرلىرى نىن يايىلماسىنا خىدمت اندىر. يىنە او سىرالاردا تىبىبىيە

مكتبي، موهنديس مكتبي، حربيبه مكتبي، نهايت قالاتاساراي آچيلير و اوروپادان موعيلمير
گتيرديلير .

اوروپا فيكري نين عثمانلي توركلري، داها دوغرو بير دئييمله، موسلمان عثمانليار ايچينه
ياييلماسيندا موسلمان اولمايان عثمانلي اهالي سي نين ده تاثيرلري اولدو غونو سانيرام. مثلن،
اسكي عثمانلي تشكيلاتيندا يوكسك مقاملار صاحيب اولان فنرلي بيلر، خويي، بلكه خويي
يوزيللردن بري اوروپا مدنيتندن فيض الماقدايديلار. " ديواني-هومايون " ترجومانليغي نين،
اڧلاک و بوغدان بيلکلري نين عادتت گنديکليسي سايبيلان بو روم اصيلزاده لري و دولت
بؤيوکلرييله، هؤکومت مأمورلاريلا تبياتيلا تماسدا بولونوردولار؛ يۇنتيجي مأمورلاردان گؤزو
آچيق، قولاي دليک اولانلار، بو تماسلاردان مئيدانا گلن موشاهيده لر اوزرينده دوشونمكدن و
بئيين يورماقدان اوزاق قالا بيلمزديلر .

ايشته، بئله موختليف يوللارلا اوروپا مدنيتي، اوروپا فيکلرلري موسلمان عثمانليار آراسينا
گيرير و نوفوز ائديردي .

خيخ يوزيلين ايلک ياريسي اوروپادا بير چوخ يئني فيکرين قايناديغي و بو فيکلرلرين فاليت
ساهه سینه کئچمه سي اوچون ميلنلرين، زومره لرین چارپيشديغي بير دؤوردور. يوزيلليگين
باشلاريندا فرانسيز ايهتيلالي، ناپوليون ايمپراتورلوغو بوتون اوروپاني قاريشديرميشدي. ميلليت
فيکرينه داينان آلمانلار، ايتاليانلار، ايسپانلار، ناپوليون زوربالیغي نين سون دؤورلرينده
ايمپراتور قارشى ميللي عوصيانلار حاضيرلاميش و حياتا کئچيرميشدي. ميلليت فيکري نين
تاريخ، هوقوق و ادبيات جبهه لرینده چوخ جيدي چالیشان آلمانلار، ايتاليانلار و سلاويانلار آلمان
بيرليگيني، ايتاليان بيرليگيني، آسترييا ايريلماسيني، سلاويان بيرليگيني حاضيرلايديلار.
هورريتچيلىک، خالقچيلىق و سواياليستلىک مذهبلي دوشونجه سي ده، بو ياريم يوزيلده داها
ياخشيجا ايشلنميشدي. يوزيلين اورتاسينا دوغرو، اؤزلىکله مرکزي اوروپادا، عثمانلي سلطنتي
نين اسكي قونشوسو هابسبورقلار مملکتينده بو ديشيک فيکلرلرين گئرجکشديريلمه سي
آرؤوسوندان دوغان بؤيوک بير قاسيرغا قويموشدو ...

عثمانلي دؤولتي يۇنتيجيلري نين، آيدينلاري نين بو اولاييلاري ائشيتمه ميش، اؤيرنمه ميش و
بونلارين سبيلريني آراشديرماميش اولماسي قبول ائديله بيلمز. اؤزلىکله، آسترييا و ماجارستان
قاسيرغاسي، سوووردوکلاريندان بعضيلريني عثمانلي اولکھسي نين سرحدلري ايچينه قدر
فيرلاتميشدي، اؤزلىکله او اولاييلار چوخ بنزه ين اڧلاک و بوغدان قاريشيقليلاري، مورا
عوصياني، سئرلرين حرکتلري گؤز اؤنونده جريان ائتتميشدي و يا ائديب دورماقدا ايدي. بونونلا
برابر، چوخ غريبه دير كي، تنزيمات دؤورونه قدر عثمانلي يازيلي اثرلري ايچينده، عثمانلي
دؤولتي نين حياتي و گله جگي ايله ايلگيلي بو چوخ اؤنملي اولاييلارين فيکرياتيني آچيقلان و بو
فيکرياتي عثمانلي دؤولتي نين عساس اونسورلري حاقيندا تطبيقه چالیشان هئچ بير اثره راست
گلمه ديم .

تنظيمات و يئني عثمانليار

تنزيمات دؤورونده دير كي، بعضي ايشلرله بعضي يازيلار اوروپادا قاينايان هوقوقي، سياسي،
سوسيال، ادبي بعضي فيکلرلرين، نهايت موسلمان عثمانليالارين بئيينلرينه قدر گليب
يئتيشديگيني گؤسترير. عوموميتله، تورکلرين ميللي روحيبه لريني اينجله ديك ايديعاسيندا
بولونانلار، بو قؤومون دوشونجه لردن چوخ ايشه دير وئردیگيني سؤيله يهرلر... بو حؤکم چوخ
دا خطالي اولماسا گرکدير. گئرجکدن تورکلرين تئوري و فيکريات ايله اوغراشيپ

يورولماقدانسا، باشقالاري نين تئوريك دوشونجه لر يندن چيخان پراكتيك نتيجه لري تطبيق ايله ايشي آسانلاشديرماغي اوستون توتدوقلاريني گؤسترن تاريخي حاديه لر چوخ چوخدور. ...هافقيندا دانيشديغيميز ساहे ده ده عئيني پسيخولوژي دورومون تظاهورلريني گورمكدگيز. اوروپا فيكي رلري عساسلاريندان ياخشيجا اينجمله نيب، او عساسلارا گوره عوئمانلي سوسيال حياتي نين اينجلمه سي ايله الده اولوناجاق اصيل نتيجه دوشونولمه دن، يني تئوري و دوشونجه وادي سينده زئهين يورولمادان سطحي اولراق اؤيره نيلن بعضي اوروپا دوشونجه لري نين اوروپاچا كسينلشميش بعضي پراكتيك نتيجه لري عوئمانلي سوسيال حياتينا، يوخاريدان و آشاغيدان، يني هؤكومتين ايداره سيني الده توتان دؤولتين يؤنتيجيلري ايله هؤكومتين ايداره سيني بينمه يهن آيدينلار طرفيندن تطبيقه قالخليدي كي، بونون يوخاريدان باشلايانى "تنزيمات"، آشاغيدان گله ني "يئني عوئمانليق" هر كاتي آديني آدي. هر ايكي هر كات دا ايش و دوشونجه دن چوخ اوزاقدير. هر ايكي هر كاتين دوشونجه لرينه داير جيدي اثرلر آختريب تاپماق چوخ چتيدير ...

1865- جي ايلده يني ابدوليزين تاختا چيخماسيندان دورد ايل سونرا قورولان "يئني عوئمانليقلار" جمعيتي نين قورولوش اوتورومونو، شخص جمعيت ده داخل اولماسي سببيله اصلى قايناقلاردان اؤيرنميش اولماسي گركن ابوززيا توفيق بي "يئني عوئمانليقلار تاريخي" آدلي اثرينده بئله نقل و هئكايه اندر: "ايلك توپلانتيا جمعيتين قوروجولاريندان صوبحيپاشازاده آيتوللاه بي" كاربوناري جمعيتي و لئهيستان گيزلي جمعيتي ايله ايلگيلي ايكي موهوم كيتابي ايله بيرليكه گلير. توپلانتيدا شاعير ناميق كامال بي ده حاضيردير. آيتوللاهين گتيرديكي كيتابلار اوخوناراق اينقيلاب جمعيتي نين قورولوشونا تشبوس حاقيندا موزاكيه آپاريلير. "يئني عوئمانليقلار" جمعيتي عوضولريندن ابوززيا توفيق بي، ايلك توپلانتيني آنلاتيدقان سونرا بئله بير گؤروش بيان اندير: "بو آلتى وطنپرور آدام او كاربوناري قانونلارينى، او ساردونيا كيكي كيچيك بير دؤولتي... بير ايتاليا دؤولتي حالينه گتيرن كؤمورچو آدلي فداكار گنجلرين قارالي گيريشميرليني و باش اوجاليغي ايشلريني اوخودوقجا، كيم بيلير ميليتچيليگين نجه كوكره ميش آرسلاني، هورريت شرابي نين نجه بير نشه لي كئيفلي سرخوشو كسيليرديلر"

بو ايلك توپلانتى نين تصويري و تصوير اندن ابوززيا بين صميمي دوشونجه لري چوخ آچيق گؤستريرمي كي، بو چوخ هورريتچي، ايدئاليست آريستوكرات بالالاري نين، او زامانلار اوروپاني قارشيديران فيكي ر آخيملاري و او آخيملارين پراكتيكي اورتايا چيخيشلاري حاقيندا او قدر آچيق بيلگيلري يوخدور. اؤز مملكتلري نين دوروملارينى و اولاييلريني تهليل انديب گوره جك درجه ده نظري حاضيرليقلاري دا يوخدور. نه اؤزلري، نه اونلاردان اؤنجه گلنلر، عوئمانلي سوسيال حياتيني اينجمله مك اوچون اوروپانين اينجمله مه متودلاريندان ايستيفاده انده رك، بير دوشونجه سيستمي، بير ايدئولوژي حاضيرلاميشديلار. كاربوناريلر جمعيتي نين نيظامنامه سيني چؤويرمك و اونون حؤكملاينه گوره فاليت ده كچمكله هر شئي اولوب بيتير، ايستتن نتيجه لر الده انديلير سانميشلاردي ..!

فرانسيز سياسي يازارلاريندان انقئلهارد "توركييه و تنزيمات" آدلي مشهور اثرينده "يئني عوئمانليقلار" فرانسيزجا آديلا "لئ ژؤنى تورقوي" (گنج توركيه) يه داير معلومات وئرر كن بو سياسي آخيمين پروقرامي اولماق اوزره تونيسيلى خئيرددن پاشانين 1868- جي ايلده باسيلميش اولان "رئفورمئس نئجئسسايرئس آوخ ائئاتئس موسولمانئس" ("ايسلام هؤكومتلرينه گركلي ايصلاحات") آدلي ريساله سيني گؤستيرير و قيساجا تهليل اندير. بو ريساله ده عوئمانلي دؤولتي، اهالي سي نين دين و عيرقي ديشيك بير ايسلام سلطنتي اولراق اله آينميشدير. تونيسيلى پاشانين گؤروشونه گوره، بو سلطنتين ايصلاحى اوچون گركلي تدبيرلرين عساسى، قانونى

سولطان سولئيمانين " قانوني-سياسي " سيني گننىشلىتمك و ايصلاح ائتمكدن عيبارتدير. عوئمانلي سلطنتي نين او اسكي قانونو گننىشلىندىريله رك و ايصلاح انديله رك اويغولانيرسا، ائلم آداملاري و وكيللرين سياسي وظيفه لري آروپانين آناياسالي (كونستيتوتسيالي) هوكونمترلينده كي مجلسي-مبوسان صلاحيتلري نين عئني اولور .

انئقئلهارد بئله حساب اندير كي، خئيرددين پاشانين ايره لي سوردويو گؤروشلر، او زامانلار موسلمانلار آراسيندا يايىلماقدا اولان، مقصدي و تشكىلاتي گيزلي بير سياسي جمعيتين - " گنج توركييه " نين دوشونجه لري نين ترجومانيدير. من انئقئلهارددين يانيلديغينا اينانيرام :ابدولزيز دؤورو گنج عوئمانلاردين پروقرامي، خئيرددين پاشا ريساله سينده گؤرولن آچيqliغا صاحيب دئييلدي؛ و بو آچيق اولما دورومو، گنج عوئمانلىق هر كاتي نين عوئمانلي سلطنتي نين ده سون تجاليسي اولان " ايتتihad و ترقي " دؤورونده ده داعوام انديب گئندي. يئني عوئمانلىلارين ايچينده سولطان سولئيمانين خوي يوزيلدن قالما " قانوننامه " سيني گننىشلىتمه و ايصلاح يولويلا خيخ يوزيلين سون ياريسيندا تطبيق ائتمك ايسته ينلر تاپيلسا بئله، چوخلوق داها رادىكال يوللاردان يورومك طرفداري ايدى. ابوززيا بيبين " يئني عوئمانلىلار تاريخي " نده گؤرونديو كي، ناميق كامال كي، آيتوللاه كي، گنج آيدىنلارين اصيل ايلهام قايناقلاري فيقه و " قانونامئي-سولئيمانى " دئييل، آروپا دؤولتلىرىنده تطبيقيني گوردوكلري و يا ائشيتديكلري عصاص قانونلاردي، بونولا برابر، ايكي آيري اينكىشاف طرزي نين نومونه سي اولان هوقوقي و سياسي قورولوشلاري بير-بيريته قارشىديرماقدان دا تامام واز كئچه بيلميرديلر. بو يوندن يئني عوئمانلىلارين صيرف هوقوقي بير باخىمدان بئله ايشلىنىش بير ايدئولوگييالاري، آچيق بير پروقراملاري اولدوغو سؤيلنه بيلمز .

تنزيماتين دوشونجه سيستئمي ايله " گنج توركييه " نينكىندن بير آز داها آرتيق او غراشيلمىشدير. خاريجي دؤولتلىرىن تزييقىندن دوغان ضرورتلره قارشى عوئمانلي دؤولتي رهبرلري طرفىندن آلينمىش پراكتيك و ائمپىرىك، سياسي، ايداري و ائقتيصادي تدبيرلرين بوتونودور كي، عوئمانلي تاريخينده تنزيمات آديني آلير. تنزيماتين آيريجا اؤزلىگي تقليددير. تنزيمات ايله آروپا تقليد ائدىلمك ائستئمىشدير. دنيز كاپيتاني خليل پاشا 1830-جو ايل تاريخينده بو سؤزلري سؤيله مىشدير: " روسيىدان قايدىرام. دؤنوشومده هر زاماندا چوخ ايناندىم كي، اگر آروپاني تقليده سورتله گيريشمه سه ك، بيزيم اوچون عاصيىايا دؤنمك مجبوريتىندن باشقا چاره يوخدور . "

تنزيماتدا تقليد اولونان شئي، عصاصلاردان و مئتودلاردان چوخ پراكتيك نتيجه لردى. تنزيمات نيظامي-جديدين (يئني نيظامين) داعواميدير. نيظامي-جديد آروپانين سيلاهلاريني ساتين آلدى. آروپاوارى عسگر پالتارلاري تيكيدردى، آروپانين حربى تعليماتلاريني ترجمه ائتديرىب تطبيق ائتمه يه چاليشدى. تنزيمات دا آروپانين موعاصير لىياسلاريني هر كسه گئيدردى. جزا و تجارت قانونلاريني ترجمه ائتديردي، آروپا دؤولتلىرى نين مالييه و ايداره تشكىلاتيني بئله تقليده چاليشدى. تنزيمات آخيمي، سونرا بير آز داها اينجلىشه رك، دوشونمك، دوشونجه سيني ايفاده ائتمك، دوشونجه سيني يازماق طرزلرينه ده تاثير گؤستردى. بو حاديه ، موسلمان عوئمانلي سوسيال حياتيندا دونيايا باخشىن ديشيلمه يه باشلاماسى دئمك ايدى. " توركييه و تنزيمات " يازارى، " تنزيماتين عومومي مقصدي اسلامى سوسيال حياتي، يوزىللرله زاماندا بري منن و سىياستن آيري ياشامىش اولدوغو خريستيان سوسيال حياتينا ياخينلاشديرماقدي " -دئيير. بو مقصدين خاريجله و آليشقانلىقلا ايلگيلي يۇنو، عوموميتله ايطاعته آلشمىش موسلمان عوئمانلي اهالىسي اوزرينه آز بير چتئىلىكله تطبيق ائديلدى. فقط اچىسل، فيكري و ويجدانى ساهه لرده باشارى، آنجاق دوشونسئل چاليشمالارين تاثيرى ايله الده

ئاندىلە بىلەردى. بو ايدئولوژىي نۇقسانىن منفي نتيجه لري ياخين زامانلاردا قدر اۈزونو گۇسترمىشىدۇر .

يئني عوئمانلىلار ھركاتي، نظري يۇندن تنزيماتى تاماملانغان. يئني عوئمانلىلار، تنزيماتىن ايدارە ھوقوقو ايلە ايلگىلى تدبىر و قانونلار يندان چوخ دا ايرە لي گنتمك ايستمە يھن احتياطي اددىملار يني جسارتلە اناياسا ھوقوقو ساھە سىنە كئچىرە رك حۇكمدارين و ھۇكومتىن ھوقوق و يئتكىلرىنى مەھدودلاشدىرماق و خالقىن ھوقوق و ھوررىتىنى گنتىشلىتمك عملىنى داشىيىردىلار. يئني عوئمانلىلار، بىر باخىمدان تنزيماتچىلار ين رادىكالىلار ي ايدى، فقط بو رادىكالىلىق بزن گئرىچى ايدئاللىزملە قارىشىردى. اناشلىمزالىقلار ي نىن عىساس اغىرلىق مركزي، ھۇكومت و حۇكمدارين ھوقوق و صلاحىتلىرى ايلە مىلتىن ھوقوق و ھوررىتى نىن قارشى-قارشىيا گلەمە سي مثله سي ايدى .

يئني عوئمانلىلار ين سىياسى ادبىياتىندا " وطن " ، " مىلت " ، " ھوقوق " ، " ھوررىت " كلمە لري چوخ-چوخ ايشلنر. تنزيماتىن رسمى سىندلرىندە ايسە، معنالار ي اعتىبار ي ايلە باتىدان گلەمىش بو سۇزلرىن چوخ ايستىفادە اولونماستىن چكىنىلىر .

تنزيماتچىلارلا يئني عوئمانلىلاردا مىللىت قاورامى

تنزيماتچىلار ين و يئني عوئمانلىلار ين دىلىندە مىلت سۇزونون معناسى چوخ اۈنملىدىر. بو سۇزو فرانسىزجانىن " لا ناتيون " او قارشىلىغىندا ايستىفادە ائتمە لرىنە باخمايلاق، فقط بىرلشمىش فرانسىز مىلتى ايلە عوئمانلى دۇولتى نىن اھالىسى اولان موختلىف قۇوملر كومە سي نىن، مىللىتە باخىش آچىسىندان چوخ فرقلى اولدوغونا دىقت يئتىرمە مىش كىمى گۇرونورلر. اوروپاداكى فىكىرلر و رئاللىق، يوخارىدا سۇيلە دىگىمىز كىمى، عىساسلار يندان اراشدىر يلىب عوئمانلى سوسىيال حياتى بو عىساسلاردا گۇرە اينجلىنمە دىگىندن، عوئمانلى سوسىيال حياتىندا مىللىت مثله سي لازىمى سويىيە دە تھلىل ائدىلىپ ايدىنلاشمىش، مىلت كلمە سىنە آچىق بىر معنا وئرىلمە مىشىدۇر. تنزيمات و يئني عوئمانلىلىق دوشونجە سي نىن ياخشى ايشلىنمە مىش اولدوغونا آچىق بىر دلىل دە، مىلتىن تعرىفسىز قالمىش اولماسىدىر .

مىلت سۇزونون تئورىدە تعرىفىنە گىرىشمك، عوئمانلى سوسىيال حياتى نىن پراكتىكدە پوزولماسىنا يول آچاغانىندان تنزيماتچىلار ين و يئني عوئمانلىلار ين بوندان شوورلو اولاراق قاجىندىقلار ي ساوونولا بىلىر. يا دا عوئمانلى تبه سي نىن بوتونونو گئرىچكدە وار اولان بىر مىلت تصور ائدە رك، مىلت تعبرىنى دە او گئرىچكى ايفادە ائتمك اوزرە قوللاندىقلار ي سۇيلە نىلە بىلىر. ايكىنچى بىر گۇروش اولاراق تنزيماتچىلار ين دا، يئني عوئمانلىلار ين دا اوروپادا بوتون سىياسى حياتى قارىشىدىران مىللىت ھركاتىنى، عوئمانلى اۈلكھسىندە اولوب-كئچن مىللى اىھتىلاللار ي يا ائشىتمە مىش، يا دا بو اولالار ين ماھىتىنى حاقىيلا ائلامامىش اولمالار ي دوشونولە بىلىر كى بو گۇروش، البتتە يانلىشىدۇر... انجاق گئرىچكدە وار اولمايان مىلتى، فىكرن مۇوجود كىمى تصور ائدە رك بو تصورون گئرىچكلىشمە سي اومىد و آمالى ايلە مىلت ايفادە سي نىن تھلىل و تعرىفىندىن قاجىنمىش اولمالار ي گۇروشو داھا توتارلىدىر. بو دورومدا يئني عوئمانلىلار ين موسلمان-غئىرى-موسلمان، تورك، غئىرى-تورك، بوتون عوئمانلى دۇولتى اھالىسىنى، گئرىچكدن دئىلىسە بئله، دوشونجە اولاراق بىر مىلت فرض ائتمىش اولدوقلار ين حۇكم ائتمك لازىمدۇر. يني يئني عوئمانلىلار دا، تنزيماتچىلار كىمى، ايندى ايستىفادە ائتدىگىمىز ايفادە لرە گۇرە، عوئمانلىچى ايدىلر. بو زومرە نىن فرانسىزجا آدلار ي " لئس ژئونئس تورقئس " (گنج توركلر) اولدوغو حالدا توركجە اۈزلرىنە " يئني عوئمانلىلار " آدىنى وئرمە لري دە قاىھ

لریندن ایره لی گلمکده دیر. فقط بیزیم بو حؤکملریمیز اثرلر و قایناقلاردان چوخ، منطق یوروتمه یولو ایله چیخاردیغیمیز نتیجه لره عصاصلانیر، اثرلر و سندلرله تصدیقلمه سینه گرک واردیر .

میللت تعبییری بئله آنلاشیلماز و عومومی قالدیقجا، بئله آنلاشیلماز و عومومی قالماسی گرکلی ساییلدیقجا، سیاسی ساها ده تورکلوک طبیعتیله موزاکیره مؤوزوسو اولای بیلمز دی. گئرچکدن تنزیمات دؤورونده " تورک " ، " تورکلوک " ، " تورک میلتی " ، " تورک میلتیتی " کیمی ایفاده لره راست گلینمز . و بو گون بو ایفاده لرله ایفاده اندیلن قاورامین دا او زامانلار آچیقلیقلا بیلیندیگینی ایثبات ائدن دلیل و فاکتارلار تاپیلیب گؤستريله بیلمز. آنجاق میلی دویغو و دوشونجه نین بوسبوتون یوخ اولمادیغینا دایر دیل، ادبیات، فیلولوگیا و تاریخ ساها سینده بعضی فاکتارلار واردیر .

تنظیمات ادبیاتیندا تورکچولوک ایزلری: شیناسی و ضیا پاشا

مثلن، تنزیمات ادبیاتی نین باباسی اولان شیناسی طرفیندن ترسانه نازیری زیور افندییه تخمین 1845-جی ایل تاریخینده یازیلان بیر تبریک مکتوبونون اؤن سؤزو بالاجا بیر قیته دیر کی، بیرینجی میصر اعسی فرانسیزجا، ایکینجیسی صیرف تورکجه، اوچونجو و دوردونجولری ایسه عربجه و عجمجه دیر. شاعیرین بو اثرینده تورکجه یه ده، فرانسیزجا، عربجه و عجمجه کیمی باغیمسیز بیر یئر وئرمک ایسته دیگی سانایلا بیلیر. شیناسی نین بو میصر اعسی، او زامان قدرکی چوخلو تورکجه بکتاشی نفسلری، آشیق تورکولری، خالق ماهنیلاری کیمی ایچگودو ایله مئیدانا گلن بیر نغمه دئییلدیر. میللیت فیکرلری نین آروپا حیات و سییاستینه اؤنملی، حتّی فجیع تاثیر گؤرولورکن، پاریسده اولان آروپا دوشونجه سی و ائملری حاقیندا گئئیش بیلگی صاحیبی اولموش، پاریسین ائلم آداملاری و ادیبلری نین توپلانتیلارینا گیره بیلیمیش چوخ شورلو بیر تورکون دوشونه رک، چالیشاراق یازدیگی بیر سطیردیر :

" اولولوغون دنیزینده گؤره مز کیمسه قارا " ...

ایندی بو میصر اعیغی شیناسی نین ایکینجی دفعه پاريسه گئئدیگی زامان تورکجه نین بیر سؤزلوگونو یاراتماق جهدی ایله قارشیلادیر اچاق و سونرا او زامانلار " لیسانی-عوثمانی " دئییلن دیلی، دانیشیلان تورکجه یه یاخینلاشدیرماق اوچون چکدیگی امکلرله ساده تورکجه بعضی منزومه لر (مسئلن، " قارقوش یاوروسو ایله قارغا هئکایه سی ") یازماغا اوغراشماسینی دا خاتلیر لایاچاق اولور ساق، باتی دوشونجه سینی و دورومونو آروپایا گئدن دیگر یولداشلاریندان چوخ داها یاخشی آنلامیش اولان بو موفککیر (دوشونور) یازاری، دیل و ادبیات ساها سینده تورکچولوگو ایلك سنزمیش بیر عوثمانلی تورکو دئییه قبول ائده بیلریک گؤروشوندیم. و بو گؤروشوموزده یانیلمیر یقسا، باتی تورکلگونون دیل و ادبیاتیندا ایلك تورکچولوک بلیرتییسی، خیش یوزیللیگین اورتالاریندا اورتایا چیخمیش اولور -دئمکدیر .

تنزیمات دؤورو شاعیرلریندن یئنی عوثمانلیلار سیاسی زومره سینده ده قاتیلیمیش اولان ضیا پاشانین دیل و ادبیات ساها سینده تورکچولوگو شیناسیدن داها آچیق دیر. مشهور " شئیر و اینشا " مقاله سی، بو مؤوزودا بیر دلیل کیمی گؤستريله بیلر. ضیا پاشا بو مقاله سینده عوثمانلی تعبییری تورک قارشیلیغیندا، ینی تنزیماتدان اؤنجه کی معناسیندا ایشلده رک اسکی عوثمانلی

شاعيرلري نين اثرلريني خاطيرلاتديقان سونرا دئير كي: " ...خئير! بونلارين هنج بيريسي عوئمانلي شاعيري دئيلادير ... عجا، بيزيم منسوب اولدوغوموز ميلتين (يني تورک ميلتينين) بير ديلي و شئيري وارميدير و بونو ايصلاح مومكوندورمو؟ " " ايچلرينده اوچده بير تورکجه کلمه تاپيلمایان و چوخ زامان زئهين يورماديقجا معنا چيخاريلماسينا موقته دير اولونامايان " اسكي اثرلري بينمير، تورکجه ايملاسي نين سيستمسيزليگيني، تورکجه ده ايشله نيلن کلمه لرین سينيرسيزليگيني، تورکجه و يا عوئمانليجا قايدالاري نين دوزنلنمه ميش اولدوغونو تنقيد انتديکدن سونرا تورکلرين تببي شئيري نين باكي، نفي، نديم و واسيفلرين منزومه لري، تورکلرين تببي-اينشاسي نين وئيسي و نرگيسيلرين نسرلري اولماديغيني قطعي شکیلده ايفاده اندير: " ...خئير! بيزيم تببي شئير و اينشاميز عيالت خالقيلا ايستانبول اهاليسي نين خالق طبقه سي آراسيندا هله دورماقادير. بيزيم شئيريميز هاني شئيرلريميزين آهنگسيز دئيه بينمه ديکلري خالق شرقيلري و ساز شاعيرلري آراسيندا " دئييش " ، " اوچله مه " و " قاياباشي " آدلانان پارچالاردير و بيزيم تببي اينشاميز " موترجيمي-قاموس " اون ايشلنديگي يازي يازما طرزيدير. هله بير کره رغبت او يونه دؤنسون، آز وخت ايچينده نه شاعيرلر، نه کاتيپلر يئتيشير، آغلا حئيرت وئرير . "

سونرادان ديلده تورکچولوک مثله سي ايله مشغول اولان نظرييه چيلر پاشانين خيخ يوزيل سونرالاريندا قويدوغو بو مثله لره چوخ بير شئي علاوه ائده بيلميش دئييلر ... ديلده تورکچولوگو بو قدر ياخشي قاوراميش، عوئمانلي ايله تورک ايفاده لريني برابر آنلاملي اولراق ايستيفاده ائتميش شاعير و اديب ضيا پاشانين يئني عوئمانليلار جمعيتي نين اؤندرلريندن سياسي ضيا پاشاني چوخ ايشلنديگي ميلت و ميلليت ايفاده لري نين سياسي معنالاريني اينجمله مه و آيدينلاشديرماغا سؤوق ائتمه ميش اولماسي چتين قبول انديلر، بونولا برابر ضيا پاشانين اثرلريندن سياسي تورکچولوگونو چيخاراجاق هنج بير ايپوجو تاپيب چيخارا بيلمه ديم .

ديله، " بوتون تورکچولوک " اون ايلک ايزلري: احمد وئفيق پاشا

ديله تورکچولوک ضيا پاشادان سونرا ديلده اينجمله مه ساهه سینه کئچير. ديله اينجمله مه عوئمانليجا لهجه سيندن باشقا تورک لهجلري نين اؤيره نيلمه سینه سؤوق ائدر. تورکچولوگون بو مرحله سيني احمد وئفيق افنديدن (پاشادان) اعتبارن گؤروروک. شيناسي نين توپلاماغا باشلايب دا تاماملاماغي باجارماديغي " سؤزلوک " اون حاضيرلانميش قيسملري عوئمانلي اولکھسي سرحدلري خاريجينده قالميشدي. تورکجه کلمه توپلاما ايشيني احمد وئفيق پاشا داوام ائتديردي. احمد وئفيق پاشانين " لهجئي-عوئمانلي " سي بو چاليشمانين ديرلي نومونه سيدير. پاشانين " لهجئي-عوئمانلي " يه يازديغي ديرلي اؤن سؤز بوتون تورکلوگو دوشوندويونو گؤسترن بير سنددير .

" لهجگي-عوئمانلي " نين بيرينجي نشريني گؤره بيلمه ديم؛ باسيم و يايين تاريخيني موعين ائده بيلميرم. اليمده اولان " يئني باسيم " اين باسيليش تاريخي 1306-دير. بو يئني نشرين تاريخسيز اؤن سؤزونون سونلاريندا يازار دئير كي: " تورک ديللري ايچينده ان اؤنجه ياييلان اوغوز شؤعه سي، تاتاريستان و تورکؤستاني بير زامان بحرئ-شرقيدن ماجارستانا قدر قاوراييب، هله " قوز ديلي " دئييلير. اونون يئنيسي اولان تورکمن ديلي ايراني و سورياني اهاته انديب آنادوليا انميش، زامانلا لهجئي-عوئمانليگي دوغورموشدور. فرقانه دن، هينده قدر ياييليب خالاجي افقان ديلينه قاريميشدير. اسكي شؤعه لردن قيچاق ديلي خيوه دن سيئر، قيرغيز، کومان و بولقار کيمي کازان چئوره سيني ايستिला ائتميشدير. و اويغور ديلي چين طرفلريندن

كاشغارا دو غرو ياييلىپ اوندان، 700 تاريخلار يىندە چىنگىزخان قۇملىرى تورک و ايسلامىتە گىردىكلرىندە جىغاتاي دىلى دو غوب، 800 ايللىرىندە چوخ يايىلمىشىدىر. بو گون اويغور، قىپچاق و جىغاتاي كاتىپلىرى " محبوبول-قولوب " (" كۇنوللار سئوگىلىسى: بۇيوك تورک شاعىرى الشىر نواي نىن اثرى) كىمى گۇزل اثرلىرى و خوصوصن 600-دىن 800-ە قدر مۇيدانا گلن سلجوقلو توركمىنلىرى و عوتمانلى كاتىپلىرى دۇنە-دۇنە باسلىپ، بونلار يىن ياخشىجا اينجلىنمە سى ايله دىلىمىز شۇعبە لرى نىن آيرىلىقلارنى انلاشلىمىشىدىر. " هيممتول-رىجال تاقاول-جىبال " (" باجارىقلى اينسانلار يىن هيممتى داغلارنى يۇرىندىن سۇكر ")، احمد وئفيق .

بو اۇن سۇزدىن احمد وئفيق پاشانىن تورک دىلىنە چوخ گىنىش - " بوتون توركلر " كىمى باخدىغى انلاشلىرى: اسل دىلىمىز همن بوتون عاصىيا ايله باتى اوروپايا يايىلان بۇيوك دىلدىر؛ " لهجىنى-سمانى "، " لهجىنى-جىغاتاي " ... و ب. بو دىلىن شۇعبە لرىندىن، لهجلىرىندىن عىبارتتىر. بو لهجلىرىن ياخشى اينجلىنمە سى ايله " دىلىمىز شۇعبە لرى نىن آيرىلىقلارنى " انلاشلىرى و آيرىلىقلار انلاشلىدىغى كىمى بىرلىك نۇقتە لرى دە مۇيدانا چىخىر. قىساجاسى، احمد وئفيق پاشا، دىل واسىطە سى ايله چوخ گىنىش تورک بىرلىگىنى گۇرموش و گۇسترمىشىدىر، دۇنە بىلرىز .

وئفيق پاشا " لهجىنى-عوتمانى " سىندە اىلك دفعە اصلى عربجه و فارسجا اولمايان توركجه يازىلارنى اصلى عربجه و فارسجا اولانلاردان آيرىراق آيرى بىر بۇلوم حالىندا دوزنلە مىشىدىر. بو شكىلدە سرحدسىز عوتمانلى دىل دىزىندە بو غولموش دىرلى تورك كلمە لرى نىن چوخلۇغونو و اۇنمىنى گۇسترمىشىدىر. و تورك دىلى نىن عربجه و عجمجه يە مغلوب اولان عوتمانلى لهجه سىندىن باشقا لهجلىرى اولدوغونو مۇيدانا قويراق گۇرچك علمى ماراقلارنى اولانلارنى اينجلىنمە سىنە تشويق ائتمىشىدىر .

احمد وئفيق پاشانىن بوتون اثرلىرى اونون دىل ساھە سىندە چوخ شورلو بىر توركچو اولدوغونو گۇستىرىر. مثلاً، فئىئونون " تئلماخ " اىنى وئسى و نرگىسى لهجه سى ايله چئویرمىش اولان يوسف كامىل پاشا يازىراق چوخ سادە بىر توركچىلە چئویردىگى كىمى، مولىئرىن بعضى اثرلىرىنى او زامانكى عوتمانلى حىياتىنا اويدوراراق اىستانبولدا دانىشلىلان توركجه ايله تورك صحنەسى اوچون چئویرمىشىدىر .

احمد وئفيق پاشانىن توركچولوگو دىلدن تارىخ ساھە سىنە دە كىچمىشىدىر. پاشا، داھا افندى اىكن ابولقازى باھادىر خانىن " ائوسالى-شجرىنى-توركى " ادلى مشهور اثرىنى جىغاتاي لهجه سىندىن عوتمانلى لهجه سىنە چئویرمىشىدىر .

بو اثر قىسمن شىناسى نىن " تصويرى-افكار " ايندا حىصە لر شكلىندە يايىنلانىپ، سونرا بىر رىسالە حالىندا آيرىجا باسلىمىشىدى. " شجرىنى-توركى " نىن " تصويرى-افكار " دا تفريقه اولونماسى دا شىناسى افندى نىن توركچولويه اىلگىسىنى گۇسترن علامتلىرى بىرى سايلسا، خطا ائدىلمىش اولماز .

احمد وئفيق پاشانىن يازارلىقلا برابر، پروفئىسسور اولاراق چالىشىدىغى دا بىلىنمكە دىر. ابدولئىز سلطنتى دۇورونون اىلك ايللىرىندە اچىلان دارولفونونون اىلك عومومى تارىخ پروفئىسسور و ادور. او زامانلار دىوانى-موصاحىبات باشقانى اولان اتوفئىلى احمد وئفيق افندى حضرتلىرى اىلك درسىنى 1279 شابانى نىن 27-سى، بازار گونو (شوبات 1863) وئرمىشىدى. تنزىلكە كسىلن بو عومومى تارىخ درسلىرى نىن عصاصلارنى دا كىچىك بىر رىسالە حالىندا نشر اولونموشدور. عومومى تارىخىن ان اسكى دۇورلرىنە آيد بعضى بىلگىلردىن عىبارت اولان بو اۇرتىن پاشانىن تارىخە توركچولوگ باخىمىندان باخىپ-باخمادىغىنى انلاماق مومكون اولمور .

احمد وئفيق پاشا، بعضيلرينه گۆره، عوئمانلي توركلري نين ايلك توركچوسودور. حاقىقتن شىناسى و ضيا پاشايا نىسبتن، احمد وئفيق پاشانين توركچولوگو داها آچىقدىر، بوتون يازىلاريندا، حتى منكىيئوي بير شكىل آلان حيات طرزىنده تورك مىللە يهتچىلىگى گۆزه چارپىر .

" لهجئىي-عوئمانى " نين اؤن سۆزۈنده كى گۆرۈشلرىندىن، " شجرئىي-تورك " او ايستانبول توركجه سىنه چئۈيرمه سىندىن آنلىيىرىق كى، احمد وئفيق پاشا بوتون توركلوك فىكرىنه ده مئىلىدىر. بو، بئله اولماقلا برابر، احمد وئفيق پاشادان اۇنجه گلمىش شىناسى افندى ايله ضيا پاشانين دا توركچولوك فىكرىنه ايلگىسىز اولمايدىقلارنى، قئىد ائندىگىمىز بير نئجه حادىثە گۆسترمكدە دىر .

فىلولوگىيا و تارىخده توركچولوك: موستافا جالالدىن پاشا

ادىيات و دىل ساھە سىنده گۆرۈلن و موعىن اولونان توركچولوك آخىمى، عوئمانلي توركلري آراسىندا چوخ كئچمە دن فىلولوگىيا، ائنتوقرافىيا، تارىخ و خارىجى سىياسەت ساھە سىنه ده كئچمىشدىر. گئىچكدن 1869-جو اىلدە، ينى شىناسى نين اؤلوموندن ايكى ايل اۇنجه، موستافا جالالدىن آدىندا بير زات فرانسىز جا " اسكى و يئنى توركلر " (" لئس تورجس آنجىئىئىس ائت مودئرنئس ") آدلى بير اثر نىش ائندىرىر .

بو اثر، سولطان ابدولئىز خان ارمغان اولونموشدور. ايستانبولدا " جووررىئر د'ورىئىئىت " قزئى متبە سىنده باسلىمىش اولان 362 صحىفە لىك بو كىتاب، عوئمانلي دۆلئى نين ياشاماسىنى قوولتندىرمە و عوئمانلي اھالىسى نين رىفاهىنى تىمىن اوچون دۆلەت طرفىندىن نە لر ياپىلماسى لازىملىغىنا دايىر سولطانا تەقدىم اولونموش اويغولامايا يۇنە لىك بير راپورا بنزمكە برابر، توركچولوك باخىمىندان چوخ دىقتاللىق مئثلە لرى اھاتە ائتمكدە دىر .

" اسكى و يئنى توركلر " كىتابى نين تارىھە حىصە سىنده بوتون توركچولوگون تارىخىندىن فرانسىز، آلمان، روس و لئە قايناقلارنى داياناراق بھس ائدىلمىش و گۆستىرلىن اولايلارا دايانيلاراق توركلرىن عومومى تارىخدە قۇوقلاده اؤنملرى، اينسانلىغىن مدنى يوكسە لىشىندە چوخ اؤنملى پايلارى اولدوغو اىثباتا چالىشىلمىشدىر. جالالدىن پاشايا گۆره، توركلر بو گون آوروپادا ياشايان قۇوملرىن منسوب اولدوقلارى عىرقندىر. يازار بو عىرقە تورو-آرىيئىن (تورو آرىيئىننى) آدىنى وئرىر؛ بو موناسىيئتلە تورو-آرىيئىزم (تورو آرىيئىسمى) دئدىگى ائنتولوژى نظرىيە سىنە دالاراق، فىلولوگىيا و لىنقوىستىكا ساھە سىنە كئچىر .

كىتابىن اوچدە بىرىندىن آرتىغىنى تەشكىل ائدن بو مئثلە، ايلك باخىشدان صىرف نظرىيە دن عىبارەت كىمى گۆرونورسە دە، بير آز دىقت ائتسك يازارىن سىياسى و پراكىتىك ايكى قاىھ مقصد قويموش اولدوغو سئچىلە بىلىر: 1. عوئمانلي اۆلكەسىندە كى خالقىن چوخلۇغونو و اصىل اونسورونو تەشكىل ائدن توركلرە عىرقلرى نين قودرت، قىيىمەت و بۇيۇكلۇگونو بىلدىرە رك اونلارىن گونولرىنى قوولتندىرمكە برابر، اۆزلىرىنى توركلرە ياد سايان، او سىرالاردا مىللىت عىساسىنا داياناراق توركلر علئىھ اىنە آياقلانان و يا آياقلانمايا حاضىرلانان اولاهلارا، بولقارلارا، حتى سئرب و روملارا توركلرە عئىنى عىرقدن اولدوقلارىنى تەلىم و تەلقىن ائتمك؛ 2. اۆزلىرىنى آرىيئىنى ساياراق آرىيا عىرقىنە خاروقولادە خوصوصىتلر ياراشدىراراق دىگر عىرقلرى، ينى سامى، تورانى و حامىلە رى اينسانلىغىن آشاغى جىنىسىندىن سايان آوروپالىلارنى بو ائقوىست تئورىلرىنە قارشىلىق اولاراق اورتايا آتيلان و آرىيئىنلرە تورانىلرىن عىساسن عئىنى عىرقدن اولدوقلارىنى گۆستىرىب اىثبات ائتمە سى گركن تورو-آرىيئىزم نظرىيە سى سايە سىندە آوروپا ھۆكومتلرى نين و آوروپا خالقى نين توركلرە عىرقى دوشمىنلىكلرىنى آزالتماق .

يازارين تورو-آرييانيزم نظرييه سيني قورار كن ساغلام منبعلردن ايستيفاده انتديگيني ايديعا ائتمك زوردور؛ ديلله ايلگيلي دليللري نين بير چوخو سطحي بير تنقيده بئله دايانا بيلمز. موستافا جالالدين پاشانين حوكملىرىنده و تهليللرينده ده علمي مئتودلارا اويدوغونو سؤيله يه بيلمريك. كيتابين بو قيسىمى تكرارلارلا، سيستمىسيز ليكلرله، بيه نيلمه يهن گوروشلرله دولودور. بونولا برابر، كيتابدا چوخ ديفتلاييق نتيجه لرله اوخوجونون دوشونجه سيني چوخ اوزاقلارا چكيب گتيرن گنئيش گوروشلر ده آز دئييلدير .

ببزجه، اثرين اسل بؤيوك ديرى بوتون توركلوك و توركچولوك حاقيندا آروپا قايناقلاريندان آلينىب، تخمينن آروپا مئتودلاري ايزلنه رك عوئمانلي توركلري آراسيندا ايلك يازيلان اثر اولماسيندادير. بو اثرده ايلك دفعه تورك عيرقى نين قووت و گنئيشليگينه، بو عيرقين اينسانلىق تاريخينده اويناديغي بؤيوك رولا، تورك ديلي نين ديگر ديللردن يارديما محتاج اولماياجاق درجه ده زنگينليگينه، تورك ديلي نين باشقا ديللره انتديگي يارديملا، عاصييا و آروپادا گنئيش بير ساهه يه ياييلميش اولان توركلرين ايليشكيلرينه، عوئمانلي دؤولتي داخيلينده توركلوك فيكرينه دير وئريلمه مه سيندن دوغان ساكينجالارا، مוסلمان اولمايان عوئمانلي اهالييسيني عيرقى و ديل جهتنن تورك كوتله سينه باغلاماق گرگينه داير گوروشلره راست گليريك. يني، توركچولوگون ديل، تاريخي، سياسي قيسملري نين هاميسيندان بو كيتابدا آز-چوخ بهس ائيلميشدير. صيرف توركچولويه آيد بو مثله لردن باشقا، بو گون بئله آيدينلاريميزين گونلوك مشغوليتلريني تشكيل ائدن تورك ديلي نين سيستملىشديريلمه سي و يابانچي سؤزلردن تميزلنمه سي، حرفلرين دوزلنمه سي و ديشيديريلمه سي، قادينلارين باشياچيق گزمه سي، باتي مدنيتينه گيرمه يه لاييق اولماق كييمي مؤزولار دا " اسكي و يئني توركلر " اين چنشىدلي مثله لري آراسيندا يئر توتموشدور .

تورو-آرييانيزم نظرييه سيني يارادان يازار، توركلرين باتي مدنيتينه گيرمه لريني، او نظرييه نين منطيقى بير نتيجه سي كييمي قبول ائدير، زاتن باتي مدنيتيني مئيدانا گتيرن تورو-آرييانيلردير؛ يني باتي مدنيتي آريلرين اولدوغو قدر تورانيلرين ده، دولاييسىلا توركلرين ده اثردير. تورانيللارين بير قيسىمى اسلاميتي قبول ائدينجه، سامي بير مدنيتله بيرلشميشلر. آروپا مدنيتي دايره سينه گيرمه لري، اسكي عيرقى مدنيتلرينه دؤنوشدن باشقا بير آنلام داشيماز. موستافا جالالدين پاشا، ديلين تميزلنمه سي، حرفلرين ايصالحي مثله لرينده ده حوكملىريني بو نؤقته دن باشلاياراق يورودور .

عكسي ايئبات ائدلينجه يه قدر، بو مثله يه داير عوئمانلي اولكهسينده باسيلميش و يايينلانميش اثرلرين بير ينجيسى اولراق قبول ائتمه ميز گركن " اسكي و يئني توركلر " ، تأسوف اولونور كي، توركجه دئييل، فرانسىزجا يازيلميشدير .

" اسكي و يئني توركلر " يازاري موستافا جالالدين پاشا، ضيا و احمد وئفيق پاشالار كييمي عوئمانلي تاريخي نين بيلينن سيمالاريندان اولماديغي اوچون، ترجومئي-حالينا داير بو قيساجا بيلگيني وئرمگي گركسىز سايماماقدايام :

موستافا جالالدين پاشا 1848-جي ايل اينقيلابي حاديتله لرينه قاتيلديغيندان وطنيني تركه مجبور اولموش لئه اصيلزاده لرinden كونستانتين بوژئنسكيدر (كونستانتين بورزنئسكي). كونستانتين 10 آپرئل 1820-جي ايله كلئچوفدا (كلئسزو w)دوغولموش و اورادا ولوتتسلاوئك (ويولاوئك) سئمينارياسيندا كلاسسيك و ديني بير تحصيل آلميشدير. هله 22 ياشيندا ايكن وطني لئهيستانين قورتولماسي قايله سي ايله 1848-جي ايل اينقيلابينا پوزنانيادا قاتيلميش، اينقيلاب مغلوب اولدوقدان سونرا بير نئچه هموتنلري ايله برابر، او زامانلار پولياك و ماجار موهاجيرلرينه چوخ سخاوتله قوجاغيئي آچان عوئمانلي اولكهسينه سيغينميشدير (1849). عوئمانلي هوكمتي

گنج پولياک موهاجيري نين عومومي و عسگري بيلگيلريني، اوزلليکله خريته چکمکه مهارتيني نظره آلاق، اونا ارکاني-حربييه يوزباشيليغي روتبه سي ايله عوئمانلي اوردوسونا قبول و خريته شو عبه سینه مأمور ائتميشدير. يوزباشي بوژئنسکي او سيرالاردا ايسلاميتي رسمن قبول ائده رک شخص شئخوليسلام افندي طرفيندن "موستافا جالالدين" آدلانديريلير. و ارکاني-حربييه توغکنئرالار يندان (ميرليوالاريندان) اؤمر پاشانين قيزيني آليب تام بير تورک، موسلمان عاييلهسي مئيدانا گتيرير؛ سفرده اولماديغي زامانلار اوسکوداردا قاراجاهمد مزارليغينا باخان ساده بير ائوده قايالي تورک عاييله حياتي ياشاير. واختي ايله چوخ سئوديجي موسيقي و رقصلي، موند (کوبار) حياتيني بوسبوتون اونوتموش گورونور: بيوغلو عالمي و اروپا موهاجير دايره لري ايله موناسيبتلري اولماميشدير .

بو پولياک اصيلزاده سي نين ان بؤيوک ايستگي و هوه سي ساواشدي. هله چوخ گنج ايکن ايلک وطنيني قورتارماق عمليله، 1848-جي ايل اينقيلابينا بير پولشا اينقيلابچيسي کيمي قاتيلديغي کيمي، ايکينجي وطنيني قوروماق مقصدي ايله 1850-دن 1876-يا قدر داوام ائدن بير چوخ ساواش بير تورک عسگري کيمي گيرميش، بير نچه دفعه يارالانميش و نهايت 1876-دا قاراداغ ساواشيندا عسگري قولوردو کاپيتاني روتبه سینه صاحيبکن قارنيندان آلدیغي بير يارا ايله شهيد اولراق اولموشدور. سپوزداکي مسجد حيطينه کي قبريستاندا گؤمولودور. (الله قني-قني رحمت ايله سين .!)

عسگرليک حياتينا آيد بو بير نچه سطير بله شهيد مستافا جالالدين پاشانين سئچديگي يئني وطنينه نه قدر درين بير صميميتله باغلانميش اولدوغونو آچيقلامايا و ايثباتا يئترليدير .
موستافا جالالدين پاشا حربدن، سفردن اوزاق اولدوغو زامانلاري تمسيل ائديگي يئني ميلليتين، تورکلوگون، قبول ائديگي يئني دي نين، موسلمانليغين، سئچميش اولدوغو يئني وطنين-عوئمانلي اولکھسي نين فايداسينا خيدمت ائدن اثرلر مئيدانا گتيرمکله کئچيرميشدير. مستافا جالالدين پاشا ياراديليشدان گلن ايستعدادينا علاوه اولراق آلدیغي يوکسک تحصيل و تربيه سايه سينده آنا ديلي اولان پولياکچادان باشقا لاتينجا، فرانسيزجا، آلمانجا و روسجا ياخشي بيليردي. هافيزه سي نين گوجو تاريخي بيلگيسي نين گئنیشليگينه سبب اولموشدور. آنادانگلمه صنعتکارليق قابيليتي واردي، جيدي مشغول اولماديغي حالدا ياخشي رسم چکر، موکمل خريته جيز اردي. عوئمانلي حربي مقاملاري ايلک اول خريته جيزماقداکي باجاريغيني تقدير ائده بيلميشدير. ياغلي بويارسملريندن بعضيلري واختي ايله دولماياچه ساراييندا آسيلي دورورموش. ائوينده اولان زامانلار عسگرلييه، تاريخه، فيلولوگيايا داير بيلگي و آراشديرمالارينين گئنیشلنديرمه يه چاليشيردي. بو مثله لر اوزرينده بير نچه اثر يازميشدير سا دا، اثرلريندن يالئيز ايکيسي باسيلميش و يايملانميشدير؛ "لئس تورجس آنجینئس ائت مودئرئس " (" اسکي و يئني تورکلر ")، " لا گوئرئ مودئرئ " (" زامانيميز حربي "). بيزجه اؤنملي و ديرلي اولان بيرينجي اثردير کي، مؤوزوسونو يوخاريدا بير آز تهليل و آچيقلامايا چاليشديق. مستافا جالالدين پاشا بو اثرلريندن باشقا دوستلاريندان بسيرتجي الي افندي نين " بسيرت " قزئينه و دوستلاريندان ژان پيئتري نين " جوورريئر د'ورينئت " قزئينه ايمضاسيز بير چوخ سياسي مقاله ده يازميشدير .

تعجوبلودور کي، يئني وطني نين خئيرينه يالئيز فيکري ايله، قلمي ايله دئييل، باشي ايله، جاني ايله ده خيدمت ائتميش اولان بو اصیل آدامين ايستعداد و بيلگيسي، اخلاق و سجيبيه سي بعضيلري نين قيسقانجليغينا يول آچميش و قورويوجوسو سرداري-اکرم اؤمر لوتقي پاشانين اولوموندن سونرا سرسگر هوسئين آوني پاشا طرفيندن هله 44 ياشيندا و توغکنئرال روتبه سينده اولان مستافا جالالدين پاشا تقاوده گؤندريلميشدير (1870). هوسئين آوني پاشانين

سورولمه سندن سونرا تکرار ظابط سینه آلمیش و سئربلر اوزرینده قازاندیغی قلبه یه موکافات اولاراق، شهید اولماسیندان آز اؤنجه فئریک (تومگنئرال) روتبه سینه لایبق گؤرولموشدور .

ایلک تورکچولرین عومومی خصوصیتلری

یوخاریدا گؤستردیگیمیز حادثه لرله ایره لی سوردویوموز گؤروشلری خولاسه انتسک، گله جک مؤوزولاریمیز تسبیت اندیلمیش اولار: دیل ساहे سینده تورکچولوک فیکری نین شوورلو ایزلری ایبراهیم شیناسی افندی نین اثرلرینده گؤرولور. شیناسی نین تورکچولوک فیکری، دیلین ادبیات شؤعه سینده ضیا پاشا، لوغت شؤعه سینده احمد وئفیک پاشا، فیلولوژی آراشدیرمالاریندا موستافا جلالددین پاشا طرفیندن ایشله نیر. احمد وئفیک پاشادا بوتون تورکلوک (پانتورقویسمی) مثیلی نین بعضی ایزلری گؤرولمکده دیر؛ موستافا جلالددین پاشا ایسه تورک فیلولوگیاسیندان باشقا، تورک (یالنیز عوئمانلی تورکو دئیل، بوتون تورکلر) انتیمولوگییا و تاریخی ایله ده مشغول اولور. عوئمانلی اولکھسینده ایلک دفعه باتی قاینقلاریندان آلیناراق تورک تاریخینه، تورک انتیمولوگیاسینا دایر یازیلان اثر، موستافا جلالددین پاشانین "اسکی و یئنی تورکلر" آدلی فیلولوگییا، انتیمولوگییا، تاریخ و سییاستدن بهس ائدن کیتابیدیر؛ علمی خصوصیتلری تامامن داشیمایان بو اثر، تورک روحویلا، تورک فایدالارینی مودافیعه ائتمک آماجیلا یازیلمیش اولماقلا برابر، فرانسیزجادیر .

شیناسی نین تورکجه کلمه توپلاماغا باشلادیغی تاریخ- بو مثله ده الده ائده بیلدیگیم یئگانه اصل قاینق اولان ابوزرییا توفیق بیین دئدیگینه گؤره، 1865-جی ایله 1870-جی ایللر آراسیدیر. ضیا پاشا "شئیر و اینشا" حاقیندا تورکچو فیکرلرینی یئنه بو تاریخلرده اورتایا آتمیشدیر. "ائمیل" ترجمه سی نین اؤن سؤزو، "جئنوره، 15 ایون، 1871" تاریخلیدیر. احمد وئفیک پاشانین "لهجئیی-عوئمانی" سی نین ایلک باسیم و یاییمی دا او زامانلار اولمالیدیر. موستافا جلالددین پاشانین "اسکی و یئنی تورکلر" ای 1869-جو ایله نشر اولونموشدور. بو بیلگییه گؤره، عوئمانلی تورکلری آراسیندا تورکچولوک فالیتی نین ایلک دؤورونو، 1865-1870-جی ایللر کیمی قبول ائده بیلریک .

تورکچولویه شرقشوناسلارین تاثیر

تورکچولوک و تورکلوک دوشونجه سی نین ابدولزیز دؤورو سلطنتی نین اورتالارینا دوغرو باتی تورکلری آراسیندا گؤرونمه سینه، یوخاریدا ایشاره ائتدیگیمیز کیمی، تورکلرین عومومی بیر شکیلده باتی فیکر و روحویلا یاخینلاشماسیندان باشقا، باتیدا دوغراق دوغو عالمینی، اؤزلیکله تورکلری هر یؤنو ایله اینجله یین دو گونیس (دئ گویگنئس) کیمی، ساجی (سیلوئستری دئ ساجی) کیمی، آبل دئ رئموسات کیمی، حتئ آرتوق لومئلی داویدس کیمی شرقشوناسلارین اثرلری ایله تانیش اولمالاری نین تاثیرینی ده مطلق گؤرمکدگیک. شیناسی شرقشوناس سیلوئستئر دؤ ساجی عایلهسی نین دوستلوغونو قازانمیشدی. جلالددین پاشا "اسکی و یئنی تورکلر" کیتابیندا دئ گونیسین "هیستویری دئس هونس" اثریندن چوخ ایستیفاده ائتمیشدیر. آرتور لومئلی داویدسین "کیتابول ایلموؤ نافی فی تاهسیلی صرفی-نهوی-تورکی" آدلی کیتابی نین فرانسیزجایا چئویریسی لومئیین آناسی طرفیندن سولطان ایی ماهمودا 1833-جو ایل تاریخینده تقدیم اندیلمیش اولدوغوندان، خیش یوزیل اورتالاریندا یاشایان شیناسی و وفیق

پاشالار کیمی آیدینلارین بو اثردن ده خبرسیز اولمالارینا احتیمال وئرمیرم. خیخ یوزیلیگیڭ سونلارینا دوغرو شرقتوناسلاردان وامبئری، رادلوو و کاهونون (لئون جاهون) اثرلری نین بوتون تورکلر آراسیندا تورکلوک فیکری نین گوجلنمه سینه تاثیر ائتدیگینی گؤره جگیک . تورکچولوک فیکری آخیمی نین اؤزلیکله، 1865-1870 ایللرینده عوثماني تورکلری آراسیندا اؤزونو گؤستریمیش اولماسینا داها باشقا سببلر ده تاپیلیب گؤستريله بیلزمی؟ ...

تورکچولوک فیکری و اینگیلیس-روس علاقه لری

بیلینمکده دیر کی، 1860-جی ایللره دوغرو روسلارین عاصییدا یاییلمالاری، اینگیلیسلری اورکوده جک قدر سورعتینی آرتیرمیشدیر: باتی تورکلری، ینی عوثماني سلطنتی علئیه اینه یوزیلردن بری داوام ائدن ایستیلایچی روس سییاستی، خیخ یوزیلیگیڭ اورتالاریندا باتی آوروپا دؤولتلری نین سیلاهلی موقاویمتی ایله مغلوبیته اوغرایینجا، روس ایمپئراتورلوغو بو موقاویمتین آجیسینی آلاق اوچون دوغو تورکلری، اورتا عاصییا خانلیقلاری اوزرینه شیددت و سورعتله یورودو. 1860-جی ایلدن اعتیبارن روسلار اورتا تورکوستانلا دوغو تورکوستانا هوجوم ائدیله. گئنئرال جنرالیو 1865-جی ایلده اورتا عاصییانین ان بؤیوک شهری و آکساک تئیمورون باشکندی اولان داشکندی آلیر. 1867-جی ایلده اورتا تورکوستانین بؤیوک قیسمی " تورکستان عیالتي " روس چارلیغی نین اراضیلریندن ساییلیر، " 1868-ده بوخارا خانلیغی روس تابئلیگیڭی (واسساللیغینی) قبول ائدیر. یئنه او ایللرده دوغو تورکوستانین کاشغار بؤلگه سی، مهمد یقوب بیین باشچیلیغی ایله چین حاکیمیتی علئیه اینه عوصیان ائده رک روسلارلا یاخشی موناسیبت قورماغا چالیشیر. کولجا بؤلگه سی 1865-جی ایلده چین تابئلیگیڭدن چیخاراق 1871-جی ایلده روس تابئلیگیڭنه گیریر... قیساسی، بوتون اورتا عاصییا تورکلکوگو 1860-1870-جی ایللر تاریخلرینده روس تزییقی ایله قایناشماقدادیر. روسلارین بوتون عاصییا گئنیشلیگیڭنه دوغو و گونئییه دوغرو یاییلمالاری اینگیلیسلری چوخ غضبلندیریر، بیر نئچه آددیم سونرا قازاخ سوواریلری نین هیندیستان سرحدلرینده گؤرونمک احتیمالی اینگیلیسلرین یوخوسونو قاچیریر. مهمد یقوب خانا ائلچي گؤندیرلر؛ و دیگر کیچیک خانلارلا غئیری- رسمی تماس قورماغا چالیشیرلار. یقوب خان دا هیندیستان عومومی والیسینه ائلچي گؤندره رک اینگیلتره نین ایئتیاقینی آختاریر ...

او زامان بابی-عالی ایله چوخ سیقی دوستلوق علاقه سینده بولونان ساین ژامئس کابینه سی نین باتی و دوغو تورکلری نین دین و عیرق بیرلیگیڭدن ایره لی گلن باغلاریندان فایدالانماغی خاطرلاماماسی مومکون دئییلدیر. هیندیستانین 1857-جی ایل حربی جنورلیشینده سولطان ابدولمجیددن خلیفه کیمی موسلمان هیندلیرین اینگیلتره کرالیچاسینا ایطاعتینی تئوسیبیه ائده رک بیر فرمان چیخارتمایی اهمال ائتمه یین اینگیلیس سییاستی نین اورتا عاصییا، موسلمان تورک خانلیقلاری نین وضعیت و دورومو ایله عوثماني تورکلرینی ماراقلاندیرماغا چالیشمیش اولماسی چوخ احتیمال ائدیله بیلر. حاقیقتن، یقوب خان باغیمسزلیغینی قازانینجا اینگیلیس نوماینده سی دووقلاس فورسایتین مصلحتی ایله عوثماني سلطنتی نین هیمایه و تابئلیگیڭی رجا وظیفه سی ایله یاقوب بیی ایستانبولا ائلچي گؤندرمیشدیر (1871).

ئلچي یوکسک سویبیه ده قارشیلاناراق عوثماني سلطنتی طرفیندن یاقوب خانا حرب سیلاه- سوراتی ایله عسگری مخصصیلر و بعضی حدیبیه لرله بزئمیش " نیشانی-عوثماني، قیلینج، الم و نامئی-هومایون " گؤندریلیر. یاقوب بیله دؤنن بو اؤزل هیئته هیندیستانین تورکوستان سرحدینده بیر اینگیلیس ائلچیلیک هیئتی قاتیلیر (1873). و بو تاریخدن اعتیبارن کاشغار

خانليغي داخيلينده اوخونان خوطبه لرده عوئمانلي پادشاهي ابدوليز خانين آدي چكىلمه يه، سىكه لر ده اونون آدينا باسىلمايا باشلاير .

بو زمان ايستانبول متبواتي كاشغار ايشلري و ياقوب خانين وضعيتي ايله خئيلى ماراقلانير. " شجرئي-تورك " اون جيغاتايجادان عوئمانليجايا چئوريلمه سي، وئفيق پاشانين اورتا عاصيبا لهجلرينه ماراق گؤسترمه سي ده بو تاريخلردن آز اؤنجه دير. سامي پاشازاده، صوبحي پاشا كيمي، شمسددين سامي بيبين تعبيريله " چاغين ائلم و ادبيات آداملاريندان دوغو ادبياتينا، اؤزلىكله باتييا و يئني فنلر ايله اوروپا ديئلرينه آشينا " بير دؤولت بؤيويونون ابدوليز دؤورونده جيغاتاي ديلى اؤيرنمه يه قالماسي دا ايستانبولون آيدينلاريندان بعضيلري نين زئھنلريني، او زمان اورتا عاصيبا، يني دوغو توركلوگونون ايشغال ائتميش اولدوغونو گؤستير .

بير آز اؤنجه گؤستريلن حاديتھ لره گؤره، توركچولوك هر كاتي نين 1820-جي ايللره دوغرو ايستانبولدا اورتايا چيخميش اولماسينا بير سبب ده، او تاريخلرده دوغو توركلري نين باشينا گلن فلاكتلي حاديتھ لرله روسلارين گئنيشلمه سينه قارشى اينگيليس سىياستي نين بو حاديتھ لردن باتي توركلريني خبردار ائتمه يه و تاثيرلنديرمه يه چاليشماسي اولموشدور -دئيرسك، خطا ائتميشمي اولوروق؟

ماجارلي وامبئري

اثرلري نين عوئمانلي توركلري آراسيندا تاثيري بير آز سونرالار گؤرونمه يه باشلايان ماجار وامبئري نين عاصيبا سياهتلي ايله اينگيليس و عوئمانلي سىياستلري نين باغلانتيلاريني گؤرمك او قدر زور دئييلدير: شرقشوناس وامبئري 4 ايله ياخين ايستانبولدا قالديقدان و او زمانين عوئمانلي وكيللري نين ايقامتگاهلاريندا خئيلى موسافيرليك ائتديكن سونرا 1861-جي ايلينده مشهور عاصيبا سياهتينه چيخميشدير. وامبئري رشيد افندي آدي ايله و درويش قياقتي ايله اورتا عاصيبادا اوچ ايل دولاشديقدان سونرا يئنه ايستانبول اوزريندن ماجارستانا دؤنموش، اورادان لوندونا دوغرو گئتميشدير. ساختا درويش، علمي و فني اينجلمه لري نين نتيجه لريني ايلك اؤنجه ماجارلارا دئييل، اينگيليسلره وئرميشدير. اينگيليسلرين اونا گؤسترديكي رغبت وامبئرييه بودايشت دارولفونونون دوغو ديئلري پروفئسسور لوغونو وئردى. پروفئسسور وامبئري نين اثرلري 1864-جو ايلدن اعتيبارن نشر اولونماغا باشلاميشدير. اثرلري نين چوخو آلمانجا، بعضيلري ماجارجا، بعضيلري ده اينگيليسجه يازيلميشدير. مثن، " بير ساختا درويشين سياهتي " -ايكي-اوچ سنه ليك اورتا عاصيبا سياهتي نين ھئكايه سيدير - عئني زاماندا آلمانجا، اينگيليسجه، ماجارجا نشر اولونموشدور. وامبئري نين توركجه قيسا بير ترجمئي-حاليني يازان طلبه لر يندن دوكتور مئسارروش دئيير كي: " دوغو ديئلريني و ايداره طرزيني تانيماسينا گؤره اينگيلتره يه بؤيوك خيدمتلر ائتدي. بئله ليكله، غئيرتي و ذكاسي سايه سينده بؤيوك بير سروت صاحيبي اولدو. بو سروت ي ايله عؤمرونون سونوندا ماددي باغيمسيزليغا نايل اولدو " ...

پروفئسسور وامبئري بير گون منه ده ياووز به يه (" گولستان و خارستان ") يازاري، عوئمانلي امپئراتورلوغونون پئشه باش كونسولو مرحوم احمد حيكمت بي) سؤيله ديگيني تكرار ائتميشدي: " اينگيليسلر مني سئورلر، چونكي اونلارا عاصيباني تانيدان ايلك آدام من اولدوم. اونلار مني دينله ديئر، آنلاديلار. حتى اينگيلتره كرال خانداني نين آيري-آيري عوضولري ايله دوست اولدوم. اونلارين ايلتيفاتلاريني گؤردوم . "

وامبئري حاقيندا بو قيسا معلوماتدان بئله آنلاشيلير كي، گله جگين مشهور شرقشوناسي،
توركولوقو اورتا عاصييا سياهتينه يا اينگيليسلرين تشويق و يارديمي ايله چيخميش، يا دا بني-
ايسرايله خاص اولان كسكين و پراكتيك ذكاسي ايله اورتا و ياخين دوغويا داير تدقيقاتلارين او
زaman اينگيلتره سيياست بورساسيندا چوخ بؤيوك گوجده اولاجايني اونجه دن سئز ميشدي .

آذري توركلرينده توركچولوك

آخوندزاده ميرزه فته لي

باتي توركلريندن اؤنجه، توركچولوك فيكري ايله، يني تورك ميليتچيلىگي فيكري ايله ديل، تاريخ و سياست ساھه لرینده مشغول اولموش ديگر توركلر وارديرمي؟ قوزئي، دوغو و كريم توركلري آراسيندا، 1870-جي ايلدن اؤنجه بو گونكو آنلاميلا و شوورلو بير شكيلده ميلليت فيكري نين ديل، تاريخ و سياست ساھه لرینده گورونموش اولدوغونا داير معلوماتا راست گلمه ديم. آنجاق قافقازدا ياشايان توركلردن بو گون آنري توركلري آدي ايله آنديغيميز شوعبه ده ديقق و اينجلمه مه يه دير بير حاديتھ واردير؛ 1811-جي ايلده دوغولوب 1878-جي ايلده اولن آخوندزاده ميرزه فته لي، 1850-1855-جي ايلرده تام محلي تورك شيوه سي ايله و اروپا طرزینده بير نچه كومندييا يازميشدير. يئنه بو شخص، 1863-جو ايلده ايستانبوللا گله رك، اسلام اليباسي نين ايصالحي حاقيندا يازديغي اثريني سدرزم كئچه چيزاده فواد پاشايا تقديم ائتميشدير .

آخوندزاده يالني زامانين سدرزملينگينه پروگرام تقديم ائتمكله قالماميش، حرفلرين ايصالحي مثله سي ايله باغلي ايستانبولون آيدين فيكيري شخصيتلري ايله ده موزاكيره لر ايارميشدير . فقط بو پروگرامدان و موزاكيره لردن هئچ بير سونوج آليناماميشدير. حرفلرين ايصالحي تشبوسونون سونوجلاريني ميرزه فته لي خاطيره لرینده بو شكيلده قئيد ائتمكه دير: " 1875-جي ميلادي تاريخده من موسلمان اليباسي نين ايصالحي فيكرينه دوشدوم. بونون اوچون ايستانبول و تنهرانا گئتمك لازيم ايدي. بير چوخ اداملارلا گوروشدوم. هئيها، موسلمان ايره لي گلنلري اليبالاريني ديشديره جك كيمي دئييلر، حالوكي بو هر شئيدن داها گركليدير و داها اؤنجه گلير .

آخوندزادنين اثرلريني گوزدن كئچيره بيلمه ديم. حياتي و اثرلريندن بهس ائدن شخصلر، ميرزه نين كومندييالاريني آذربايجاندا دانيشيلان ديل ايله يازديغيني بيلديرلر. ائله بير ديل كي، خالق و يوكسك طبقه، كندي و شهرلي هر كس آنلارميش، سوسدن اوزاق، صاف و حقيقي آذري لهجه سيندن ميرزه اثرلرينده اوستاليقلا ايستيفاده ائتميش ايميش. بو وضعيته آخوندزاده ميرزه فته لي ديده فنيلن توركچولوك ائتميش اولور. فقط ميرزه نين تورك ميليتچيلىگي ايله باغلي دوشونجه و گوروشلرينه داير منيم اليمده جيدي معلوماتلار يوخدور. آخوندزادنين تاريخ، فلسفه و سياسي ائملرله مشغول اولدوغو و فلسفه باره سينده " حاققول-يقين " آدلي باسيلميش بير اثرني اولدوغو بيلينمكه دير، فقط بو اثرده ميرزه نين نه كيمي گوروشلر ايره لي سورموش اولدوغونا داير ده قايناقلاريمدا بير شئي تاپا بيلمه ديم .

آخوندزاده حاقيندا موجود معلوماتلارا گوره، اونو گويالپ ضيا بيين " توركچولوگون عصاصلاري " آدلي كيتابيندا ايديعا ائتديگي كيمي، قاسپيرالي ايسماييل درجه سينده بؤيوك بير توركچو سايماق دوغرو اولماسا گركدير. زاتن ضيا بي مرحوم، ميرزه فته لي حاقينداكي گوروشلريني يئترلي اينجلمه مه يه گرک گورمه دن يازميشدير: 1878-جي ايلده، يني ابدولهيمدين تاختا چيخماسيندان بير آز سونرا اولموش اولدوغو حالدا، ضيا بي اونو ابدولهيمد زامانيندا يئتيشلردن قاسپيرالي نين چاغداشلاريندان بير كيمي گؤسترير: " توركييه ده ابدولهيمد بو قودسي آخيمي دوردورماي چاليشاركن، روسيادا ايكي بؤيوك توركچو يئتيشيردي. بونلاردان بيرينجيسي ميرزه فته لي آخوندوودور كي، آذري توركجه سي ايله يازديغي اوريزينال كومندييالار بوتون اروپا ديبلرينه چئوريلميشدير " . ميرزه نين كومندييالاري بوتون اروپا

دیلرینه چئوریلمه میشدیر، آخوندزاده اؤز خاطیره لرینده دئیر کی: " اثرلریمین یئددیسی ده روسجا یا چئوریلدی، پئتئربورق و بئرلین قرتئلرینده اونلار اید مقاله لر یازیلدی. " کومئدیالاری نین هامیسی نین فارسجا یا چئوریلمه سی دقیق ایسه ده، هانسیلاری نین تامام و یا قیسمن فرانسیزجا، اینگیلیسجه و آلمانجا یا چئوریلدیگی هله آراشدیرمایا مؤحتاجدیر . میرزه فته لی نین تورک فیکیر و ادبیات حیاتیندا ان بؤیوک اؤنه می تورکجه ایلک تئاترو یازان بیر یازار اولماسیدیر -سانیرام. منیم توپلایا بیلدیگیم معلوماتا گؤره، باتی تورکلری آراسیندا تئاترا اید ایلک اثر ضیا پاشانین مولئردن چئویردیگی " تارتوف " دور کی، ابوزریا توفیق بیین شاهیدلیگینه گؤره، 1875-جی ایللرده ترجمه اندیلسه ده، ضیا پاشانین اؤلومونه قدر، باسیلماق بیر یانا قالسین، کیمسه نین الینه بئله کئچمه میشدیر. باتی تورکجه سینده ایلک اوریزینال تئاتر (درام) اثری نامیق کامالین " وطن، یاخود سیلیستری " ادلی درامیدیر. 1872-جی ایلده یازیلیمیش، نشر اولونموش و اوینامیشدیر. حالبوکی میرزه فته لی یوخاریدا سؤیله دیگیمیز کیمی، کومئدیالارینی 1850-1855-جی ایل تاریخلرینده یازمیش و 1859-جو ایلده نشر ائتدیرمیشدیر. میرزه نین مولئردن و روس کومئدییا یازارلاریندان، مثلن، چوخ سئوهرک اوخودوغو قوقولدان تاثیرلنمیش اولدوغونو احتمال ائتمک اولار. باتی تورکلرینده مولئردن آدائی ائده رک کومئدیالار یازان احمد وئفیک پاشانین اثرلری نامیق کامالین " وطن " پیئسیندن سونرا مئیدانا چیخیر. قیساسی، آخوندزاده میرزه فته لی تورک حیاتیندان آلینمیش و ساده آذری تورکجه سی ایله یازیلیمیش ایلک تورک تئاتروسونو مئیدانا گتیرمیش اولماق شرفینه صاحیبیدیر؛ و بو یؤندن ادبی تورکچولویه خیدمتی اؤنملیدیر .

باتی تورکلرینده تورکچولویون ایکینجی دؤورو

70-1865 جی ایللردن، ینی کریم ساواشی ایله روسلار طرفیندن تورکوستانین ایشغالی آراسیندا کئچن ایلک دؤوردن سونرا، باتی تورکلری آراسیندا تورک میللیتچیلیگی فیکری نین ایکینجی فال دؤورونو، 1877-جی ایل تورک-روس سفریندن اؤنجه و اونو ایزله ین 1876-1880-جی ایللر آراسیندا گؤروروک. بو دؤورون ان مشهور تورکچولری سولئیمان پاشا ایله اؤزبکلر شیخی سولئیمان افندی و رومئیلی احمد میدهد افندی ایله احمد جؤودت پاشادیر. و بو دؤور تورکچولوگونون دیل، تاریخ، تحصیل و سیاست جبهه لری واردیر . تورکچولوگو بئله دؤورلره آبیرواقلا برابر، دؤورلر آراسیندا فیکری بیر آرا اولدوغونو قبول ائتمک دوغرو اولماز. آنجاق فیکرین بلیرتیلری زیفله میشدیر، چونکی الی پاشانین اؤلوموندن (1871) سونرا، سولطان ابدولعزیزین تزییقی شیددتلنمیش و سدرزملیک مقامینی ایشغال ائدن ماهمود ندیم پاشا و آردیجیللاری پادشاهین اؤزباشینا، کوبود دوروم و داورانیشلارینا قارشى قویماق ایستمه میش، و یا قویا بیلمه میش اولدوقلاریندان، تنزیمات دؤورونون نیسبی هورریتچیلیگی چوک اسکیمیشدیر. 1871-جی ایلدن اعتیبارن بوتون فیکری حرکتلر کیمی، تورک میللیتچیلیگی هرکاتی دا زیفله میشدیر .

1876- جی ایله دوغرو عوئمانلی اؤلکھسی نین خریستیان اھالیسی نین چوخلوق تشکیل ائتدیگی بعضی رومئلی ویلايتلرینده اروپا دؤولتلری نین، خصوصیله روسیا ایمپئراتورلوغونون تاثیر و تشویقی ایله ایهتیلالارین، عوصیانلارین آرتماسی، گئنیشلنمه سی، سولطان و وضعیرلرین، صلاحیت و اعتبارلارینی جیدی صورتده قیرمیش اولدوغوندان، خالقین سسی انشیدیلمه یه باشلادی؛ هر جور دوشونجه نین داھا سربست سؤیلنمه سینه ایمکان یاراندي. او زمان ابدولعزیزین تاختدان ائندیریلمه سی، و موراد خانین عاغلینی ایتیرمه سی، ایی ابدولھمیدین

مشروطه اعلان ائتمه يه سۆز وئره رک تاختا چيخماسي کيمي ايچ و بوسنييا-هئرسوقوينا، سئربستان، بولقارستان عوصيانلاري ايله اونلارين آردینجا گلن روس-تورک حربى (1877) کيمي خارجىي حاديه لر تزىيق و شيددته داينان بير هوکومت ايداره سي نين قورولماسيني ايمکانسيز ائتديگيندن، ابدولهميد تاختا ياخشيجا يئرلشيب، آرزو و کئيفينه گۆره حرکت ائده بيله جک بير صلاحيت و ايقتيدار قازانينجايا قدر، دوشونجه هورريتى و فاليتى او قدر مهودلاشيب تزىيق آلتينا آينا بيلمه دي. محض تورکچولوک فيکرى نين ايکينجي فال دؤورو ده بو زامانا تسادوف ائدير .

سولئيمان پاشا

ابدولزىزين تاختدان ائنديريلمه سي زامانى حربىي مکتبلر نازيرى اولان سولئيمان پاشا، بو دؤورده تورک ميلليتچىليگى فيکرىنه خيدمت ائتميش اونملىي آدمالارداندير. سولئيمان پاشانين بيرينجي دؤورده کى فاليتينه داير معلومات الده ائده بيلمه ديم. پاشا 1838-جي ايلده دوغولموش اولدوغونا گۆره، ايلک دؤورده اوزونو هله گؤسترمه ميش اولماسىي احتمالىي ائديله بيلر . سولئيمان پاشانين تورکچولوگو، عوموميتله تحصيل و تعليم ساهاه سينده اونملىي خيدمتلري " جمعيتى-تدريسيسىيى-ايسلامىييه " عوضولوگونده، خصوصن عسگرىي مکتبلر نازيرليگينده گورولموشدور. ابدولزىز دؤورونده عسگرىي مکتبلر نازيرى، يالنىز حربىي مکتبلره دئيىل، بونلارا طلبه يئتيشديرن عسگرىي ليتسئيلره ده، عسگرىي روشديييه لره ده (ورتا مکتب) باخاردى. سولئيمان پاشانين نازيرليگى زامانيندا، عسگرىي مکتبلر نازيرليگى، مولکىييه مکتبلري نازيرليگىي دئمک اولان معاريف نازيرليگىي درجه سينده اهميته مالیکدى . سولئيمان پاشا حربىي مکتبلر اوچون بير نئچه کيتاب يازميشدير: " مبانى-اول اينشا " ، (يکىي جيلد) " کبير ايلميهال " ، " ساغير ايلميهال " ، " صرفىي-تورکىي " و " تاريخىي-عالم " . " ساغير ايلميهال " اينىي من هله روشديييه ده ايکن درس کيمي اوخوموش و ازبرله ميشديم. بو کيچيک " ايلميهال " (شرىيت درسليگىي -آ.ک.) چوخ آچىق و ساده بير تورکجه ايله يازيلميشدير. بو کيتابچادا عربجه، عجمجه کليمه و ايفاده لردن چکينيلميشدير. مثلىن، " آلاهو-تالا " نىي تعريف اندرکن: " بيردير، اونون هئچ اورتاغىي، يارديمچيسىي و بنزرىي يوخدور، دونيادا گوردويوموز و بيلديگيمىز شئيلردن هئچ بير شئىي اونا بنزه مز... آنادان، بابادان، اوغولدان، قيزدان، قارىدان، يوخودان، ياتماقدان، يئمکدن، ايچمه دن، گولمه دن، آغلامادان، سئوينمه دن، تأسوفدن اوزاقدير... " دئيير. " مبانى-اول اينشا " سىي ايله " صرفىي-تورکىي " سىيىي آختارىب تاپا بيلمه ديم. " تاريخىي-عالم " اي ايسه گؤزومون اونونده دورور. حاقيندا دانىشديغيمىز مثله يه داير ان اونملىي اثرىي ده بودور. سولئيمان پاشا، ابدولزىزين سون زامانلاريندا سرسگر هوسئىن اونىي پاشا طرفيندن عسگرىي مکتبلره خاص بير عومومىي تاريخ حاضيرلانماسينا مأمور ائيلميشدير. بو مأمورىيتىي يئرینه يئتيرمک اوچوندور کى، آدىي کئچن " تاريخىي-عالم " اي يازماغا باشلاميشدير. پلانىي گئنىش توتولان بو اثرين " ايلک چاغ " بؤلومو تاماملانىب طلبه لره پايلانمىش و اوخودولموشسا دا، " اورتا چاغ " و " يئنىي چاغ " بؤلومونو يازماغا واخت تاپمادان، سولئيمان پاشا اولموشدور. " تاريخىي-عالم " اين " ايلک چاغ " قيسىي 1876-جي ايلده، ينىي و موراد زامانيندا باسيلمىش و يايىنلانمىشدير. " تاريخىي-عالم " ايبىي ابدولهميد دؤورونده ياساق کيتابلاردان سايلديغىي اوچون، مؤوجود نوسخه لري حربىييه مکتبىي متبه سىي کيتاب انبارينا آتيلمىش و اوزون مودت اورادا ياتيب قالمىشدير .

ايي مشروطيت دؤورونده حربييه مكتبي نازيري اولان توفيق پاشا كي، سولئيمان پاشا مرحومون ساديق طلبه لر يندن و درين حورمتمكار لاريندان ايدي و سونرا عسگري ائداديلرده اوخونان " تاريخي-عوثماني " سيني ده اوستاد يندان آلدغي توركچولوگ روحونو بوسبوتون ايتيرميه رك يازا بيلميشدير. " تاريخي-عالم " اي چورومه يه محكوم اولاراق بوراخيلديغي گوشه دن چيخاراق، بيرتيليب-چوروموش بعضي صحيفه لر يني قايدايا سالاراق 1911-جي ايل تاريخينده باسديرميش و نشر ائتديرميشدير .

بو ايکينجي نشر " تاريخي-عالم " اين باشيندا يازارين يارارلانديغي باتي و دوغو قايناقلاري گؤستربيلميشدير. قايناقلار ايچينده دئ گويقئنسین " هونلار تاريخي " و رايمودون " تاتار تاريخي " ايله ابلقازي نين " شجريئي-توركي " سي ده واردير. سولئيمان پاشايا قدر دئ گويننس و رايموددان يارارلاناراق تورکجه يازيلميش بير تاريخ کيتابي نين وارليغيني بيلميريك، آنجاق موصتافا جلالدين پاشا فرانسيزجا اثريني يازارکن، دئ گويننسه موراجيعت ائتميشدير .

سولئيمان پاشا " تاريخي-عالم " اين اؤن سؤزونده کيتابي نين يازيلما سببلريني آنلادارکن بئله دئير: " عسگري مکتبلرده اوخودولماقدا اولان دونيا تاريخي خارجي ديللردن عئينن ترجمه اولوندوغو اوچون ايسلام عقيدهلرينه و ميللي اخلاقا قارشي اولماسي ايله برابر، اسكي چاغ قيسمي نين ده آنجاق بير نچه قيسمي چئوريلميش اولدوغو اوچون، ايندييه قدر مقصده نایل اولونماميشدير... و اينانيلان خصوصلارا و ايسلامي قايدالارا، ميللي مونايسيئلره، دوغونون اؤنملي حاديه لرينه اويغون اولماق اوزره... ترتيبينه جسارت ائتديگيم بو کيتاب " ... " تاريخي-عالم " اين موندريجاتي نظردن کئچيريلينجه، درهال گؤزه چارپان نوقته او گونه قدرکي عننه نين عکسینه، تورک تاريخي نين " ايلک چاغ " قيسمينه چوخ صحيفه آيريلميش اولماسيدير: حاققئتن " فسلي-سابي " (يئددينجي فصیل): " تاوايفي تورک " 144 صحيفه ني ايشغال ائتمکده دير كي، بوتون " ايلک چاغ " تاريخينه آيريلان صحيفه لر ين 7/5-دن داهي آرتيقدير. حالبوکي " تاريخي-عالم " دن سونرا باسيليب عوثمانلي مکتبلرينده اوخودولموش اولان " دونيا تاريخي " کيتابلاريندا اوروپا مکتبلرينده اوخودولان تاريخ کيتابلاري تقليد ائديله رک تورکلوگون اسكي دؤورونه بوتون کيتابين تخميني 20/1-اي نين آيريلماسي عادت اولموشدور. سولئيمان پاشا بو اؤنملي اثرينه تورکلوگون کئچميشيندن سؤگي و سايعي ايله بهس ائدر؛ اثرده ياد و دوشمن ميلتيرين تورکلره يؤنلتدیکلري گئرچکليکلري شوبهه لي، شيددت و قباليق ايفتيرالاري نين ترجمه اولونماسينا گرک گؤرولمه ميشدير، يازار چوخ اوزاق کئچميشدن بري، بوتون عاصيبايا ياييليب حؤکم ائتميش اولان بؤيوک بير تورک عيرقي نين وارليغيني، اؤيونوله جک قهرمانليقلاريني، تورک گنجلرينه اؤيرتمک و دويورماق ايسته ميشدير. " تاريخي-عالم " اين بو اؤزليکلرينه گؤره دير كي، مرحوم موشير سولئيمان هوسنو پاشايا، 1877-جي ايل ساواشيندا عوثمانلي تورک اوردوسونا بير مودت باش کوماندانليق ائتميش اولان بو " شپيکا قهرماني " نا تورکچولوگ تاريخينده اؤنملي بير يئر آييرماقداييق .

يازديغي درس کيتابلاريندا (" ايلميهال " و " تاريخي-عالم ") ديل و تحصيل ساهه سينده تورکچولوگ گؤسترميش اولان سولئيمان پاشانين ديگر چاليشمالاريندا دا تورکچولوگ فيکري نين تاثيري نين گؤرونمه سي گرکدير، آنجاق بو گون اليميزده باشقا قايناق اولماديغي اوچون، بو باره ده فيکير يوروتمک صلاحيتينه صاحيب دئييلک. گؤيالپ ضيا بي، " تورکچولوگون عصاصلاري " کيتابيندا عسگري روشديبيه لرده اوخودولموش اولان " اسمايي-تورکيه " کيتابيني سولئيمان پاشانين اثر ي اولاراق قئيد ائدير، حالبوکي اليمده موجود " اسمايي-تورکيه " اوستونده " ريزا بين اثريدير " ، دئيه نشر ائديلميشدير. ضيا بي، سولئيمان پاشانين اوچ

دیلدن یارانان بیر دیل اولایا بیلیمیه جگینی آنلایاراق، بو قناعتینی " تعلیمی-ادبیاتی عوثمانيیه " آدی ایله بیر کیتاب یازان رجايزاده اکرم به یه یازدیغی " بیر مکتوب " دا آچیقجا اورتایا قويدوغونان دا بهس اندیر. بئله بیر مکتوب نشر اولونموش " تعلیمی-ادبیاتی-عوثمانيیه " یه علاوه اولونموش تقدیم یازیلاری آراسیندا مؤوجود دئییلدیر .

بوخارالی شیخ سولیمان افندی

سولیمان پاشانین تورکچولوک فالیتی زامانیندا بوخارالی شیخ سولیمان افندی نین ده تورک میللیتچیلیگی یولوندا، دیل، فولکلور و پراکتیک سیاست ساहे لرینده چالیشدیغی گؤرولور. سولیمان افندی نین بو یولدا چالیشماسینی اورتایا قویان، ایثبات ائدن منبع، مرحومون " لوغتی-جیغاتای و تورکی-عوثماني " آدلی کیتابیدیر. بو کیتابین عوثماني و جیغاتای لهجلی ایله نسر و نظم حالیندا یازیلان اؤن سؤزلریندن یازارین فیکیرلرینی و گؤردویو بعضی ایشلری اؤیره نیریک .

شیخ افندی، جیغاتایجانی " دونیاداکي آنا دیلردن بیري " و " لیسانی-تورکی-عوثماني " نین اصلی و قایناغی " ساییر. بونا دایاناراق عوثماني اؤلکھسینده " تعلیم و ائتینایا دیر اولدوغونو آچیقلاماغا گرک اولمادیغی " قناعتینده دیر. " لیسانی تورکی-عوثماني " ایله یازیلان اؤن سؤزونده کی بو عصاص فیکرینی " موقددیمئی جیغاتای " ایندا دیگر ایفاده لرله تکرار اندیر: " بو گون عوثماني اؤلکھسینده ایشله دیلن لیسانی-عوثمانيیه، لیسانی-جیغاتایدان، ینی ماوروننهر اؤلکھسینده هله ایشله نیلن دیلدن آیریلیمیشدیر " .

یازار، جیغاتای دیلی ایله عوثماني دیلی نین علاقه سینی بو شکیلده تعیین ائتدیگی کیمی، ائتمیمولوکییا باخیمیندان عوثمانيلارین، اؤزلیکله عوثماني خاندانی نین تورکلورینی تصدیقله مه یه چالیشیر: " حاقیقتن، بو خاندانین سوی زنجیری سویدان-سویا تورک طایفاسینا منسوب اولوب، قایناق و چیخیش یئرلری ماوروننهر اؤلکھسیدیر " -دئیر .

سونرا اورتا عاصییدا (ماوروننهر) اوتوران " 92 بوی اؤزبکلری نین " آدلارینی سایاراق بونلارین آنا سؤزلرینی و یوزدن آرتیق اورتا عاصییا شاعیری نین نومونه شیرلرینی توپلادیغینی سؤیله بیر. یازارین بو چالیشمادان مقصدی، " آنا وطنده ایستیفاده اولونان دیلرین معنوی دونیالارینی مو عین ائتمگی آرزولایان عوثماني ایره لی گلنلرینه و خالقینا یاراشیر بیر حدیییه " تقدیم ائتمک آمالیدیر .

نهایت، منزوم جیغاتای اؤن سؤزونده، جیغاتای دیلینی، عوثماني دیلی نین اسکی شکلی اولاراق قبول ائتمک صورتی ایله بو ایکی دیلین و دولاییسی ایله ایکی تورکلوک شؤعه سی نین، ینی جیغاتای و عوثماني تورکلری نین بیرلیگینی ایدیعایا قدر ایره لیله بیر: " ایسمی، " تورکی جیغاتای لوغتی " -قدیم عوثماني لیسانیدیر " ، آدی جیغاتای تورکلرین اصلیدیر...یلاخیر .

دیل و سوی باخیمیندان تورکلرین بیرلیگینی گؤرن و گؤستریمک ایسته ین اؤزبک شیخی بو بیرلیگی دیل و سوی تدقیقی ایله گؤستریمه یه و ایثباتا چالیشماقلا قالمامیش، تورکوستان تورکلری ایله عوثماني تورکلری آراسیندا حاقیقتن بعضی ایلیشکیلرین قورولماسینا دا چالیشمیشدیر .

ابدولهمید سلطنتی نین ایلک ایللرینده -تورک-روس ساواشی زامانی اولاجاق سانیرام- بوخارالی شیخ سولیمان افندی نین " صفارتله سیاهت " ائتمیش اولدوغونو یئنه منزوم

جىغاتاي اۋن سۈزۈندىن اۋىرە نىرىك: بوخارالى شىخ، عوئمانلى پادشاھى نىن ائلچىسى سىفاتى
اىلە ھىندى، سر ھىندى، افغانىستانى، بوخارانى، خىوہ نى، توركمە نىستانى دولاشىر. توركمىنلار
ائىلىدە سىياھىتىنى بىلدىرن بو بىئىتى دىقتلايىقىدىر :

" توركمە نىن حالىنى بىر-بىر بىلدىم،
جىنس و مىقدارىنى دىقتلايىقىدىم..."

شىخ افندى، اورتا عاصىيايا ھىند يولو اىلە گىتدىگى كىمى، دۈنۈشۈ دە عىنى يوللا اولموشدور.
سىياھىتىن نىتىجە سىنى بو آيدىن اولمايان ايشارە لىر ايفادە ائتمىكە دىر:

" گلە رك خىدىمتىم ايفا ائىدىم،
نە يە مامور اىسم، اىجرا ائىدىم."

اىلمە باشقا قايناق اولماماقلا برابر، شىخ سولئىمان افندى اۋزبە كى نىن تورك-روس
ساواشلارىندا، عوئمانلى-تورك ھۆكۈمىتى طرفىندىن، توركوستان تورك ھۆكۈمىتىلەرنە و
توركوستان خالقىنا ائلچى اولاراق گۈندىرىلمە سى، توركمىنلار جىنس و مىقدارىنى دىقتلا
كۈچىرمە سى، كابىل، بوخارا امىرلىرى اىلە دانىشماسى، نىھىت اىستانبول دۈنۈب وظيفە سىنى
تاماملاماسى- بوتون بو ھادىئە لىر، دوغو و باتى توركلرى نىن، حىيات و گلە جكلرى روس
تەھدىدى ائىلىندا اولاركن عىرق، نىسل و دىل بىرلىكلەرنى سىياسى ساھە دە خاپىرلامالارى و
دويمانلارى دىئە تەقدىم ائىلدىر و معنالا نىرسا، چوخ خطا اولماز- ظنىندىم. دىقتلايىقىدىر كى،
بوخارالى شىخ سولئىمان افندى بو سىياھىتىن سونرا، جىغاتايلىلار و عوئمانلىلار بىر-بىرى اىلە
انلاشدىرىپ تانىشدىرماق اوچون " لوغىتى-جىغاتاي و توركى-عوئمانى " سىنى يازماغا و نشر
ائىدىرمە يە گرگ گۈر موشدور.

بوخارالى شىخ سولئىمان افندى نىن بلكە اىنگىلىترە ھۆكۈمىتى نىن تۈوسىيە سى اىلە ائىدىلن اورتا
عاصىيا سىياھىتىندىن پىراكتىك بىر سىياسى اوغور الدە ائىدىلمە دىگى، ھادىئە لىرىن شاھىدلىگى اىلە
بىلىنمىكە دىر. دوغروسو، بىلە بىر سىياھىتىن بىر سونوج چىخا بىلە جگىنە اومىد ائىتمىك، بىر آز
آرتىق نىكىبىنالىيە قابىلماقدى. او زامانلار افغان امىرى اولان شىرە لى خان، شىخ سولئىمان افندىيە
چوخ قوناقسۇرلىك گۈستىرمىش اولماسىنا باخمايلاق، روس سىياسىتى نىن اىنانىلمىش بىر
طرفدارى اىدى. بوخارا خانلىغى ايسە، او تارىخىدە فنىلن روسىيانىن امىرى و ھۆكۈمۈ ائىتىنا
گىرمىشىدى. اولسا-اولسا، ھاقىقتىن چار ھۆكۈمىتى اىلە داواملى ھىرب ھالىندا اولان جىنگاور و
جىسور توركمىن قىبىلە لىرى نىن فالىتىنى شىددەتلىدىرمىك مومكۈن اولمايلىرىدى. انچاق بو شىددەتلىن
فالىت دە، تونا و قافقاز جىبە لىرىندە عوئمانلىلارلا چار پىشان روس اوردولارىنا اۋنملى بىر
دىۋىرسىيون ماھىتىندە اولمايلىرىدى.

بونولا برابر، اورتا عاصىيا سىياھىتىندىن عوئمانلى ھۆكۈمىتى ممنوعن قالمىش اولماق كى،
شىخ سولئىمان افندى، اىستانبول دۈنۈنچە موكلاتلاندىرىلماغا لايىق گۈرۈلمۈشدور:

" بوندا (ىستانبولدا) بعضى يىرە ازا اولدوم،
فخرى خىدىمتلەرە ساھپا اولدوم..."

-دئبیر. و گئزچکدن قاضي عوتمان پاشايا ايفتيخار قيلينجيني گئيرن ماجارلارا تشککور اوچون ماجارستانا گؤندريلميش هئيتله سولئيمان افندي ده مأمور ائديلميشدير. اورتا عاصييدا اصیل وطنداشلاريني، دوغو تورکلريني زيارت ائتميش اولان اؤزبک شئخي، توران عيرقينه منسوب اولدوغو حالدا عيرقي توپلولوقدان اوزاق قالميش ان باتيداكي عيرقداشلاري نين وطنينه ده گؤندريلميش و شئخين اورتا عاصيياي اولماسي ماجارلار ايچينده آيرجا بير تاتير بوراخميشدير:

" جومله سي بير-بير گليب ال اؤيدو؛
" تورک " ديهه آقيشلا قياامت قويدو.
اسکي عوتمانلي ليساني دئرلر،
جيغاتاي-تورکي زباني دئرلر،
عاصييدان گليشيم آنلاديلر،
جيغاتاي بيلديگيمي دينله ديلر:
چوخ کلامي جومله سي ديله ديلر؛
بول لوغاتلا مشورت ائيله ديلر. "

" لوغتي-جيغاتاي و تورکي-عوثماني " اؤن سؤزلريندن چيخاردیغيميز بوتون بو حاديه لر، شئخ سولئيمان افنديده، غئيري-موعين شکیلده اولسا دا، " بوتون تورکلوک " فيکري نين وارليغيني گؤستردیگی کيمي، ايستانبولدا بعضي توپلولوقلارين، حتى هؤکومتين بو فيکيردن پراکتیک سياست ساهه سينده يارارلانماي چالیشميش اولدوغونو گؤستر مکده دير

احمد ميدهت افندي

احمد ميدهت افنديني ده بو دؤورون تورکچو يازارلاري سیراسيندا سايماق دوغرو اولور - ظنينديم. بو حددينن چوخ يازيلارين مؤلفي و يازيلاريندا عئيني قايه ني دوزنلي سوردورمه يهن عوتمانلي يازاريني تورکچولر آراسيندا تقديم ائتمه ميزه اعتيراض ائدنلر اولاييلر... فقط ديلينده، اوسلوبوندا فنيلن ان چوخ تورکچولوک ائدن و بو مسله کي نده اصلا شاشيريب-سوروشمه يهن ايلک عوتمانلي يازاري، احمد ميدهت افنديدير دئسک، بيلميرم خطا ائتميش اولاريقي؟ ميلليت فيکري نين اونسورلريندن بيريسي ده خالقچيليق (دئموکراتليقدير). او زامانلار، ستروکتور و اوسلوب دئموکراتليغيندا ميدهت افندي ايله ياريشماي چيخيب، اونا کئچه جک هانسي يازاريميز واردير؟ احمد ميدهت افندي نين ياپي و اوسلوب باخيميدان تورکچولوگونو داها اؤنجه ايديعا ائتميش و ايتباتا چالیشميشديق: " ميدهت، کمال و آرکاداشلاريندان داها آچيqliقلا آروپا مدنيتيني، سون يوزيلين آروپا مدنيتينده ان اؤنملي مؤوقنلردن بيريني توتان ميلليت فيکريني آنلاميشدي. بو آنلايش ديگر بعضي سببلرله برابر، ميدهت دي خالقا، موحيطيميزين نانکور بير تعبير ايله آوما، داها دوغروسو، تورکچولويه سؤوق ائتي. بو گونکو آروپا مدنيتي نين روحو، ائلم و معرفتي، سنایي و ادبياتي خالقا مال ائتمکدير (دئموکراسي). احمد ميدهت افندي، محض اصیل بو روحو کشف ائتميشدي و بوتون حياتيني کشف ائنديگی بو عصاصين تطبيقيه صرف ائتي. "

احمد ميدهت افندي نين ديله خالقچيليق يئونندن ميلليت فيکريني آنلاميش اولدوغونا اينانساق دا، تنزيمات دؤورونون موجود و يا وجودا گئيريلمه سيني مومکون سانديغي " عوتمانلي ميللיתי

نinin " ماھيتي اعتباري ايله ميلليت فيكرينه اويغون اولماديغيني، ابدولھميددين سلطنتي نين ايلك آنلاريندا ھله درك ائده بيلمە ميش اولدوغونا دا شوبھە ميز يوخدور. باخمايلاق كي، احمد ميدهد افندي، اوزونه او قدر دوشمن قازانديران، مشهور " اوسسي-اينقيلاب " ايندا، " ميللتي-عوثمانييه " نين سانكي ايدنولوقو اولموش، او خياليين نظرييه سيني قورماغا چالشميشدير: احمد ميدهد افندييه گوره، " بير ميلتي-جديدگي-عوثمانييه " واردير؛ " عوثمانيلىق حاضيردا حوكمدار اولان پادشاھا تابئ اولماغي اصيل سياست اولاراق قبول ائتمكدن عيبارتدير ". بو منسوبيت اوچون ھانسي دينده، ھانسي مذهبده، ھانسي ميلليت و قوميتده اولورلارسا اولسونلار، ھنچ بير انگل يوخدور.

افندي نين بو گوروشو، بئله حساب ائديرىك كي، زامانين كئچمه سي ايله حاديتھ لر ين " عوثماني ميللتي تئوريسي " ني آرديجيل تكذيب ائتمه سي نتيجه سينده دييشميش و ابدولھميد دؤورونون اورتالاريندا افندي، سياستين ايسلامچيلىق و توركچولوك فيكرينه مئيل گؤسترميشدير. اثرلري تورك عالمي نين ھر طرفينه يايىلاراق چوخ اوخونان و تورك عالمي نين دؤرد طرفيندن ايستانبول گلميش و يا اوغراميش تورك آيدينلاري ايله فيكير موباديله سي ائتمكدن ذوق آلان احمد ميدهد افندي نين بوتون توركلوك فيكري ايله ده ذهني نين اوغراشميش اولماسي، قبول ائديله بيلمز. فقط بو زامانلاردا يايملانميش اثرلريندن بئله بير فيكرين دليليني تاپيب گؤسترمك آسان دئييلدير.

بو قدر كي، ايكينجي يونان حربي اؤنجه سينده، يني 1806-جي و 1807-جي ايللره دوغرو آدلاري ائشيديلمه يه باشلايان اوچونجو دؤور توركچولري نين، احمد ميدهد افندي ايله توركيات مئله لري باره ده خيالي موزاكيره لر آپاريب، افندي نين مصلحتلريندن فيض آلدقلاريني دقيق سايا بيلريك. قيساساسي، احمد ميدهد افندي نين ميلليت حاقينداكي دوشونجه سي، اينكيشاف ائده رك، نهايت، توركچولويه گليب چاتميشدير. ايكينجي مشروطيت اينقيلابيندان بير مودت سونرا (1908) اونونلا ايلك دفعه تانيش اولدوغوم زامان، " خاجئي-اول " ايميزي، پئداقوژي، ديل، تاريخ و ايلاهيات ساھه لر ينده تاماميله توركچو گورموشدوم.

احمد جنودت پاشا

ان گوركملي شخصيتلري سولثيمان پاشا، شئيخ سولثيمان افندي و احمد افنديين عيبارت اولان توركچولوك ھر كاتي نين بو ايكينجي فال دؤورونده، احمد جنودت پاشانين دا ھنچ اولمازسا، ديل و سياست يۇنلريندن توركچولوك و " بوتون توركچولوك " له باغلي بعضي گوروشلريني خاطيرلاتماق بير نۇقسان اولاردي.

عوثماني توركلوگونون خيخ يوزيلين سون روبونده كسكين ذكاسي، ھوقوق، تاريخ و ديل ساھه لر ينده گئنیش بيلگيسي و حدسيز چالشماسي ايله اوزونو گؤسترن بو فقيه (فيقه بيلگيني) و عالم پاشاسيني، ھوقوق، ديل، تاريخ و سياسته، تورك ميللتي فيكرينه تامام طرفدار و مودافيعه چي دئيھ قبول ائتمك دوغرو اولماز؛ آنجاق توركچولوك فيكرينه ايلگيسيز و يا دوشمن اولدوغونو سانماق دا سھودير.

احمد جنودت پاشا، ايسلام فيقهيني بير قدر توركلشديرميشدير، دئييلمي؟ " قيساسي-انبييا " سي ايله ديلده توركچولويه گئرچكدن خيدمت ائتديگي اينكار اولونا بيلرمي؟ " تاريخي-جنودت " ده اصيل فيكري، احمد افنديينكي كي مي عوثمانيلىق اولماقلا برابر توركلويه، تورك عيرقينه، عيرقه، اؤز ايفاده سي ايله " جينسيته " اؤنم وئر ميرمي؟

عوثمانلي تاريخي نين بعضي اؤنملي اولاييلاريني آچيقلاماق اوچون ايره لي سوردويو گوروشلرده سياسي باخيمدان جينسيته وئردىگي دير آچيقدير؛ مثلاً، روسييانين كريمي ايسيتيلاسي موناسييتي ايله قانوني-سولئيماندان اعتيبارن آلمان سفرلري ايله آرتيق مشغول اولماغي تنقيد ائده رك دئيير كي: "...ماجارستان و خورواتيا فتحي ايله مشغول اولماقدانسا، بو ايكي عيالتين (كازان و هسترخان خانليقلاري نين توتولماسي و موحافىظ اسي دؤولتي-عالي طرفيندن داها فايدالي و ياووز سولطان سليمين يوخاريدا آچيقلانان مسله كي نه داها اويغوندو؛ چونكي قافقاز، هسترخان و كازان اهاليسي ايله آلينديغي تقديرده ياخينلىق، سوي بيرليگي و چوخوندا دين و مذهب بيرليگي اولماسي سببي ايله، طبيعتيله... عوثمانلي قاتيلميش سايبيلارديلا. او دورومدا كريم دا ديگر عوثمانلي عيالتلري شكليه گيرردى. هسترخان و كازان واسيطه سي ايله بؤيوك تاتارستان طرفلرينده ده عوثمانلي دؤولتي نين نوفوزو كئچرلي اولاردى.."

عوثمانلي ميللييتي، اسلام بيرليي و توركچولوك

ايندييه قدر تورك ميللييتچيليگي فيكري نين باتي (وسمانلي) توركلري ايجينده 1865-1870 و 1876-1880 ايللرينده داها چوخ گوروندويونو اولاييلارين رهبرليگي ايله گوردوك و موعين ائتديك. و بونلارين موعين ايللرده، ديگر ايللره نيسبتن داها چوخ ايشلنميش اولماسي نين سببلريني ده آچيقلاماغا چاليشديق. عوثمانلي اؤلكهسي توركلرينه تورك ميللييتچيليگي فيكري نين هارالاردان و هانسي يوللارلا گلّميش اولماسي احتيمالينا داير ده بعضي فيكىرلر ايره لي سوردوك. آنجاق "عوثمانلي ايمپراتورلوغو ايجينده اكثريتي تشكىل ائدن توركلرين آيري بير ميلت حاليندا تشكىلاتلانماريني اينكىشاف ائتديرمك و يئتيشديرمك احتياجى هانسي ايتقيصادي، سوسيال و سياسي شرطلرين تزىيقي نتيجه سينده مئيدانا گلّميشدير؟" مثله سيني اينجمله مه يه هله گيريشمه ديك.

بو مثله نين لازيمي سوييه ده هلا ائديلمه سي اوچون اؤنجه اليميزده يئترلي قايناق اولماديغيني اعتراف ائتمك لازيمدير: عوثمانلي ايمپراتورلوغونون خويي يوزيلليگين سونلاري ايله خيخ يوزيل باشلارينداكي ايتقيصادي و سوسيال دورومو جيدي بير شكilde اينجلنمه ييب، بو اينجمله مه نين نتيجه سي اورتايا قويولماميشدير. عوثمانلي ايمپراتورلوغونون بير آز ايچ سياست و ايداره سي داها چوخ -آنجاق خاريجدن باخيلماق اوزره- خاريجي سياسي ايليشكيلري معلوموموزدور. بونا گوره، ايتقيصادي و سوسيال تجروبه لرين تاثيرلريني اراشديرماغا قالحماياراق، يالنيز سياسي و ديپلوماتيك عاميللري گوز اؤنونه كتيره بيلريك:

يونانلارين، سربلرين، افلاك و بوغدان اولاهلارينين باغيمسيزلىق قازانيب عوثمانلي اؤلكهسيندن آيريلمالاري، عوثمانلي تبه سي اولاراق قالان روملارين موسلمان و توركلره دوشمنچيليكلري، خريستيان عربلرين، بولقارلارين، حى ائرميلرين بئله باغيمسيزلىق فيكري ايله قيميلدانمالاري خريستيان عوثمانلي تبه سي نين ميللي مستقيلىك قازانمالاري خيرينه بوتون اوروپا خريستيان دؤولتلري نين داعواملي موداخيله لري، بوتون بو حاديه لر خيخ يوزيل اورتالاريندا موسلمان و تورك عوثمانلارلا آرتيق خريستيانلارلا برابر ياشايا بيلمگين چوخ چتين اولدوغونو چوخ آچيق گؤسترّميشدير. بو سياسي و ديپلوماتيك دوروم قارشيسيندا، عوموميتله، موسلمان عوثمانلار ديني بيرليگين اهميتيني داها چوخ دويموش و درك ائتميشديرسه ده، سياسي حاديه لرين درينليكلرينه باخيشلاريني ائديره بيلنر بو بيرليگين بئله يئترلي اولماديغيني، قطعي اولماسا دا البته، آنلاميشديلار؛ توركلرين ايمپراتورلويدا حاكمييتي

قورويا بيلمه لري نين، حوكمدار خانداني نين دا منسوب اولدوغو تورک ميللتي نين گوجلۇ و اينكىشاف انتميش اولماسينا باغلي اولدوغونو، البته، سئزميشديلر.

بونولا برابر، ايمپئراتورلوغون پارچالانماسينا قارشى قويماق اوچون باش وورولماق ايسته نيلن ايلک سياسي چاره، تورکلوگون قوووتلنديريلمه سي اولماميشديلر. تورکون قوووتينه تامامن گووه نيلمه ديگيندنديرمي، يوخسا اروپا دؤولتاريندن بعضيلري نين، خصوصيله فرانسا ايمپئراتورلوغونون خئييرخاه گؤرونن تئوسيبه لرينه آرتيق گووه نيلمه ديگيندنميدير، ندير، تورکون حاکيميتينه تورک اولمايانلاري، خصوصن موسلمان اولمايانلاري برابر اولاراق قاتاراق، عثماني دؤولتيني بيرليکده ايداره ائتمک صورتی ايله داغيلما بؤهراني نين اونونون آينا بيله جگينه اوميد باغلانيلميشديلر. عثماني دؤولتinde تنزيمات و اي مشروطيت دؤورلري نين ايچ و ديش سياستينه حاکيم اولان، بو عثماني اونسورلري نين هاميسيني سياست و ايداره يه تامام و برابر اولاراق قاتماق فيکريدير. تورک اونسورونون ايقتيصادي و سوسيال يوندن كيفايت قدر اينكىشاف ائتمه ميش اولماسي، خريستيان اونسورلرين ايسه آرتيق باغيمسيزليق آماللاري ايله تامامن دولو اولماسي، بو فيکرين گئركلشديريلمه سي يولوندا صرف انديلن چاليشمادان گوزلنن نتيجه لرین الده ائديلمه سینه انگل اولموشدور. بونولا برابر، " عثماني ميللتي " سياستي ايله تورکلري تورک اولمايان موسلمان اونسورلرين قوووتينه " ايسلام بيرليگي " واسيطه سي ايله دايانديرماق سياستيندن ايلک و ايکينجي دؤور تورکچولري، بير نوو اوزلريني قورتارا بيلمه ميشديلر؛ احمد و نفیق، مستافا جالالدين و سولئيمان پاشالار کيمي تورکچولکلري شوورلو و آيدين شخصلر بئله، سياستده " عثماني ميللتي " و " ايسلام بيرليگي " قايه لرينه اؤنم وئرمکده ديرلر. قياسي، بو ايکي دؤورده سياسي تورکچولوک، هله " عثماني ميللتي " و " ايسلام بيرليگي " سياستي ايله قاريشميش شکیلده دير.

شئخ جمالالدين افقاني

باتي (وسماني) تورکلري ايجينده علامتيريني گوردويوموز تورک ميلليتچيلىگي نين سياسي قايه سي، هر شئيدن اول، عثماني ايمپئراتورلوغونون بوتونلوك و باغيمسيزليغي نين قورونماسينا خيدمتدي؛ بو قايه خصوصن مستافا جالالدين پاشانين و سولئيمان پاشانين اثرلرينده آچيقجا سئچيلير. عثماني تورکلري، خويي يوزيلدن اعتييارن سارسيلان سلطنتلريني بوسبوتون بيخيلماقدان قورويا بيلمک اوچون " تنزيمات " ايله " عثماني ميللتي " مئيدانا گئيرمه يه چاليشديقلاري کيمي، تجروبه نين اوغورلو اولماديغيني گورن بعضي عثماني موفککيرلري ده يا دینه، ايسلاميته، يا تورکلويه، رئال بير ميلليتده دايناراق مقصده نایل اولماغين مومکون اولما بيله جگيني دوشونموشدولر. عثمانيلىقدا سياسي باخيمدان بئله بير قايناغا باغلانماسي مومکون اولان ميلليتچيلىک، عاصيبانين اورتالاريندا اورتايا چيخان بوتون ايسلام عالمينه فيکري تاثيري اولان بير شخصين دوشونجه سینه گؤره، داها گئنیش و عومومي بير ايستگين الده ائديلمه سيني تمين ائدن اؤنملي بير واسيطه اولور. بهس ائتمک ايسته ديگيميز شخص، شئخ جمالالدين افقانيدير. بو مشهور شئخ، بوتون ايسلام عالمي نين ياشايا بيلمه سي اوچون موسلمان ميلتارين ميللي شوورا صاحيب اولمالاري گرگينه اينانميشديلر. افقاني، ايسلام عالمي نين هر طرفينه دوشونجه لري ايله، سؤزلري ايله، ايشلري ايله چوخ برکتلي توخوملار ساچميش و باتي تورکلوگونده اولدوغو کيمي قوزئي تورکلوگونده ده ميلليت فيکري نين اينكىشافينا خيدمت ائتميشديلر.

يا ايراندا، ياخود افقانيستاندا 1836-جي ايل تاريخينده دوغولوب، 1897-جي ايلده ايستانبولدا اولن شئخ جمالالدين نين ترجومئي-حالي روايتلرله دولودور. نسلن هانسي موسلمان قؤومونه

منسوب اولدوغونو قطعي اولاراق بيلميريك: بير كيتابچانين عربجه ترجمه سینه اؤن سؤز اولاراق يازيلميش بيوقرافياسيندا شئخين نسلن عرب اولدوغو، حتى هوسئين ايبن الي ايبن ابو طاليب سولاله سيندن اولدوغو قنيد ائديلمکده دير. فقط پئىغمبر اوولاديندان اولماق ايديعاسي، ايسلام عالمينده او قدر ياييلميشدير كي، بئله بير ايديعا اينساندا درهال و دايم شوبهه و ترددود هيسسلري اويانديرير. شئخ جمالدين افقاني نين ايتانبولدا اولارکن يولداشلارينا اصلا تورک اولدوغونو سؤيله مه سي بو شوبهه و ترددودو طبيعتيله آرتيرير. دوغولدوغو يئر ده موباحيسه ليدير؛ افقاني سويادينبا باخيپ کابيل اطرافيندا دوغولموش اولدوغونو قبول ائدرسک بئله، بو دوروم قؤوميتيني موعينلشديرمکده بيزه بير ايپوجو وئره بيلمز: اصلا افقان، فارس، تورک و يا عرب اولماسي مومکوندور. يالئيز بو قطعيدير كي، شئخ جمالدين افقاني عربجه، فارسجا و تورکجه ني ياخشي دانيشيردي. اثرلري نين چوخونو فارسجا و عربجه يازميشدير. ايسلام عالمي نين هر طرفينده دولاشراق درس، اوپود و ريساله حاليندا فيکيرلريني يايان و تلقين ائدن دوغو ايله ايلگيلي اوروپا بؤيوک دؤولتلي نين مرکز لرینده فيکيرلريني قبول ائتديرمه يه و بعضي سياسي کومبينزونلار ائتمه يه چالیشان بو سياح عالم و سياسييه فيلان و يا فيلان قؤومدندير، دئمه يه منجه گرک يوخدور. باتيليلارين "اون گراندئ ائوروپئن" دئديکلري کيمي، بيز ده شئخ جمالدينه "بؤيوک بير موسلمان"، و يا "بؤيوک بير دوغولو" دئييب کچه بيليرک. بو بؤيوک دوغولونون فاليت قايه سي، حتى حيات قايه سي، دوغو ايسلاميتي نين گئريله مه و چؤکوش سببلري ايله بو چؤکوشون اؤنونو آلا بيله جک چاره لري آرماق، تايماق و تطبيق ائتمه يه چاليشماقدي. آراشديرمالاري آراسيندا موسلمانلارين عيرقي مثله لره و عيرقي بيرلييه اؤنم وئرمه ميش اولمالاري نين، گئريله مه و چؤکمه لري نين سببلريندن اولدوغونا قناعت گتيرميشدير؛ و بوندان دولايي موسلمان قؤوملرينه، عيرقه، ميلليت، اؤز ايفاده سي ايله "جينسيت" اؤنم وئرمه لريني تؤوسيبه ائتميشدير. دئمک اولار كي، شئخ جمالدين افقاني، ايسلام عالمي نين ياشايا بيلمه سيني، اينکيشافيني، موسلمان قؤوملري نين شورلو ميلليتچي اولمالارينا و ميللितلري (جينسيتلري) داخيلينده ايره ليله ييب اينکيشاف ائتمه لرینه باغلي گؤروردو. شئخين بو گؤروشونو ايثبات ائدن ايکي شاهيده صاحيبک: بيرينجيسي "مقالاتي-جمالبيه" آدي ايله فارسجا اولاراق هينديستاندا يايينلانان توپلانميش مقاله لریندن "وحدتي-جينسييه فلسفه سي" و "ايتتهادي-ايسانين ماهيتي-حقيقييه سي" آدلي مقاله سيدير، ايکينجيسي ميللي تورک شاعيري ممد امين به يه تؤوسيبه لريدير.

تورکجه ترجمه سي "تورک يوردو" ندا يايينلاميش اولان "وحدتي-جينسييه فلسفه سي" نين تئزي بودور: "جينسيت (يني ميلليت) خاريجينده خوشبختليک يوخدور. ديلسيز جينسيت اولماز، بوتون طبقه لرين و سينيفلرين ايفاده و ايتيفاده سيني تمين ائتمگينجه بير ديل مئيدانا گلמש اولماز." شئخين دوشوندويونه گؤر: "اينسانلار آراسيندا قاپسامي گئنیش اولوب بير چوخ فردي بير-بيرينه باغلي ائدن ايکي باغ واردير: بير ديل بيرليگي-ديگر بير ايفاده ايله جينس بيرليگي، ايکينجيسي دين. ديل بيرليگي نين، يني جينس بيرليگي نين (يني عيرقين، ميلليتين) دونيادا قاليجيليغي و صباتي، هئچ شوبهه يوخدور كي، ديندن داها داعوامليدير. چونكي آز بير زاماندا ديشمزم. حالبوکي ايکينجيسي بئله دئييلدير: تک بير ديله دانیشان عيرقي گؤروروک كي، مين ايلليک بير زامان اچينده، ديل بيرليگيندن عيبارت اولان جينسيتده بير پوزولما اولماديغي حالدا، ايکي-اوچ دفعه دين ديشديرير. "بو عومومي ايفاده دن شئخ جمالدي نين دين بيرليگيندن چوخ جينس بيرليگينه و دولاييسي ايله "ايتتهادي-ايسلام" دان چوخ هر هانکي جينسي، يني عيرقي بير بيرلييه، مثلن، "بوتون تورکلوک" ه دير وئرديگيني آنلاميش اولوروق.

دېقتە دېر دېر كې، شېخ جمالددین افقانی، جېنسیتی، ینی عېرقی آلمان فېلولوقلاری کیمی دېل بېرلیگی ایله تعریف ائدیر. بو یۆندن دیله، دېل زنگینلیگی و تمیزلیگینه، ینی تئرمینلری نین تامام اولماسینا و عیننی زاماندا میلتن چئشیدلی طبقه لری طرفیندن آنلاشیلاچاق شکیلده اولماسینا چوخ اؤنم وئرمیشدیر: " مو عین بېر عېرقه منسوب اولان چئشیدلی طبقه لرین ایفاده و ایستیفاده سینی تمین ائده بیلمه یهن بېر دېل، او عېرقین بوتونلوگونو قورویا بېلمز... "

عېرقی نتیجه لری تقدیر ائدن عالیمترین ایلک وظیفه لری اؤز دېللری نین گئیشلندیریلمه سیندن عیبارتدیر... دېل مثله سیندن بهس ائدرکن آنا دیلینه اوستونلوک وئریلمه سینی، یئتمزسه، " اؤز دېللری ایله سیخ علاقه سی اولان دیگر دېللردن ده احتیاج و مجبوریت اولدوقجا کلمه لر آلینماسینی و آرتیق باشقا چاره قالمادیغی واخت، یابانچی کلمه لردن گرکلی اولانلاری آلمان یولونا گئدیلمه سینی " تۆوسییه ائدیر. " فقط مو عین کلمه لری اؤز دېللری نین کیسوه سینه سارماق شرطدیر؛ او قدر کي، یابانچی اولدوقلاری آنلاشیلما سین... "

گۆرونور کي، تورکچولوگون سون دؤورونده تورکجه نین ایصلاحي مقصدي ایله اورتایا آتیلان بللی-باشلی فیکرلرین چوخونو، قووتلی بېر سئزگی ایله یازیلان بو مقاله قیساجا اهاته ائتمکده دیر. نهایت، شېخ جمالددین افقانی، " دونیادا سادت دئییه قبول اولونان بوتون خصوصیلاردا باشاریلی اولمانین " " وحدتی-جېنسییه " نین، ینی میللېتین اینکیشافی و یئتكینلشمه سی ایله مومکون اولدوغو اینانجیندادیر.

تهلیل ائتمکده اولدوغوموز بو اؤنملی مقاله نین ایلک قیسمی بئله عومومی ماهیتده، قییمتلی گۆروشلردن مئیدانا گلیر؛ ایکینجی قیسمی دوغرودان-دوغرویا هیندلیرلره خیتابدیر. شېخ جمالددین افقانی، مقاله سینده موجدرد و عومومی بېر گیریشدن سونرا، کونکرئت و رئال تنقیدلره، اؤیودلره کئچمیشدیر. هیندلیرلره اؤیودلری آراسیندا ایصرارلا اوزرینده دوردوغو نؤقته " وطنی-دیل " دئدیگی اوردو دیلی نین گئیشلندیریلمه سی و اینکیشافی نین موطلق شرط اولدوغودور. چوخ قووتلی بېر سئزگی ایله یازیلان بو مقاله نین سون سؤزلری همیشه کي کیمی پئیغمبرانه دیر: " بعضی دار گۆروشلولرین بو بیاناتیما حئیرتله باخاچاقلارینی یاخشی بیلیرم؛ آنچاق زامان بو سؤزلری آچیقلایب معنالاندیرینجا، عاغیلی آداملار بو سؤزلرین نه قدر دوغرو اولدوغونو، البته، تصدیقلیه جکدیر. "

افقانی شېخین شاعیر ممد امین به یه سؤیله دیکلری ده مقاله سینده یازدیغی عصاص فیکرلری نین تنبیی نتیجه لریدیر. میللی شاعیریمیز هله گنج ایکن جمالددی نین نیشانتاشینداکی ایقامتگاهینا گئیدیردی. شېخ، شاعیره ایندی تهلیل ائتدیگیمیز مقاله سی نین دوغرولتوسوندا بېر خئیلی اؤیود و تۆوسییه لر ائتمیشدیر. بو اؤیود و تۆوسییه لری میللی شاعیریمیزدن بهس ائدرکن بېر آز گئیشلده رک عرض ائده جگیک.

قافقاز، کریم وه کازان تورکلرینده میللییت فیکری

تورک میللییتی فیکری نین باتی (وسمانلی) تورکلری آراسیندا ایکینجی دفعه اؤنم قازانیدیغی دؤور ایله او دؤورو تقیب ائدن ایللرده، ینی 1876-1883-جو ایللرده بو فیکرین، قافقاز، کریم و کازان تورکلری ایچینده اورتایا چیخدیغینا شاهید اولوروق. قافقاز، کریم و کازاندا میللیت فیکری، اؤز چئورسل شرطلری نین، ینی اولدوقلاری موحیطده کي سیاسی، سوسیال و ایقتیصادی شرایطلرین و عیننی زاماندا ایستانبول و روسیاداکی فیکری فاکتورلارین تاثیري آلتیندا دوغولموشدور. ایستانبولدان گلمه فیکری عامیللرین، روسلاردان گلن فیکری عامیللردن اؤنده گلدیگینی سانانلاردانام؛ روسیادا یاشایان تورکلر آراسیندا میللیت فیکری نین ایلک اؤنجه

عوثمانلییا یاخینلیغی، ایستانبوللا ایلیشکیلری داها چوخ اولان قافقاز و کریمدا اوزونو گؤسترمه سی ده بونو گؤستریر. قافقاز و کریمدان میللیت، ینی تورکلوک فیکری، باشلانغیجدا ایستانبولدا اولدوغو کیمی، دیگر فیکرلرله ایسلامچیلیق و یئنلیک فیکرلری ایله قاریشیق اولاراق مئیدانا چیخیر. آذربایجانلی آخوندزاده فته لی نین خییخ یوزیلین اورتالارینا دوغرو اوزونو گؤسترن فیکری و ادبی فالیتیندن یوخاریدا بهس ائتمیشدیک. میرزه فته لی آچیقدا-آچیغا تورک میللیتچیلیگی فیکرینی یایمیش دئییلدیر، آنجاق کومئدیالاری ایله، حرفلرین ایصلاحي دردی ایله بو قایه یه دوغرو یوروموشدور.

روسییادا ایلک تورکجه قزئت: هسن بی زردابی نین " اکینچی " سی

آخوندزادنین اولوموندن اوچ ایل اؤنجه، ینی 1875-جی ایلده یئنه آذربایجانلی بیر شخص، ملیکزاده هسن بی زردابی بوتون روسیادا ایلک تورکجه قزئت اولان هفته لیک " اکینچی " قزئینی باکیذا نشر ائتمه یه باشلامیشدیر. هسن بی مملکتینده آنا دیلی ایله بیر آز عربجه و عجمجه اوخودوقدان سونرا، طیفلیس گیمنازیاسینی و موسکوا اونیورسیتیتتی تبییات فاکولته سینی بیتیرمیشدیر. قزئتی چیخاردیغی زامان باکی گیمنازیاسیندا طبیعت موعلیمی ایدی. طبیعتچیلیگیندن تاثیرلنه رک قزئینه " اکینچی " آدینی قویموشدور، قزئته سینده اکینچیلییه، عومومیتله، ماددی و ایقتیصادی مثله لره چوخ اؤنم وئریردی؛ هسن بیین اسل میلّت تارلاسینا اکمک ایسته دیگی توخوملار ایره لیه مه و یئنلیک توخوملاریدیر. " اکینچی " 1875-دن 1877-یه قدر داعوام ائدیر. تورک-روس حربی زامانی، نشری چار هؤکومتی طرفیندن یاساقلانماق صورتی ایله دایانديريلير.

بو ایکی-اوچ ایلیک " اکینچی " کوللئکسیونو ورقلندیگنده، هسن بیین ایقتیصادی، سوسیال و سیاسی حیاتا، هر شئیدن اؤنجه داروی نین کاینات حیاتیندا گوردویو " ستروگلئ فور لیفی " (یاشاماق اوغروندا موباریزه -آ.ک.) دوستورونا چوخ دیر وئردیگی و بو حاقیقیتی میلّتینه یاشیجا آنلاتماق ایسته دیگی گؤزه چارپیر. زردابی، " حیات اوچون موباریزه " نی " زیندگانلیق جنگی " دئییه ترجمه ائدیر و بوتون مقاله لرینده " زیندگانلیق جنگی " دئییمی داعواملی تکرارلانیر. ایستر کی، میلیتی، یاخود زردابی نین دئییمی ایله " موسلمانلار " بو جنگده مغلوب اولاراق محو و پریشان اولماسینلار!...

" اکینچی " عومومیتله، سییاستدن، خصوصن سیاسی اولایلاردان آز بهس ائتمیشدیر. بونا بلکه زامانین سنزورا شرطلری الوئریشلی دئییلدیر. بونولا برابر، " اکینچی " ده سیاسی مثله لر گئتدیگجه چوخالمیشدیر؛ سون نوسخه لرینه دوغرو سیاسی مقاله لرینده تورک میللیتچیلیگی، مو عین دره جگه قدر سنزلیلر: مثلن، خیو نؤمره سینده تورک دیلری نین بیرلشدیریلمه سینی نظرده توتان بیر مقاله نشر اولونموشدور (26 سئنئیابر، 1876)؛ اؤز دیلیمیزده " ائلم و ادبیات مئیدانا گتیریلمه سی " ایستگی ایله یازیلیمیش دیگر بیر مقاله ده عئینی نوسخه ده مؤوجوددور. بیر نئچه نوسخه سونرا تکرارن دیل مثله سیندن بهس ائدیله رک علمین مکتبلرده، حتّی گیمنازیالاردا (ینی روس هؤکومتی نین آذربایجانداکی گیمنازیالاریندا) آنا دیلی ایله (تورکجه ایل) تعلیم ائدیلمه سی ضرورتیندن بهس ائدیلمکده دیر.

تورک-روس ساواشی باشلادیقدان سونرا " اکینچی " نین ساواش خبرلرینی دوزنلی اولاراق وئره بیلمه دیگی گؤزه چارپیر. بو خبرلر بعضی نوسخه لرده چوخ ایسه ده، بعضی نوسخه لرده یوخ دئیيله جک قدر آزدیر. بو سببله هسن بی، چوخ قاپالی بیر شکیلده قزئتی نین

هورريتسيزليگيندن شيكايت ائدير. ساواش خبرلري آراسيندا عوئمانلي توركلرينه طرفدارليغيني اوزونده احتياوا ائدن نوقتته لر ده يوخ دئييلدير.

"اكيچي"، ايلك نوسخه لر يندن اعتيبارن، اوخوجو آزيغيندان شيكايتچيدير. قومونون اوخوماغا هوسسيزليگينه گوره، چوخ اوزگون اولان هسن بين قليبندن، نهايت بنله بير شيكايت ده چيخير: "ائي قارداشلار، سيزين جان چكيشمينيزده بيرجه قزئتيز كي، "اكيچي" دير، او دا اولسون!..." گئرچكدن، قزئت ايلك ايلنده 600 موشتريسي وارميش؛ گئت-گنده 283 اولموش، نهايت، ساواش زامانيندا 200-ه ائتميشدير، قزئت بو شرطلر آلتيندا ياشايا بيلميه جگي تبيي ايدي.

اونسيزاده لر مطبوعاتي

"اكيچي" قاپانديغي زامانلاردا (1877)، قافقاسيانين مركز ايداره سي اولان (تيفليس) شهرينده اونسيزاده سيد و جلال قارداشلاري طرفيندن بير متبه قورولاراق "ضيائي-قافقازييه" آدلي هفته ليك بير قزئت نشرينه باشلانميشدير. اونسيزاده سيد افندي، او زامانلار شيرواندا شاماخي شهري نين قازيسي (هاكيم) ايدي؛ اونسيزاده جلال بي دوغو ائلملري ايله برابر روس شهر مكتبلريندن بيريسينده روسجا اوخوموش بير گنجدي. "ضيائي-قافقازييه" 12 ايل يايينلانميش و ياييما باشلانديغيندان 10 ايل قدر سونرا صاحيبلري اونا "كشكول" آدلي هفته ليك بير درگي علاوه ائتميشدير. "ضيائي-قافقازييه" نين ايكي نوسخه سي كيتابخانامدا وار؛ "كشكول" او تاپماق و گورمك نصيب اولمادي. اليمده كي "ضيا" نوجه لر يندن، بو قزئت قافقازدا ياشايان توركلري دونيا دوروم و حاديه لر يندن خبردار ائتمك ايسته ديگي، موسلمان و عوئمانلي مملكتلرينه آيد خبرلري اونجه ليك وئره رك يازديغي آنلاشيلير؛ فقط ديل، ادبيات، تاريخ و سياست ساهه لر ينده تورك ميلليتچيليگي ايله ايلگيلنديگينه دايير بو نوسخه لرده بير ايشاره يوخدور. "كشكول" هفته ده بير دفعه، 30-40 صحيفه ليك بير درگي حاليندا بنش ايل قدر داوام ائتميشدير. اونسيزاده جلال بين دئيگينه گوره، "كشكول" آذري شيوه سيني ايستانبول توركجه سبنه ياخينلاشديرماق مقصدي ايله نشر اولونورموش؛ بو درگيده آذري، جيغاتاي، نوغاي و عوئمانلي شيوه لر ينده توركجه مقاله لرله، عربجه و فارسجا يازيلار نشر اولونورموش؛ حئي ابوززيا توفيق بي مرحوملا او زامانلار ايرانين طيفليس باش كونسولو اولان پرينس ارفوددؤوله ده مقاله يازيب "كشكول" ه گؤندريرلرميش. بو موختليف موسلمان ديللرينده يازيلان مقاله لري اوزونده اهاته انده جگي اوچوندور كي، بو درگيه صاحيبلري "كشكول" آذيني وئرميشدير. آذري شيوه سيني، باتي، ايستانبول توركجه سبنه ياخينلاشديرماق قايه سيني تقيب ائتديگي اوچون، "كشكول" و "ضيا" نين صاحيب و يازارلاري نين چار هوكموتي طرفيندن تقيلره و سورغو-سوالا معروض قالميش اولدوقلاري دا، جلال بين وئرديگي معلوماتلار آراسيندادير. حئي ايكي قارداشين، سيد افندي ايله جلال بين قافقاسياني ترك ائتمه يه مجبور اولمالاري دا، بو حاديه نين بير نتيجه سي ايميش.

قناعيمه گوره، "ضيائي-قافقازييه" و "كشكول" تورك ميلليتچيليگي فيكر يندن چوخ، او زامانلار دا خصوصي بير ديري اولان و عادتت بوتون توركلوك قايه سبنه، بير مرحله تشكيل ائدن اسلام بيرليگي گوروشونو ياييميش و مودافيعه ائتميش اولسالار گركدير؛ شخص جلال بين خصوصي بير مکتوبوندا منه بيلديرديگينه گوره، "كشكول" اون بوتون موسلمان مملكتلريندن، عوئمانليدان، ايراندان، هينديستاندان، توركوستاندان، شمالي قافقاسيادان گلن توركجه، عربجه، عجمه مقاله لري ايچينه آلماسي بو قناعيمين دوغرولوغونو گؤسترير.

منجه، اونسيزاده لرین فاليتي نین تورک میللیتچیلیگی ایله اصل ایلگیسی، قاسپیرالی ایسمایلین ایلک تورکجه اثرلرینی باسمىش اولماسیدیر. گنرچکدن ده، ایسمایل بی روسجا بیر نۇجه قزئت مقاله سی یازیب نشر ائتدیردیکن و کریمدا داش باسمى ایله تورکجه بیر-ایکی یارپاق قارالادیقدان سونرا، اونسيزاده لر متبه سینه اوز توتمودور. بو شکیلده خیح یوزیل سونلاریندا بوتون تورکچولوک هرکاتی نین ان اؤنملی و مرکزی سیماسی اولان قاسپیرالی ایسمایل بیین حیات و فالیتینه گلیب چاتمیش اولدوق.

ایسمایل بی قاسپیرینسکی (قاسپیرالی): " ترجمان "

کریملی ایسمایل بیین ایلک فیکری و یازیلی فالیتیندن اعتبارن، گؤروش دایره سی نین کریملا مهوردلاشمادیگی درهال گؤزه چارپیر: روسجا یازیب کریمین مرکزی ایداره سی آکمسجید (سیمفئروپول) شهرینده چیخان " تاوریدا " قزئینده حیصه -حیصه نشر ائتدیردیگی مقاله لری نین هامیسینا " روسسکوی موسولمانستوو " (" روسییا موسلمانلیگی ") آدینی وئرمیشدیر. 1881-جی ایلده یاییقلانان بو مقاله لرین مؤوزوسونو یالینز کریمدا یاشایان موسلمانلار دئییل، بوتون روسیادا یاشایان مولمانلار تشکیل ائدیر. عئینی ایلده، یئنه آکمسجیدده داش باسمى ایله باسیلان تورکجه " تونفوج " (یلک چوجوق) قزئینده ایستر دیل، ایستر مؤوزو اعتباری ایله یالینز روسیادا یاشایان موسلمانلاری دئییل، بیر آز قاپالی بیر شکیلده بوتون دونیادا تورکجه دانیشان موسلمانلاری، ینی بوتون تورکلری گؤز اؤنونده جانلاندیریر و بیسمیلاها برابر، بو قزئت ده تورک-تاتارلارین دیلده بیرلیگی مثله سینی اورتایا آتیر، گنرچکدن هر طرفده آنلاشیلای بیلر جک بیر تورک دیلی ایله یازار؛ ینی دیل و ادبیات ساها سینده گنرچکدن بوتون تورکچولویه باشلار.

ایسمایل بیین ترجمانی-حالینی، تورکلوک فیکری ایله، تورکلوک هرکاتی ایله علاقه سی اولانلارین هامیسی آز-چوخ بیلیرلر -ظنیندیم. بو یؤندن حیات و فالیتی نین یالینز بیر نۇجه عصاصلی مرحله سینی خاطیرلاتماقلا کیفایتلنه جگم:

1841-ده دوغولان ایسمایل بی، فؤوقلاده یارادیلمیش آداملار داندیر، تورکلویه بؤیوک خیدمتینی ان چوخ یارادیلیشینا بورجلودور. مونتظم تحصیل دؤورو، بیر-ایکی ایل الیفبا و " قوران " اوخوماقدان سونرا موسکوا عسگری ائدادیسینده دؤرد-بئش ایل روسجا ایکینجی درجه لی درسلی تقیب ائتمکدن عیبارتدیر. میللی هیسسی، میللی شوورو، ایلک اول روس عسگری ائدادیسینده دویموشدور. و بونا سبب، بازار گونلری ائولرینده موسافیر اولدوغو شخصلرله، میللیتچی بیر روس عاییلهسینده کچن صؤحبتلرله، پانسلاویستلرین ریسلریندن کاتکوون گیریت اینقیلابی باره سینده تورکلر علئیه اینه یازدیگی مقاله لر اولموشدور. بو زامان ایسمایل بی، 14- 15 یاشلاریندا ایدی. میخایل کاتکوون موسکوا قزئینده تورک و موسلمانلار علئیه اینه یازدیگی هیجانی مقاله لر، گنج و هرارتلی ایسمایل بیی او قدر جوشدورور کی، نهایت، 1867-جی ایلین یازیندا، گیریتده کی تورکلره دؤرد-بئش ایللیک حربی ائدادیده اؤیرندیگی بیلیرلرله یاردیم ائتمک اوچون گیریت گنتمه یه قرار وئیریر و بیر آرکاداشی ایله (موستافا میریزا داویدوویچ) برابر یولا چیخیملار؛ فقط اودئسسادا پاسپورتسوز گمییه مینمک ایسترکن ژاندارملار طرفیندن توتولوب آتا-آنالارینا تهویل وئریلیرلر...

بو ماجرادان سونرا ایسمایل بی بیر داها موسکوا، عسگری ائدادیه دؤنمه دی؛ کریمدا قالدی. و باخچاسارایین منگلی گیرای خاندان قالما اسکی زنجیرلی مدرسه سینده روسجا موعلیمی اولدو؛ کریمدا موعلیملیگی 1871-جی ایله قدر داوام ائدیر. بو زامان ایسمایل بیین تکرار

ايستانبول گنتمک و اورادا تورک عسگر و يا مأمورو اولماق هوه سي داها دا قابارير. زاتن قوهوملاريندان بيرى ايستانبولدا مأمور ايدي. ايسماييل بي ايستانبولدا ياخشى بير مأمور اولايلىمک اوچون فرانسىزجا بيلمک ضرورتينه اينانماقداير. بونا گوره، ايستانبول پاريس يولو ايله گنتمگي، يني پاريسده بير مودت قاليب فرانسىزجاني عاغيللي-باشلي اويرنديکدن سونرا ايستانبول گلمگي پلانلاشديرار و 1872-جي ايلين سون باهاريندا پاريسه گنر و اورادا ايکي ايله قدر قالار. ايسماييل بين پاريسدن ان بويوک ايستيفاده سي، باتي مدني حياتيني اولدوغو کيمي-گوزلليک و چيرکينليکلي ايله، ياخشى و پيس جهتلري ايله اويرنمک، بو حياتين مين جور انگه لي و زورلوغو ايله جنگلشه-جنگلشه ياشاماق اولدو... دوغودان گلن بير يابانچي اوچون دنبل، يئرلير اوچون بئله اولدوقجا قارشىق و چتين اولان پاريس حياتيندا هله 21-22 ياشيندا اولان ايسماييل بي، تمتک، صيرف اوز گوجو ايله ايکي ايل ياشايا بيلميشدير. او زامانلار پاريسده اولان " گنج عثمانلilar " لا تانيش اولوب-اولماديغينا داير الدهه دقيق معلومات بوخدور.

1874-جو ايلده عثمانلي هؤکومتيندن مأموريت ايسته بير. بير آرايق حربيه مکتبي روسجا موعيلمليگينه تعيين انده جک اولورلار، آنجاق ايشي اوزانير. بير ايله قدر ايستانبولدا عذاب-ازيت چکديکدن سونرا، نهايت ينه کریم دؤنور... ايسماييل بي بو بير ايل ايچينده، ايستانبولون رسمي دايره لريني چوخ دولاشدي، حاکيملر و مأمورلارلا ياخشى تانيش اولدو. عثمانلي متواتيني آرديجيل ايزله دي. عثمانلي دؤولتي نين ايچ ايداره اوسوللاريني، دؤولتر آراسي وضعيتيني اويرندي، قيساجاسي ايستانبولو، تورکيه ني و بونلاري ايداره ائدنلري حياتدا گورموش و اينجمله ميش اولدو.

ايسماييل بين ايلک يازارليغي ايستانبولدا باشلار: موسکوا و پتئربورقون بعضي روس قزئلرينه ايستانبولدان يازديغي دوغولو رنگرله سوسلو، ياري گنرچک، ياري خيالي مکتوبلاري او قزئلرده باسيليب چيخار.

کریم دؤندوکدن سونرا، دؤرد ايله قدر موعين بير ايشله مشغول اولمادان، خصوصن ميلتداشلاري نين موختليف طبقه لري نين حيات و دوروملاريني اينجمله مکله واختيني کچيردي. و 1878-جي ايلده باخچاساراي شهرينه بله ديبيه باشکاني سئچيلدي. بله ديبيه باشکاني اولونجا، 1879-جو ايلده تورکجه بير قزئت چيخارماق اوچون ايزين ايستيه رک علاقه دار مقاملارا بير عريضه وئردی. بوتون روسيادا داها اؤنجه چيخيب قاپانميش " اکينچي " ايله آخساي-آخساي هله داعوام ائدن " ضيا " و " کشکول " دن باشقا تورکجه قزئت چيخماميشدي. ايسماييل بين عريضه سینه ردد جاوابي گلدي. بير طرفدن قزئته ايجازه آلماق ايشينه چالیشارکن، ديگر طرفدن بوخاريدا حاقيندا بهس ائتديگيميز " روسيا موسلمانليغي " مقاله لريني روسجا يازيب نشر ائتديرميشدير. بو مقاله لر، قاسپيرالي نين، او زامان، يني 1881-جي ايلده داشيديغي فيکيرلري، اؤز-اؤزونه اورتايا قويدوغو مثله لري، قبول ائتديگي قرارلاري آچيق بيلديرديگي کيمي، گله جکده کي دوشونجه حياتي نين دا بير نؤو پروگرامي ماهيتينده دير. بو باخيمدان ايسماييل بي آلاماق اوچون جمعي 45 صحيفه ليک ريساله اولان بو کيچيک اثر، بويوک دير صاحيب قايناقدير.

بو اثر دن آچيقجا آنلايريق کي، ايسماييل بي بير ميليتچيدير. ايسماييل بي منسوب اولدوغو ميلتي، يالنيز کریملilar اولاراق آلمير، " تورک-تاتار " آدي ايله آنيلان قوملرين هاميسيني اؤز ميلتي ساير. بو باخيمدان ايسماييل بي بو آندان اعتيبارن " بوتون تورکچو " سايماقدا خطا بوخدور.

" روسىيا مۇسۇلمانلارنى " ، مىللىتچىلىك باخىمىندان اولدۇقجا ئۇنمىلى بىر دورومو گۇرور و بو سىبلە يئنه عىنىي ئۇنمىدە بىر مۇتلە نى اورتايا قۇيور: " عاصىيا و اوروپانىن بىر قىسمىندە ياشايان بۇيۇك بىر مىلت، تورك-تاتار مىلتى وار. بو مىلت، پارچا-پارچا، داغىنىق، زىف، بو مىلت ديگر مىلتلرە نىسبەتن ائلم و معرفتجە، زىنگىنلىك و مدنيتجە چوخ گۇرىدە قالمىش؛ بئله داعوام اندرسە، ياشاما قووغاسى تىبىي-قانۇنو گرگىنچە محو اولاجاق، (خاتىرلايىرسىنىز كى، بو فىكىر زىردا بىدە واردى-آ.ي.) باشقا مىلتلر طرفىندەن اودولاجاق... ايشته، بو دورومون گۇرولمە سىندەن اصىل مۇتلە دوغور: تورك-تاتارلار بوز 'فېنە، بئله گۇرىدە قالماسىنا سىبب نە؟ تورك-تاتار مىلتىنى محو اولماقدان قورتارماق اوچون نە ياپمالي؟ بو ئۇنمىلى مۇتلە، ايسمايىل بىيىن دوشونجە و ايش حياتىندا ئۇلۇنچە يە قدر كىچرلى قالاجاق و حاقىندا بېس ائىدىگىمىز شىخس، بوتون حياتىنجا بو ايكى مۇتلە يە جاواب وئرمە يە چالیشاجا قىدیر. ايسمايىل بىيىن دوشونجە تارىخى، بو بۇيۇك مۇتلە يە موختلىف زامانلاردا تاپىب وئردىگى جاوابلار بىن تارىخىدیر، ايسمايىل بىيىن اماللار بىن تارىخى -شىخسى حياتى تىبىي اولراق مۇتلە داخىلىندە دىر - تاپدىغى جاوابلار حياتا كىچىرەك اوچون چالیشماسى بىن، موبارىزە سى بىن تارىخىدیر. بو مۇتلە بىن اىلك ھللى فورماسى " روسىيا مۇسۇلمانلىغى " كىتابچاسىندا گۇرونور. بىزجە، اصىل ئۇنمىلى اولان توركلوك گۇروشو باخىمىندان ايسمايىل بىيىن تاپدىغى عىساسلى نۇقتە لر بونلاردیر:

تورك-تاتارلار ئۇز مەكتەب و مدرسە لر بىدە ئۇز دىللر بىدە اوروپا ائلملر بىنى و تحىصلى بىنى، صنعت و سىنايىسىنى اۇيرنە لىدىر لر. يالنىز مەكتەب و مدرسە لرلە كىفايتلىمىە رك، ئۇز دىللر بىدە كىتابلار، رىسالە لر، درگىلر و قىزىتلر يازىلىب يايىملانما لىدىر. قىساجاسى، مىللى بىر تورك-تاتار ادبىياتى (گۇنىش آنلامى اىل) مۇئىدانا گلە لى اىدى. ايسمايىل بى قاسىپىرالى " روسىيا مۇسۇلمانلىغى " نى روسلار بىر كوتە مەك اوچون چوخ اوستاجا يازماق اىستە مىشسە دە، بعضى روس تنقىدچىلر، بو اثر دە بوتون مۇسۇلمان توركلر بىتى مدنيتى اىلە قووتلندىرە رك بىرلشمىش بىر سىياسى توپولۇق مۇئىدانا گىتەرەك و بو شكىلدە روسىيا دۇولتى بىن باشىنا بۇيۇك بىر بلا آچماق، بىنى " بوتون توركلوك " ياراتماق قاىە سى بىن گىزلى اولدۇغونو تاپىب گۇسترمە يە چالیشمىش دىلار.

ايسمايىل بىدە فىكىر و ايش- ئۇز تەبىرى اىلە، " نىت و عمل " اىرىلماز دىر: مىلت اوچون مىللى دىلدە داعواملى (بلىلى گونلر دە چىخان) مۇتواتىن گرگىنە شىددەتلە اىنانان ايسمايىل بى، چوخ چالیشاراق، نىهايت، " ترجومان " قىزىتى بىن اىمىتىياز بىنى آلماغى باجاردى. و 1883-جو اىلىن آپرىل 10-او گونو، بىر يازار بىن دىدىگى كىمى: " باھار گونشى اىلە دونىا دىرىلىب چىچكلندىگى گونلر دە، اوزون اىللردەن برى قارلى كفنلرلە اورتونوب اولو كىمى يوخولايان قوزنى توركلر بىن بىن دە اىلك بىاض باھار چىچكى، " ترجومان " آچىلدى " .

" ترجومان " اىن اىلك گونلر دە ان ئۇنمىلى مۇتلە سى، مىلتە ئۇز دىلىندە ائلم وئرمەك، اوروپا ائلملر بىنى و تحىصلى بىنى، صنعت و سىنايىسىنى اۇيرتەمكىدیر. بونون اوچون مىلتىن بالالار بىنى اوخوتماق، تىز، آسان و مودىرن ائلم اۇيرتەك اىستىقامتىندە اوخوتماق لازىمدیر. بورادان بوتون قوزنى توركلوگونە يايىلان اوسولى-جىدىد مەكتىلر بىر اىراندى. " اوسولى-جىدىد " دىبىمى عوئمانلى توركلرىندەن آلىنىمىش دىر، بو اىفادە او زامانلار اىستانبول سوسىال حياتىندا اىستىفادە اولونان آنالىيىشلاردان اىدى. " اوسولى-جىدىد " اولجە يالنىز تحىصىل و تەلىمە مەخسۇس كىمى گۇرونسە دە، گىت-گىندە عومومىلشە رك بوتون حيات طرزىنى اھاتە ائدىر. " اوسولى-جىدىد " اىن اىستىر عوئمانلى توركلر بى، گر كسە قوزنى توركلر بىر آراسىندا گۇرچەك معناسى باتى ائلملر بىنى، باتى تحىصىل و تەلىم اوسوللار بىنى، ياشايش فورماسىنى، باتى حيات طرزىنى منىمسەك، قىسا بىر اىفادە اىلە " باتىلىلاشماق " دىر. ايسمايىل بى بوتون توركلوك عالمىندە

اۆزلىكلە قوزۇي و دوغو توركلوگونده باتىلاشمانيان ان فال بير تبليغاتچىسى اولدو. اينانيردي كي، توركلر ميللي ديللريني قئيب انئمه مك شرطي ايله باتىلاشينجا، تورك ميلتي نين حيات و داعوامي تمين اولونموش اولاجاقدير.

"ترجومان" اين، حتى "ترجومان" دان اۇنجه اونو موژدله ين يولدا چىخاردىغي "تونقوج"، "شفق"، "آي"، "بيلديز"، "گونش" كيمي آرديجيل اولمايان درگيلرين هاميسيندا ايسمايل بي قاسپيرالي "ديل" مثله سينه چوخ اۇنم وئرير، تورك ديلي نين زنگينليگينه، اينكيشاف قابيليتينه، بو ديله يابانچي كلمه لر قارشىدورماغين گرکسىزليگينه و ضررلرليگينه، تورك لهجلري آراسيندا فرقلرين آزليغينا، قيساسي، عومومي بير تورك ديلي نين وارليغينا داير قيرخ دره دن سو گئيره رك اولجه بير آز قاپالي، سونرالار داها آچيق شكيلده بير چوخ مقاله يازير. مثلن، بيرينجي توركجه اثرى اولان "تونقوج" اون آقمسجيدده داش باسماسي ايله اوخونا بيلميه جك قدر پيس نشر اولونان ايلك باسيمي نين اۇن سوزو، يني ايسمايل بين ميلتينه اوز ديلي ايله ايلك خيتابي بئله باشلاير: "ميلتيميزين اثرى اولان ديليميز، ادبياتجا ايشلنمه ميشسه ده، تحصيله و قايدالارا گله جك ديلدير. قايت نازيك تاتار توركلريندن، نوغاي چئكلريندن (جونگلريندن)، قيرغيز و توركمن جيرلاريندان آنلاشيلير كي، اگر ديليميزده اوستاليقلا كلمه آليبيب ايشله نيرسه، اينديكىنه گوره چوخ درجه لر پارلاق و قوللانيشلي اولور. موراديميز ديليميزي ايره ليلتمكدير "

عباره ني، هئچ ديشدورمه دن عئين آديم. سئزورا شرطلريندن چكىنه رك باتي و دوغو توركجه لريني سايماما جسارت انئمير. روسيا ايداره سي آلتيندا اولان تورك قبيله لري نين خالق ادبياتيني، ايشلنه جك ديلين، عومومي تورك ديلي نين قايناغيندان ساير. ايسمايل بين، ديل ساهه سينده بوتون توركچولوگو محض ايلك ايشه باشلادىغي آندان اعتيبارن آچىقدير. ايكينجي درگي اولان "شفق" ده -بو آدين سيمووليك ماهيتي آچىقدير- بير آز دا ايره لي گنده رك معلوم بير توركونون كازاندا و كريمدا نئجه سؤيلنديگيني يازار و بو ايكي لهجه نين ياخينليغيني آچيق اورنكلرله گؤسترير، عئيني زاماندا كازان توركلري نين يابانچي ديللريندن كلمه آملالاريني تنقيد اندير، اصيل مقصد روسجادان آيلما كلمه لر ايسه ده، يئنه سئزورا شرطلريني نظرده توتاراق بونو چوخ آچيق انده بيلمز.

"كازانلilar اوز ديللرينه چواش، موردوا كلمه لري قارشىدورماغا آليشقانديرلار. حالوكي آلاجا-بولاجا ديل اولماز. آلاجا-بولاجا ايش اولماز. راكي ايچه جك ايسك، آچيق-آيدين ايچمك گرک؛ سلام-كلام اولدوقدا "كاك پوزيواش" نه گرک؟ اوزرينده آكچا اولدوقدا باشقاسينا ميننت نه گرک؟ توركجه كلمه اولدوقدا، باشقا كلمه نه گرک؟ "

بو لطيفه اوسلوبوندا يازيلان مقاله، يئنه ايلك توركجه يازيلاريندان اعتيبارن تورك ديليني آلاجا-بولاجاليقدان قورتارماق ايسته ديگيني گؤسترير. بو عصاس فيكري، ايسمايل بي بوتون حياتي بويو يايلاق و مودافيعه انده جكدير. "ترجومان" اين عوئمانلي اولكهسينده ان چوخ ياييلديغي زامانلاردا مقاله لري نين بير قيسمي عوئمانلي توركجه سي نين "آلاجا-بولاجاليجيني" تنقيد مؤوقئيبندندير. ايسمايل بي بير مقاله سينده عوئمانلي لهجه سينه تنقيدي ياناشاراق "منيم آنا ديلم داراي (درئي) ديلدن قورولموش (جومپوسئ)دير. " دئييردي. بو شكيلده بلكه اولجه ايلستانبولدا ايكن اويرنديگي ديلي سادلشدورمك داعواسيني يئنه ايلستانبولدا داها آچيق و شيددته مودافيعه انئميش اولوردو. گؤرولمكه دير كي، ايسمايل بي قاسپيرالي ديل ساهه سينده تسفييه چيليك جرياني نين بابالارينداندير.

قاسپيرالي نين ايدئلالاريندان بيريسي ده، تورك قادينينا هورريت و كيشيلرله برابرليك تمين انئتمك گركليگيدير. بو ايدئياسيني دا ايصرارلا و داعواملا گئرچكلشدورمك ايسته يير. انون

گوزونده ميلتين آنالاري، ميلتين بيرينجي تحصيل وئرلري قادينلاردير؛ قادينلار حياتي آنلاماياچاق اولورسا، اوشاقلاريني حيات قابيليتلي اولاراق يئتيشديره بيلمزلر. ميلتين ياريسي قادينلاردير، اونلار حيات و فاليتدن اوزاق قاليرلارسا، ميلتين حيات و فاليتي ده ياريمچيق قالير. قادين مثله سينه داير ايسمايل بين گوزل بير اثر واريدير: "قادينلار اولكهسي".

بوتون توركلري باتي متودلاري ايله تربيلنديرمك و آيدينلاتماق، باتي حيات طرزينه قاتاراق يابانچي كلمه لردن مومكون اولدوغو قدر تميزلنميش عومومي بير تورك ائلم و ادبيات ديليني اينكيشاف ائتديره رك قادينلاري عومومي حياتا جلب ائده رك بوتون توركلوگون ايره ليله مه سي و يئتكيلشمه سي چاره لريني دوشونن ايسمايل بين بئينينده و قلمينده خارجدن گلن اكسلرين ده تاثيري ايله ديگر بعضي مثله لر، خصوصن موسلمان توركلرين حياتيندا چوخ درين تاثيري قطعي اولان دين مثله سي اونملي بير مؤوزو تشكيل ائدير. ايسمايل بين ايسلاما باخيشي، ميللي حياتا فايدا وئر جگي نؤفته سينده دير. خيخ يوزيلين سونلارينا دوغرو دوغو ايسلامي نين موعين يئرلرينده اوزونو گؤسترن يئنيليكليلرين داعوالاريني مقصدينه اويغون بيلير. ايسلام، باتي مدنيتي نين مئيدانا گئيريجيلرينددير؛ ايسلام، باتي مدنيتي نين بعضي شرطلر دايره سينده قبولونا انگل اولماز. ايسلام، قادينلارين آزادليق و برابرليگينه، حياتدا كيشيلرله ال-اله چاليشمالارينا تشويق ائديجيدير. ايسلام، موسلمان قؤوملرين مذهب آيريلقلاريني ردد ائدير... كيمي عصاسلاري منيمسير؛ و "واكتي-سادت" ه دؤنوش ايديعاسي ايله اورتايا چيخان بو "يئني ايسلامليق" اي (نؤ-ايسلاميزم) ميلنداشلاري آراسيندا يايماغا چاليشير. بو يولداكي چاليشمانين ان موكممل نومونه سي "دارور-راحت موسلمانلاري" آدلي گوزل هئكايه سيدير. ايسمايل بي گئتديكجه اينكيشاف ائدن و يئتكيلشن فيكيرلريني يايماق اوچون يالنيز يازي واسيطه سي ايله كيفايتلنميردي؛ هر ايل تورك دونياسي نين بير طرفينه سياهت ائده رك، عوئمانلي اولكهسيني، قافقاز، توركوستان، كازان، كاسيم و ليتواداكي تورك-تاتارلارين اميرلري، آريستوكراتلاري، عاليملري، زنگينلري و فقيرلري ايله حياتين تورك دونياسينا قويدوغو مثله لر حاقيندا فيكير موباديله سي آياريردي و چيندن آلمانيايا، قوزئي بوز دنيزيندن آفريكايا و هيند اوكنائينا قدر تورك و ايسلام عالمي نين آيدينلاري ايله عئيني مثله لر باره سينده يازيشيردي.

روسيادا 1905-جي ايل اينقيلابي باش وئريب دوشونجه و متبوات خئيلى هورريته قووشدوغو زامان، ايسمايل بي قاسپيرالي بوتون تورك ميلتي نين، بؤيوك ميلتئر آراسيندا گؤرولن حيات قووغاسيندا زردابي نين سؤزلري ايله "مغلوب، مقهور (يئنيلميش) و نابود (يوخ اولما)" اولماماسي اوچون تاپديغي چاره لرين عصاسلاريني بير پرينسيپ حاليندا "ترجومان اين باشينا علاوه ائتدي": "ديله، فيكيرده، ايشده بيرليك!"

1905-جي ايلدن سونرا بو پرينسيپ، بير شواعر حاليندا ايفاده ائده بيلديگي بو اوچ بؤيوك عصاسين اونسورلريني اينكيشاف و تطبيقله ايسمايل بي، يوخاريدا گؤسترديگيميز كيمي، 20-25 ايلدن بري، اصرار و تقيب ايله چاليشيب دوروردو. بوتون توركلرين ديله، فيكيرده و ايشده بيرليگيني تمين ائتمك اوچون، اويانيش و آيدينلاتمادان باشقا، تورك بالالارينا مخصوص ايلك و ايكنيجي درجه لي مكتبلري بو مقصدلره گؤره دوزنله مه يه چاليشميشدي. تئوسيبه ائتديگي پروقرا ما گؤره، "اوسولي-جديد"، يني آروپا طرزينده دوزنلنميش ايبتيدي مكتبلرده تعليم محلي لهجلرله اولاجاقدى؛ آنچاق اوچ ايل قدر ايبتيدي مکتبه اوخويانلار، مطلق "ادبي ديل" دئديگي "عومومي تورك ديليني" اؤيرنه جكلر و دؤردونجو ايلدن باشلاياراق تعليم آرتيق او عومومي تورك ديلي ايله آياريلاجاقدى.

ایسماییل بیین " ادبی دیل " و یا " عمومی تورک دیلی " دئییمی ایله ایفاده ائتمک ایسته دیگی دیل، چوخ سادلشدیریلیمیش ایستانبول تورکجه سیدیر. مکتبلرده دیل بیرلیگی ایله برابر، عئینی قایبله، " فیکیر و ایش بیرلیگی " ده اؤیره نیله جک و آشیلاناچادی. قاسپیرالی نین اومید و عملینه گؤره، قوزئی و دوغو تورکلوگونده بیر طرفدن مکتبلر، دیگر طرفدن متبوات، اوچونجو طرفدن خئیرییه، ائلم و ادبیات درنکلری ایله میلی یاردیملاشما قوروملاری سایه سینده " دیلده، فیکیرده، ایشده بیرلیک! " ایدئالی گئرچکلشه بیله جکدی...

ایسماییل بی قاسپیرالی نین میلت خیدمتینه باشلار-باشلاماز اورتایا آندیگی " باتیلیلاشماق " ، سونرا ائلان آندیگی " ایسلامی چاغداش بیر شکیلده آنلاماق " شو عاغلاری ایله حیاتی نین سونلارینا دوغرو ایفاده سینه ایمکان تاپدیگی " دیلده، فیکیرده، ایشده بیرلیک! " پرنسیپی، بوتون تورکچولوک هرکاتی نین، دیل، ادبیات، سوسیولوگییا، حتی سیاست ساهه لرینده ایندییه قدر ایره لی سوردویو عساسلارین هامیسینی بیرلشدیرمکده و اوزونده احتیوا ائتمکده دیر – سانیرام. سونرادان گلن تورکچولر و بوتون تورکچولر، بو عساسلاری اینجلیه جک، آچیقلاچاق، قووتلندیره جک و تطبیق ائده جکدیر. بونا گؤره 15 ایل قدر اول تورکلوک حاقیندا یازدیغیم بیر مقاله ده دئیکلریمی، بورادا دا عئینی ایله تکرار ائده جگم: " ظنیمجه، بوتون تورکلوک ایدئولوگیاسینی ایلک اؤنجه مئیدانا چیخاران، اسکی کریم خانلاری نین بو گون ترک ائدیلمیش و اونودولموش، سانکی دونیادان آیری و اوزاق کیمی یاشایان کیچیک باشکندلرینده هفته ده بیر دفعه یاییملانان کیچیک بیر قزئت اولموشدور. اوتوز ایل اؤنجه باخچاسارایدا چیخماغا باشلایان بو کیچیک قزئت " ترجمان " دیر. " ترجمان " این یازار و یایینجیسی ایسه کریم میریزالاریندان قاسپیرالی ایسماییل بیدیر. ایسماییل بی بوتون تورک عالمینی گوز اؤنونده توتاراق اونا گؤره چالیشدی. " ترجمان " آ گؤره کازان تاتاری، اورتا عاصییا سارتلاری، تارانچیلار فیلان یوخدور؛ بیر دینه اینانان، بیر دیلده دانیشان تورکلر واردیر...

15 ایل اسکیمیش بو حؤکمه ایندی یالنیز بیر قئید آرتیرماق ایسته بیرم: ایسماییل بیدن اؤنجه بوتون تورکلوک قایه سینی بیر سیستئم حالیندا گئرچکدن تطبیق ائتمه یه، نظری جهندن سیستئملشدیرمه یه چالیشان هئچ بیر کیمسه اولمادیغینی تکرار ائتمکله برابر، بو قایه نی، آرا-سیرا، اوزاقدان گورن کیمی اولانلارین وارلیغینا اینانیم کی، اونلار دا یوخاریدا آدینی چکدیگیمیز وئفیک پاشا، شئیخ سولئیمان افندی، موستافا جالالددین پاشا کیمی باتی تورکلوگو ایچینده چالیشمیش بعضی آداملاردیر. آنجاق بونلارین هئچ بیرری کریملی ایسماییل بی کیمی بو فیکری آچیقلا، داعواملا و ایصرارلا تقیب، تطبیق ائتمه یه چالیشمامیشلار.

قیساسی، ایسماییل بی قاسپیرالینی من " بوتون تورکچولوک " آخیمی نین مرکزی سیماسی سایمانین دوغرو اولدوغونا اینانیرام.

کازان تورکلرینده ایلک میلیتچیلیک سسی: شهابددین مرجانی

کریملی ایسماییل بیین بوتون تورک عالمینده تاثیرلی اولماسیندان دولایی، کریم تورکلری کیمی قوزئی و دوغو تورکلری ده اونا اوزلریندن ساییرلار. ایسماییل بیین آذربایجان تورکلوگو ایله ده ایلگیسی بؤیوکدور. ایستانبول تورکلری، 1904-جو ایل تاریخلرینده " ترجمان " قزئتینی عادتت الدن-اله کئچه رک اوخویوردولار. ابدولهمید هؤکومتی " ترجمان " قزئتی نین سربستجه عثمانلی اولکھسی سرحدلریندن کئچمه سینه اکثرن ایزین وئرمه میشدیر. بونونلا

برابر، "موللا آبياس فرانسوي نين فيرنگيستان سياهتنامه سي" ني كي سونرا "دارور-راحت
موسلمانلاري" آدي ايله نشر اولونموشدور، هله قوجا موستافا عسگري روشديبيه سينده ايكن
(1888) اوخودوغومو خاطيرلاييرام. قيساسي، "ترجومان" قرنتي و بئله دئمك مومكونسه،
"ترجومان" ادبياتي، سون زامانلاردا تورك دونياسينا ان چوخ ياييلان نشردير. بو قدر كي،
باشدا "ترجومان" فيكيرلرينه ان چوخ ايلگي گؤسترنلر خصوصن قوزئي و دوغو توركلري
اولموشدور.

بیر مودتدن بري داعوام ائدن ديني ايصلاحات جرياني ايله روس كولتورونون بلکه ده "ترجومان"
فيكيرلري نين تاثيري آلتيندا 1885-جي ايللره دوغرو كازان توركلوگونون مركزي
اولان كازان شهرينده ميلليت فيكري نين تاريخ و انتتوقرافيا ساहे سينده گؤرونديونه شاھيد
اولوروق. او زامانا قدر اؤزلريني صيرف موسلمان سايان و شورسوز بير شكيلده ديللرينه "تورك
ديلي" دئين كازانلار ايجينده يئنيلىكچي ائلم آداملاريندان شهابدين مرجاني، تاريخي
اثرلريندن بيريسيني، "كىتابو-مستفاديل-اخبار في آهوال-اي كازان" آدلي كازان تاريخيني
كازان توركجه سي ايله يازير و او اثرينده ايلك دفعه كازانلي موسلمانلارا ديندن باشقا بير ده
ميلليتين وارليغيني آجي بير ديلله، سرت و آچيق ايفاده لرله خاطيرلادير و ائلان ائدير. "مستفادول-اخبار"
اين بو باره ده كي مشهور جومله لري بونلاردير: "بعضيلري تاتار اولماغي اسكيكليک سايبب او ايسمدن نيفرت ائديب "بیز تاتار دئييل، موسلمانيق!" دئيه
قووغا و موجديله ائديرلر... ائي ميسكين! دئيک كي، سه نين موسلماندان باشقا بير آديني دي
نين و ميلتين دوشمنلري بيلمه سه يدي، البته، سني "موسلمان" دئيه آيبرد ائرددي. تاتار
اولماسان، عرب و تاجيک و نوغاي دئييل، هاتاي و روس و فرانسيز، پروسسيالي و آلمان داها
دئييل، ايندي كيم اولورسان؟"

شهابدين حضرتين ميلتینه بو هيددتلي خيتابي، كازانلارين اؤز تاريخلرينه، اؤز سوي و
كؤكلرينه دير و اؤنم وئرمه ديكلريني تنقيد ائتمك اوچوندور: "...تاريخ علمي نين بؤيوكلوگو و
اينسانلارين ياشايشينا ايلگيلري نين آزيغيندان قيسمتسيز و وئريمسيز اولوب، هئچ بير زامان
اولايلارين باش وئرمه سيني، ماجرالاريني بيان و ضبط ائيلميه رك جاھان عاليملري،
حؤكمدارلار و بؤيوك حاكيملر كيمي بابالاريميز، آتالاريميز و خالقيميز طرفيندن بيلينميه رك
بوسوتون بيلينمزليك اورتويو آلتيندا قالميش، حئي قوموموزون اكثريتي، ازلدن بري بو يولدا
روسيا هؤكومتني نين ايداره سي آلتيندا ياشايريق -ظنينده دير و بولقار و كازان احواليندان "
شهر-بولقار اووليايلاري" و يا "عزیزلر قبري" و "خان مسجدي" و بير شئي كؤهنه
ليكه موبالغه مقاميندا "هاو خان زامانينداكي ايش" دئمكدن باشقا هئچ بير شئي بيلميرلر و بو
سؤزون آنلاميني بئله ساغلام تصور و درك ائده بيلميرلر. اؤز قبيله لریندن نه قدر شؤهرتلي
حؤكمدارلارين گليب كئچديگي حاقيندا بيلگيلري يوخ "

ايستر يوخاريداي خيتاب، ايسترسه ده بو موشاهيده يازارين ميللي شور صاحيبي اولدوغونو
آچيق گؤسترمكه دير. تونا بولقارلاري نين ايلك ميلليتچي تاريخچيلريندن پايسي ده 1762-جي
ايله يازديغي "سلاو بولقار تاريخي" آدلي اثرينده بولقارلاري كندي ميللترلري نين آديني
تلفوز ائتمكدن چكينديكلري اوچون چوخ آجي سؤزلرله قيناير و اونلارا "ائي عاغيلسيزلار!
نه اوچون اؤز ميلليتينيزدن چكينير، نه اوچون بولقار دئيه آدلانديريلمانيزدان اوتانير و روملارين
حيله گر سياستلرينه تابئ اولورسونوز؟" -دئيه خيتاب ائديردي.

"احوالي-كازان" و "بولقار تاريخي" يازاري ايله "سلاويان و بولقار تاريخي"
يازاري نين يوز ايله ياخين بير مودتدن سونرا، آنجاق عئيني سؤزلرله خيتاب ائده رك ميلترلرينه
ميللي شور و دويغو آشيلاماغا چاليشمالاري يالئيز تسادوفدورمو؟ يوخسا، شهاب حضرت،

روسجا واسيطه سي ايله پايسي نين اثريني اوخوموشدورمو؟ بو مثله ني شهاب حضرتين حياتي و اثرلري اوزرينده درين ارشديرمالار اپاران كازانلي گنج عاليملر هلال انتسينلر.

شهاب حضرتين تاريخي و معين دره جگه قدر سياسي ميليتچيليگي، بوتون توركلوك فيكرينه قدر يوكسلمه ميشدير: حضرتين قوزئي توركلريندن كازانلارلي چوخ آچيق و قطعي اولاراق " تاتار " دئيه آدلانديرماسي بونون آچيق بير علامتي سايبلا بيلر.

شهاب حضرتين ميليتچيليك باخيميندان تورك ديل و ادبياتي ايله جيدي اولاراق مشغول اولدوغو دا ايديعا انديله بيلمز. باخمياراق كي، حضرتين شخصي صوحتلرينده " سوز آراسينا روسجا قاريشديرماقدان چكينمك، مومكون اولدوغو قدر آنا ديليني قوروماغا چاليشماق " تؤوسييه لريني ايره لي سوردويونو، شهري شرف افندي نقل اندير، و بو دئييلنلرين دوغرولوغونا شوبه لنمه لي هنج بير سبب يوخدور. قوزئي عاليملري و موفك كيرلري، خالقين روس آسيمي لياسياسيندان قورونماسي اوچون دايم بو گوروشو مودافيعه ائتميشلر. انجاق روسجايا قارشى مستقيليگيني قوروماق ايسته ديگي قوزئي توركجه سي نين دوغو ديللرينه، عربجه و عجمه يه قارشى مستقيليگيني مودافيعه ائتمك مئيلي مرجاني نين يازيلاريندان چيخاريل بيلمز. " توركجه " دئيه يازديغي اثرلري، مئلن، ايندي گوزومون قاباغيندا اولان " مستفادول اخبار " اي عرب و عجم كلمه لري ايله باشان-دولودور. شهابدين مرجاني نين اوسلوبو، بلكه بوخارادا چوخ قالميش اولماسينداندير؛ جيغاتاي لهجه سيني آنديرير. توركجه يه ائتيناسيزليغي زامانيندا بعضي تنقيدچيلرين، خصوصن قوزئي توركجه سيني ائلم و ادبيات ديلينه چئويرمه يه چوخ چاليشان قيووم ناسيري نين هاقلي تنقيدينه معروض قالميشدير.

بونونلا برابر، او زامانا قدر بوتون اسلام عالمينده قووتلي بير عنعنه اولان علمي و جيدي اثرلري عربجه يازماق قايداسيني قيراراق " مستفادول-اخبار " اي توركجه يازميش اولماسي و دوستلاريندان كيسخانوغلو هوسئين افندي نين تاتارجا قرامئر آيد اثرينه چوخ اؤنم وئرمه سي، مرجاني نين ميللي ديلين قيميتميني قوراميش اولدوغونو گؤسترير.

شهاب حضرت، او زامانلار، " روس تاتار دارولمولليمين " موديري كيمي كازاندا ياشايان مشهور شرقشوناس رادلوون دوستو و دارولمولليمينده ايلهيات موعليمي ايدي. رادلوو واسيطه سي ايله روس تاريخي، قديميات (سكي چاغلار تاريخي) و قوميت (ئتتوقرافيا) عاليملري ايله تانيش اولدو. رادلوون تورك تاتار ديل و لهجلى حاقينداكي ارشديرما و اينجلمه لرinden خبردار اولماسي مومكون دئييلدي. حضرتين آروپا عالمي ايله تماسيندان گوروش دايره سيني گئنيشلتميش، چاليشما طرزيني كاميللشديرميش اولماسينا حؤكم ائتمك خطا اولماز.

ميليتچيلك شوورونون قوزئي توركلوگو ايچينده مئيدانا گلمه سينه " ترجمان " قزئتinden سونرا ايلك خيدمت ائدن اثرين " مستفادول-اخبار " و ايلك خيدمت ائدن بؤيوك آدامين شهابدين مرجاني اولدوغو اوزرينده بوتون قناعتلر بيرلشمكده دير. شهابدين مرجاني نين ميلتداشلارينا آجي-آجي خيتابي چؤلده بير نيدا كيمي قئيپ اولوب گئتمه دي؛ شاگيردلري اوستادين يالنيز ديني ساهه ده يئنيليك فيكيرلريني دئييل، تاريخه داينان ميليتچيليگيني ده داوام ائتديرديلر و اينكيشاف ائتديرديلر. بو شكيلده قوزئي توركلوگونه خيخ يوزيلين سون روبوندن اعتبارن ميليتچيليك، توركلوك فيكير و هركاتلاري باشلانميش اولدو.

توركلوك شوعبه لري آراسيندا ايليشكيلر

ايلك اول ايستانبولدا باتي توركلري آراسيندا گورولن توركچولوك و بوتون توركچولوك فيكيرلري نين بير قدر سونرا قافقازييدا آذربايجان توركلري ايچينده، داها سونرا كريم توركلري، نهايت قوزئي توركلريندن كازانلilar آراسيندا دا مئيدانا چيخديغيني گوردوك. آذربايجاندا ايلك ميليتچيلردن سايدىغيميز آخوندزاده ايله مليكزاده نين ايستانبوللا باغ و علاقه لري چوخ دئييلديرسه ده، بوتون توركلوك گوروشونو سوز، فيكير و ايشلري ايله قورماغا چاليشميش اولان كريملي ايسمايل بيبين ايستانبولدان خئيلى تاثيرلنديگينه شوبهه يوخدور. باشدا پانسلاويست كاتكولارين تاثيري ايله ميللي هيسس و شورو دويمغا باشلايان قاسپيرالي، سونرالار سولئيمان پاشالارين، شمسدين سامي بيلرين تلقينلري آلتيندا بو هيسس و شورونو اينكشاف ائتديرميش و كاميللشديرميشدير. كازانلي شهاب حضرت، هجج زيارتي سببي ايله 1881-جي ايلده ايستانبولدا اولارق جوودت و مونيف پاشالار كييمي عاليم وضعيرلرله گوروشموشدور. " ترجمان " قزئيني نشر اولوندوغو گوندن اعتيبارن مونتظم اوخويوردو: ايستانبولون وضعيتينه و دوشونجه لرينه، " ترجمان " اين مقصد و عملرینه واقيف ايدي. قيساسي، تورك ميلتچيليگي باتي (وسمانلي) توركلري آراسيندا ايكنجي دفعه فاليت گؤستردىگي زامانلار قافقازييا، كريم و كازان توركلري ايچينده ده توركچولوك فيكيرلري نين مئيدانا چيخماسي، منجه بير تسادوفون نتيجه سي دئييلدير. باتي توركلوگونه اورتايا چيخان فاليتلري ايله تورك-روس ساواشي نين و اوندان اؤنجه گله رك، روسييدا توركلوك و موسلمانلىق علئيه اينه بير چوخ متبوات اورقانييني دوغوران گيريت، سئرب، بولقار اينقىلابلاري نين بو حاديشه ده تاثيري اولدوغونو سانانلاردانام.

باتي توركلوگونون ميلليت فيكري نين اينكشافيندا آذربايجان، كريم و كازان توركلوگونه تاثيري اولدوغو كييمي، سونرالاري آذربايجان، كريم، كازان توركلوگونون بو ساهه ده آديني چكديگيميز چاليشماسي دا باتي توركلوگونه تاثير ائتميشدير. يني تورك عالمي نين اينكشاف ائتميش قيسمينده فيكير موباديله سي اول-اولا، توركلوك و بوتون توركلوك فيكير آخيمي گئيشلنميش و درينلشميشدير.

آذربايجانلي آخوندزاده يئني اليفباسيني و كومئدييالاريني ايستانبوللا گتيريب او زامانين سياست و ائلم بؤيوكلرينه تقديم ائتميشدير. كريملي ايسمايل بي " ترجمان " اين ايستانبولدا يايملانماسي اوچون داعواملي چاليشميشدير. قيساسي، توركلوگون موختليف شوعبه لري آراسيندا فيكري ياخينلىق واردي و بو ياخينلىق ياخين زامانلارا قدر كسيلمه دي.

توركچولويون اوچونجو فال دؤورسي

1877-جي ايل تورك-روس موحاربييه سي دؤورونده، اوندان اولكي و اوندان سونراكي ايللرده، يوخاريدا گؤستردىگيميز سببلره گؤره، عوئمانلي اولكهسينده هورريت هاواسي اسميشدي. فيكري فاليتلره الوئريشلي سياسي و ايداري شرطلر مئيدانا گلميشدي. آنجاق بو الوئريشلي شرطلر اوزون مودت داعوام ائتمه دي؛ 1879-جو ايلدن باشلايان ايرتيجا، گئنديكجه شيددتلنمك اوزره 1908-جي ايله قدر داعوام ائتدي. هر جور فيكري چاليشمانين آچيقجا اورتايا چيخماسينا انگل اولان دئسپوتيك و قانونسوز ايداره آنجاق 1897-1898-جي ايللرده بير آز خفيله ين كييمي اولدو. تورك-يونان ساواشي (1897) دؤورونده عوئمانلي سوسيال حياتي، خصوصن ايستانبول آيدىنلاري داها آرتيق حيات و حركت علامتي گؤسترديلر. بونولا برابر،

سكسه نينجي و دوخسانينجي ايللرده هنج بير فيكير هر كاتي اولماديغيني ايديعا ائتمك موبالغە اولاردي. روس ساواشي سونراسي ايله يونان ساواشي اونجه سي آراسيندا تورك ميلليتچيلىگي فيكري، عوئمانلي مملكتينده هنج ايشلنمه ميشدير - دئيه بيلمريك. شمسددين سامي بي، نجيب عاصيم بي، ولد چلبى افندي، بورسالي طاهير بي، رايىف پاشازاده، مهمد فواد بي، احمد حيكمت بي، شاعير امين بي، تونالي هيلمى بي، " ايقدام " صاحيبي احمد جنودت بي، امروللا افندي، نجيب بي كيمي توركچولوگون اوچونجو فال دؤورونده، يني 1897-1900 تاريخلرينده اوزلرينه و مسلكلرينه دىقت چكىله جك مؤحترم توركچولر بو آرادا حاضيرلانميشلار و بير مىقدار اثر نشر اولونماسيندا دا باشاريلي اولموشدولار.

شمس ال دين سامي بي

فراشئرلي شمس دين سامي بي، اصلا آرناووددور. فراشئر، اسكي يانيا ويلايتي نين اثرگيري سانجاغينا تابئ پرمه دي قزاسيندا ناهييه مركزي اولان بير كنددير. عصاصن، براتدان گلмыш اولان فراشئر بيلري داىما عوئمانلي سلطنتي خيدمتينده اولار و سامي بيين " قاموسول-عالم " ده دئديگينه گؤره، قوناقلاريندا خوصوصي خوجالار توتوب، اوولادلارينا موكممل شكيله عربجه و فارسجا اوخودوردولار؛ يني بو بيلرده ائلمه دير وئرمك عنعنه سي وار ايدى. خيخ يوزيلين سون سولسو (وچده بيرليك زاماني) باشلاريندا بو عاييلهين آرناوود ميلليتچيلىگينه خيدمت ائدن، لاتين حرفلري ايله آرناوودجايا خاص اليفا دوزلدن آرناوودچولار (فراشئرلي ابدول بي) چيخديغي كيمي وفيق پاشانين " لهجئي-عوئمانى " سيني اينكىشاف ائتديره رك " قاموسي-توركي " ني يازان ان اسكي توركلرله باتي توركلريني تانيش ائتمك اوچون وامبئري نين نقلينه گؤره " قوتادقو-ببليك " اثريني و رادلووون نقلينه گؤره " اورخون آبيده لري " ني باتي توركجه سينه چئويرن تورك اولولاري اوزرينه دىقت چكه جك شكيله " قاموسول-عالم " اي يازان، قيساسي، ديل و تاريخ ساهه لرينده تورك ميلليتچيلىگينه بؤيوك خيدمتلر ائدن شمسددين سامي بي مرحوم دا بو عاييلهين يئتشميشدير.

" قاموسي-فرانسوي " ، " قاموسي-توركي " ، " قاموسول-عالم " كيمي چوخ گركلي و چوخ فايدالي اثرلري داعواملي اليميزدن دوشميه رك اونا هر آن رحمت و شوكران وسيلسي اولان شمسددين سامي بيين صيرف نسلن تورك اولماماسينا گؤره، توركلويه، توركچولويه ائتديكي بؤيوك خيدمتلري هنج بير جيدي اينجلمه مه يه داينمايان يانليش دوشونجه لرله اورتمه يه چاليشيلماملير؛ منجه فراشئرلي شمسددين سامي بي اوچونجو دؤور توركچولوگونون بؤيوك سيمالارينددير. شمسددين سامي بيين توركچولوگونو، حئي بوتون توركچولوگونو ايشبات اوچون، ديگر دليللري بير يانا بوراخراق، يالنيز " قاموسي-توركي " اون سؤزونو گؤسترمك يئترلير. تكرار-تكرار اوخونماسي چوخ فايدالي اولان بو " ايفادئي-مرام " اي اولدن آخيرا قدر بورايا داخيل ائتمك ايسته ديم. مقاله ميزده نظرده توتولان اولچويه، بو ديرلي اون سؤزون هاميسي سيغماديغيندان بعضي نؤفته لر اوزرينده دورماقلا كيفايتلنه جگم. عومومي اولارق دئييله بيلر كي، ديلده توركچولوگ عصاصلاريندان بير چوخو " ايفادئي-مرام " دا آچيqliق و قطعيتله ايفاده اولونموشدور. سيراسي گلينجه بير طرفينده دئييلير كي: " ديلميز تورك ديليدير، ديله خاص لوغت كيتابينا دا باشقا آد دوشونمك عبئدير. ديلميزده ايشله ديلن كلمه لر ين هاميسي دا، هانسي ديلدن آليميش اولورسا اولسون، حاقيقتن ايشلنمك و بيلينمك شرطي ايله، توركجه دن ساييلير. " شمسددين سامي به يه قدر، عوئمانليجا دئييلن ديلين تورك ديلي اولدوغونو بو قدر آچيqliق و قطعيتله ايفاده ائدن بير كيمسه ني تانيميرام.

سامي بي، تورکجه دانیشیلان یئرلرین گنیشلیگینی و چنشدیلی تورک لهجلی آراسینداکی یاخینلیغی آنلاداراق دیلده بوتون تورکچولوک ایدئاسینی مقصد قویارکن: "دوغو تورکجه سی ایله باتی تورکجه سی آراسینداکی فرق، سانیدلیغی کیمی، ایتالیانجا ایله لاتینجا، و یا ایسپانیولجا ایله فرانسیزجا آراسیندا اولان فرق قدر، ینی هر ایکی تورکجه دن هر بیرینی دیگریندن بوسبوتون آیری و اوزباشینا بیر دیل سایاجاق درجه ده اولماییب، بو فرق آنجاق قوزئی ایله گونئی آلمانجا، و یا توسکانا ایتالیانجاسی ایله ناپولیتان ایتالیانجاسی، یاخود میسر عربجه سی ایله مغرب عربجه سی آراسینداکی فرق درجه سینده دیر؛ و دوغو تورکجه سی ایله باتی تورکجه سی تک بیر دیلدر، ایکسی ده تورکجه دیر" -دئییر.

بیز سامی بیین سوز زنجیرینی قویارمادان و اونون اؤن سوزوندن چیاردیغیمیز بیر سونوج اولاراق، سون جومله سینده، بو بیر نچه کلمه نی علاوه ائده بیلریک: "و بونا گؤره، دوغو تورکلی ایله باتی تورکلی بیر تک میلئتدیر، ایکسی ده تورکدور." بیر آن شوبهه ائتمیرم کی، سامی بی ده بئله دوشونور. دوغو و باتی تورکلوگونو بیر تانییاریق "بوتون تورکچولوک" فیکرینی قبول ائدیردی... بونون اوچوندور کی، "بیزیم طرفیمیزدن اؤنم وئرلمه یهن و اونودولان، دوغو تورکجه سینده ایشله دیلمکده اولان خالیص تورکجه کلمه لرین، خصوصن بونلاردان گرکلی، دیرلی اولانلاری نین توپلانماسی، بو صورتله بونلارین بیزیم تورکجه یه ده قبول ائدیلمه سی ایله جانلاندیریلمالاری، یاییلمالاری (ینی ایکی لهجه نین بیرلشدیریلمه سی) خصوصونا خیدمت ائتمک باشلیجا عملیم ایکن، موجرد قؤومیت و جینسیت (یندی اولسا میللیت دئیردی) سئوگیسینی تقدیر ائده رک و گرکلی سایاراق بونلاری عربجه و فارسجا سوسلو تعبیرلردن اوستون توتاجاق کیشیلرین هله اولماسی و اکثریتین بو فیکره موخالیف اولماسی قیسمن بو خیدمتدن اوزومو محروم بوراخماغا منی مجبور ائتمیشدیر."

نجیب عاصیم بی

عوثمانلی اولکھسی نین بیر اوجوندان، ان باتیسیندان ایستانبول گلمیش شمسددین سامی بی، لوغت و دیل ساهه سینده تورکچولویه چالیشارکن، دیگر اوجوندان، ان شرقیندن گلن و اوندان گنج اولان کیلیسلی نجیب عاصیم بیین ده دیلده تورکچولوک ساهه سینده خیدمتلری گؤرونمه یه باشلاییر.

بالهاسانو غلو نجیب عاصیم بی میلی دویغونو ان درین هیسس ائدن عیرقی سینفلردن بیرینده، کیلیسده 1861-جی ایله ده دوغولموشدور. عاییله سی نین منسوب اولدوغو سوسیال سینیف، سپاهی بیلگی، اوندکی میلی دویغونو اجدادی نین عنعنه لری ایله قوووتلندیرمیشدی. ایلک ائدادی تحصیله شامدا باشلادی. بنشینجی اوردو ائدایسینه گیردی؛ و شامین او زامانلار بئله خصوصی اولان "عربلیک" موحیطی، گنج نجیبه تاثیردن اوزاق قالمادی. نجیب عاصیم بی بیر تورک سپاهزاده سینده لاییق تحصیل و تربیه نی عسگری مکتبلردن آلیب، پیادا مولازیمی اولدو؛ آنجاق عسگری بیلکله کیفایتلنمه رک، هله کیلیسده ایکن شخصی موعلملردن درس آماغا باشلامیش و ایستانبول گلیب، کوللی عسگری ائدایسیله حربیه مکتبینه داوام ائدرکن، خصوصی درس لرینی ده بوراخمامیشدیر. نجیب عاصیم بی هله ائدادی تحصیلی ایله مشغول اولدوغو زامانلار بئله، کیتابت و ادبیات درس لرینده تورکچولویه مئیل گؤستریردی: اوزونون آنلادیغینا گؤره، کیتابت خوجالاری نین تورک ادبیاتینا نومونه اولاراق گؤستردیکلری و تئوسیه ائتدیکلری تئلماق ترجمه سی و "روموزول هیکم"

کیمی عرب و عجمه سی تورکجه سیندن داها آرتیق قافییه لی اثرلردن خوشلانمازدي؛ صاف تورکجه یازماغا چالیشیردي.

نجیب بی، کولتلی اندادیسی اویرنجیسی ایکن، ینی 1878-جی ایل تاریخلرینده احمد میدهت افندی ایله تانیس اولاراق اوندان فایدالانمایا باشلامیشدیر. حربیبیه مکتبی نین سون سینیفلریندن اعتیبارن میدهت افندی نین قزنتی اولان "ترجومانی-حقیقت" ه فنی مقاله لر یازیردي. نجیب عاصیم بی تورک کلمه سینی ایلک دفعه اوزونون "تترک" کیمی یازماییب "واو" لا "تورک" یازدیغینی سؤیله بیر: "تاریخلریمیزده ائتراکی-بییدراک" یازیلدیغینی گوردویومدن و عوئمانلیلاردان بیر چوخونون تورکو تهقیر ائتدیکلرینه شاهد اولدوغومدان "تورک" او واولا یازدیم. -نییه بئله یازیرسان؟- دئیلر: - "ئتراکی-بییدراک" یازیلما سین! " دئییه جاواب وئردیم. و بابیالی جادده سینده آدیم "واولی تورک" اولدو...

نجیب عاصیم بی، 1897-جی ایللرده هر جومه گونو احمد میدهت افندی نین بیکوزداکی مولکونه گئدردي. سونرادان تورکچولوک هرکاتیندا آیریلماز یولداشی اولان ولد چلبی ایله میتهد افندی نین یالیسیندا تانیس اولدو. نجیب عاصیم بی، میتهد افندی ده، ولد چلبی افندی ده اوزونون "تورکچو ائتدیگینه" اینانیر. قطعی اولان بودور: نجیب عاصیم بی ایله ولد چلبی، بو ایکی "واو" لی تورکلر، ابدولهمید دؤورونون ان تانیمیش تورکچولری ایدیلر.

1893-جو ایل تاریخینده احمد جؤودت بی، ایستانبولدا "ایقدام" قزنتینی چیخارمایا باشلامیشدی. "ایقدام" باشلیغینا: "تورک قزنتیدیر" دئییه یازان ایلک تورکجه قزنتیدیر. زاتن "ایقدام" این تورکچولوگو، ایلک نوسخه لریندن گوزه چارپیر: 22 ایل اؤنجه یازدیغیم "اوج طرزی-سییاست" ده "ایقدام" این تورکچولوک اورقانی اولدوغونو قئید و تسبیت ائتمیشدیم؛

احمد جؤودت بی، قزنتی نین یازی هئیتینه نجیب عاصیم بی، ولد چلبی و امروللاه افندیلری آلمیشدی. میللتینی آچیقدا-آچیغا ائلان ائتمکدن چکیمه یهن بو تورک قزنتینده نجیب عاصیم بی، یولداشی ولد چلبی نین دئیگی کیمی: "ورتاق مؤوزولار ایله علمی مؤوزولو کیتابلار و لوغت فلسفه سی و سایر گئرچکلیگی معلوم اولان مؤوزولاردا یازیلار یازمیش" و یازارلیغینا "بهسه قادیر اولدوغو مثله لری او فن نین متخصصلرینه گئرچکدن بیندیرمک صورتی ایله

باشلامیش، گئت-گئده چالیشماسی نین محصوللاری آرتاراق ایسلام فاضیللری و اروپا شرقشوناسلاری آراسیندا بو گونکو صاحب اولدوغو دره جگه "چاتمیشدیر. حقیقتن، نجیب عاصیم بی، 1890-جی ایللرده اروپا طرفیندن تانیلمیشدی؛ بیر روس شرقشوناسی نجیب بیدن بهس اندرکن دئییر کی: "نجیب عاصیم آدی اروپا ادبیاتیندا مجهول دئییلدیر. تورکییه ده

یئنی تاپیلان یازیلاری، یاخود عوئمانلیجانین آنادولو لهجلیریندن بیرینی تعریف ائدن یولدا یازیلیمیش مقاله لری "کئلتی سزئملی" درگیسینده نشر اولونماقدادیر. نجیب عاصیم بی اوزون مودت، هومتلری ایله اروپا انلم عالمی آراسیندا علاقه نی تمین ائدن یئگانه عوئمانلی عالمی ایدی. پئشتی نین "کئلتی سزئملی" سیندن باشقا پاریسین "ژورنال عاصیاتیقوی" اینده ده نجیب عاصیم بین بعضی مقاله لری یاییملانمیشدیر. حتّی بو درگینی چیخاران

فرانسیزلارین "عاصیا جمعیتی" (لا سوسیئتی عاصیاتیقوی) بیر تورک عالمینی 1895-جی ایلده عوضولری آراسینا سئچمیش و قبول ائتمیشدیر.

بالهاسانوغلو نجیب عاصیم بی، بیر طرفدن علمی اینجلمه لرله مشغول اولوب اینجلمه لری نین نتیجه لرینی عوئمانلی اولکھسینده و اروپادا نشر ائتمه یه چالیشارکن، دیگر طرفدن حربی مکتبلرده تعلیم و تحصیل یولو ایله عسگری وظیفه سینی یئرینه یئتیرمکدن ده اوزاق قالمامیش و نهایت، عوئمانلی اوردوسوندا میرالای روتبه سینی الده ائتمیش، مشروطیتین ائلانیدن سونرا ایستانبول اونیورسیتیتین نین "تورک دیلی تاریخی" کافئدراسینا مودرریس تعیین

اولونموشدور. سون سئچيمده (1927) تورکيه بؤيوک ميلت مجلسينه عوضو سئچيلميشدير. نجيب عاصيم بين فننه، عسگرليه، تاريخه و ديله آيد يگيرميدن آرتيق نشر اولونماميش اثرى واردير. تورکچولوك باخيميدان ان ديرلي اثرلري " اورال و آلتاي ليسانلاري " ، " ان اسكي تورک يازيسي " ، " اورهون آبيده لري " و " تورک تاريخي " دير. " تورک تاريخي " حاقيندا اؤزو دئيير كي: " لئون جاهونون تاريخيني " گئنيشله رک ترجمه ائتديم. بونون سببي ده تاريخي بير ميلت اولدو غوموزو گؤستر مكدى.

نجيب عاصيم بين تورکچولويه خيدمتلري، خصوصيله ديل و تاريخ ساहे سينده دير؛ و نجيب عاصيم بيدير كي، ايلک اۇنجه تورکلرين ديل و تاريخ ساहे سينده اوروپا مئتودلاري ايله چاليشماقدا اولدوقلاريني اوروپايا تانيتميشدير.

بوتون تورکلر آراسيندا، اسكي تورک ديلينه، اسكي تورک اليفباسينا، مستقيل تورک تاريخينه تورکلرين ديقيني آچيق بير شكيلده ايلک چکن تورکون نجيب عاصيم بي اولدو غونو ايديعا انده بيلريک.

نجيب عاصيم بي، تورکلوپه آيد بير نئچه اؤنملي اثرين " ايقدام " صاحبي طرفيندن باسيلديغينا ايشاره انده رک، کئچميش مدنيتيميزين جانلانماسينا جيدي بير خيدمت ائتميشدير؛ بو دوغرولتودا اليشير نوي نين " موهاکيمتول-لوغئين " اينى، کيتابا بؤيوک تورک شاعيري نين ترجميني-حاليني دا علاوه انده رک ولد چلي افندي ايله برابر نشر ائتديرميشدير.

" ايقدام " قرئتي ايله " معلومات " درگيسينده صيرف تورکجه مقاله لر يازماغا چاليشديغي کيمي، " جونک " (جونک) لردن توپلانما شارکيلار و مانيلر ده نشر ائتديردي.

نجيب عاصيم بي عثمانلي ديلي نين تورکچلشمه سینه چاليشديغي قدر دئييلسه بله، دوغو موسيقيسي نين ميلليشمه سینه ده خئيلي امک صرف ائتميشدير. عثمانلي آيدينلاري آراسيندا مؤعتبر اولان دوغو موسيقيسي نين ميللي تورک موسيقيسي اولماييب، اصل تورک موسيقيسي نين، چوبان و خالق هاوالاريندان موتيولر آيناراق، باتي موسيقي تخنيکاسي ايله ماجارلارين ائتديگي کيمي، دوزلنمه سي گرکديگي فيکريني اورتايا آتان دا نجيب عاصيم بيدير. زامانين موسيقي اوستادلاريندان سايبلان راوف يکتا بي، نجيب عاصيم بين بو فيکري علئيه اينه شيددتله چيخميشدي. بو موسيقي موباحيسه لري ابدولهميد دؤورونون سون ايللرينه تسادوف ائدير. کئچن يگيرمي، يگيرمي بئش ايل بو مئله ده کيمين هاقلي اولدو غونو گؤسترمه يه کيفيات ائتدي.

نجيب عاصيم بين بوتون خيدمتلري نين منجه ان ديرليسي، لئون جاهونون " عاصيبا تاريخينه گيريش " اينى، دوغو قايناقلاريندان آديغي معلوماتلا گئنيشلنديره رک ترجمه ائتميش اولماسيدير، بو کيتاب، گؤيالپين " تورکچولوگون عصاصلاري " آدلي اثرينده دئديگي کيمي، " هر طرفده تورکچولويه داير مئيللر اويانديردي " ؛ تورک ميلليتچيليگي هرکاتي نين اينکيشافيندا، اؤنملي فيکري عامللردن اولدو.

عثمانليلار و بلکه بوتون تورکلر ايچينده ايلک " بوتون تورک تاريخي " يازاري اولماق شرفي نجيب عاصيم بيندير.

ولد چلي

تورکچولوگون ديلچيلىک علمي و ادبيات ساहे سينده نجيب عاصيم بيدن بير آز سونرا اؤزونو گؤسترن ولد چلي افندي، 1868-جي ايلده کونياتا آنادان اولموشدور. شرقي ان بؤيوک شاعير، موتسووف و اخلاقچيلاريندان مؤولانا جلالدين رومي نين اون سکزينجي گؤبکدن اوغلودور. کونياتا عنعه وي مدرسه تحصيلي گوردو؛ آنجاق بونونلا کيفياتلنمه رک

کیتابخانالاردان فارسجا، تورکجه ادبیاتی اؤیرندی و اینجله دی. عوثماني ایمپراتورلوغوندا ویلايتلر سویلولاری نین عنعنه سینه اویغون اولاراق، هؤکومت مأمورلوغونا گیردی، عئینی زاماندا ادبی بیلگیسیندن هموتلرینی فایدالاندیرماق آرزوسو ایله عربجه و فارسجادان ترجمه لر انده رک ویلايت قزئتینده نشر انتدیرمه یه باشلادی. بو زامان مهمد ولد افندی، تام کلاسسیک بیر موسلمان-عوثماني ائلم و ادبیات ماراقلیسیدیر؛ عربجه یه، عرب ادبیاتینا، دینی ائملره چوخ اؤنم وئیر؛ و بو ساها ده بیلگیسینی آرتیرماق اوچون ایستانبولا، عربیستانا گئتمک، حاجی اولماق هوه سینه دوشور.

آنجا چلبی نین هله کونیا حیاتیندا دیقتلاییق بیر حادثه وار: تورکجه نین عوثمانيلیجادان باشقا لهجلیرینی اؤیرنمک ایسته میش و جیغاتایجا "آبوشکا" لوغتی نی تاپیب اوزونو کؤچورموشدور. بو حادثه نی ولد چلبی افندی شخص، هله نشر اولونمیش بیر ریساله سینده بئله هئکایه ائدیر: "...سولتان ولد مدرسه سینده اوخیارکن، "هوزوری-پیر" کیتابخاناسیندا حضرتی مؤولانانین "دیوانی-کبیر" اینی اوخوموشدوم. تبیی اولاراق، آز آنلاپیردیم. آنجا بؤیوک بیر عشق و جاذیبه ایله داعواملی اوخویوردوم. آراسیرا آنلاشیلماز بیر تورکجیله بیر قات داها اوزونو کؤچورنلر طرفیندن پوزولموش بعضی بئیتلر گؤردوم. بونلاردان بعضیلری ده رنگ-رنگ ایدی. مثلن:

روزی-نیشسته هاوا هیم، یالنیز سنئونون قاتیندا:
هم مین چاگیر ایچر مین، هم مین یئتیش بیلیر مین!...

بئیتی کیمی چوخ خوشوما گلن بو بئیتلردن بهس ائدیگیم کیتابخاناچی خالد دد: "سولطان ولد حضرتلری نین مثنویاتیندا داها چوخ تورکجه بئیتلر وار" -دئی. گرک مثنویلرینده کی، ایسترسه ده دیوانینداکی بئیتلری اوخودوم و یازدیم. بیر ده "خارابات" ای اوخودوغوم زامان امیر الیشیر نوای نین، سولطان هوسئن بایکارانین و موللا لوتفی نین جیغاتایجا شئیرلرینی گؤرموشدوم. او یوکسک صنعتین بو قابا دیلله ایفاده سی منه چوخ غریبه گلمیشدی. کیتابخانادا نوای لوغتلرینی اهاته ائدن "آبوشکا" کیتابینی گؤردوم: اوزونو کؤچوردوم. بیزیم دیلیمیزدن باشقا تورکجه نین شوعه لری اولدوغونو اؤیرندیم.

ولد افندی 1880-جی ایله ایستانبولا گه لر-گلمز، دوغوچو و باتیچی آیدینلارین توپلانتیلارینا گیره بیلیمشیدیر؛ اصلینده هله کونیا ایاک موعلم ناجی افندی ایله یازیشیردی. بیر طرفدن "بوهاری-شریف" اؤیرنمه یه چالیشارکن، دیگر طرفدن موعلم ناجی نین قاییناتاسی احمد میدهت افندی نین مجلسلرینده ایشتیراک ائدیردی. او سیرالاردا "متبواتی-داخیلییه" یازی ایشلری ایداره سینه مأمور دا اولموشدو.

ایستانبول حیاتی نین ایلک دؤورونده چلبی افندی شئیر و مؤولوی ادبیاتی ایله مشغول گؤروروک. مؤولانانین وصیتنامه سینی آچیقلا یاراق "خنیرول-کلام" آدلی بیر اثر یازیر، بیر "مؤولوی تاریخی" نی یازماغا باشلاپیر؛ "ولد باهای" و یاسادجه "باهای" ایمضاسی ایله منزومه لر، مرثیه لر دوزنله بیر؛ قیساسی هله کونیا ایاک باشلایان تورک دیل علمی ماراغیندان دوغان جیدی بیر اثر مئیدانا چیارمیر. آنجا فوضولی نین "سو" قصیده سینه، "آینول-حیات" آدلی بیر شرح یازیر کی، بو شرح اوچ دیله آید عئینی کؤکن گلن، آنلاشیلماسی چتین اولان سؤزلری و هر اوچ دیلدن بیر چوخ سئچمه نومونه نی گؤستریر. "تورک یوردو" ندا قیسا ترجمه نی-حالینی یازان دوستو نجیب عاصیم بی، چلبی افندی نین دیل ساها سینده تورکچولوگونون عصاصن 1897-جی ایل تاریخلرینده باشلامیش اولدوغونو بئله

آنلادير: " آينول-حيات " اين اينجلنمه سيندن حضرتين تور كچه بيلگيسيني و يئتنگيني آنلاديم؛ اوزو اوچون اينكيشاف و ميلت اوچون خنير سببي اولور اوميدي ايله تورك كلمه لريني توپلاماغا تشويق ائتديم. يازما، باسما، اسكي، يئي، بير چوخ كيتاييمي اونا وئرديم. او دا بونلاري تامام اوخويوب كلمه لريني و شاهيدلريني دفترلرينه قئيد ائتدي. اوزونده اولان كيتابلاري و كيتابخاناداكيلاري دا بئله ائله دي... " تورك ديلي " آدلي بؤيوك لوغت كيتاييني حاضيرلاماغا باشلادي. "

چلبى افندي، نشر اولونمايش ريساله سينده، اوز ترجمئي-حاليندان يئري گلي كچه بهس اندركن، دوستونون بو هئكايه سيني بئله آنلادير: " متوات عالمينده نجيب عاصيم اوستاديميز لا گوروشدوم. اونا حدسىز بير توركچو گوردوم. عثمانلي ادبياتي نين ان ياخشى شئيرلريني، نسر اثرلريني تبىي و مقبول بيلمير، " توركلرين ان حقيقي ادبياتي خالقان دوغان و خالقا خيتاب ائدن اثرلردي " - دئيردي. من بو آچيقلاملاري او واخت لازيمي سوييه ده قاورايا بيلمه ميش اولدوغوم حالدا، ياراديليشيدا اولان، 16-17 ياشيدا " آوشكا " ني كوپا ائتمه يه مني يولدن فيتري قابيليتيم، مني آرتيق توركچو ائتميشدي. نجيب عاصيم بي منه شرقتوناسلارين نشر ائتديرديكي اسكي توركچه اثرلري، اسكي لوغت كيتابلاريني گؤستردي. من ده تداروك ائتديم. وئفيق پاشا ايله گوروشدوم؛ " لهجه " سيني وئردى. من " لهجه " ني بير ادبي كيتاب اوخويان كيمي اولدن آخيرا اوخودوم. گوزومون اؤنونده باشقا بير عالم آچيلدي. زاتن اما سويوتي نين " آل-مازهار " اينى، احمد فاريسين " آل-جاسوس " اونا اوخويلاق كلاسسيكلرين، سونرا دا جورجى زئيدانين " تاريخي-آدابول لوغات " و ديگر اثرلريني اوخويلاق باتيداكي يئنيلرين لوغت علميني اؤيرنميشديم. نجيب عاصيمين تشويقي ايله بير " تورك لوغتي " يازماغا باشلاديم. "

بو " تورك لوغتي " " تورك ديلي " نين ايلك شكليدير. اليازمالاري، چلبى افندي نين ائويله بيرليكه يانميشدير. بوندان سونرا بيكوزا كؤچورلر و اورادا احمد ميدهت افندي ايله علاقه سيني آرتيرير؛ و بير-بيرلرينه درس وئريرلر: ميدهت افندي چلبيه فرانسىزجا، چلبى افندي ده احمد ميدهت سولطان وله دين مثنويسيني اوخودور. و او زامان احمد ميدهت و نجيب عاصيم بيلر " لوغت " اي يئيدن توپلاماسي اوچون ولد چلبى افندي تشويق ائدرلر. حئي احمد ميدهت: " كيتابخانام سنيدير، ايشينه يارايانلاري آل، لازيم اولان قدر سنده قالسين! " - دئير. نجيب عاصيم بي اؤزنده اولانلاردان باشقا، كيتابخانالاردان بئله آخترىب لوغت كيتابلاريني تاپىب گئيرير، دوستونا وئرير. و چلبى افندي، تكرار " تورك ديلي " ني يازماغا گيريشير. ولد چلبى افندي 30 ايلليك امگي نين محصولو اولان بو موكممل تورك لوغتينى هله يايينلايا بيلمه ميشدير. وسمانلي سلطنتي نين مشروطيت دؤورونده معاريف نازيرليگي نشر ائتمه يه سؤز وئرميشسه ده، يئرینه يئتيرمه ميشدير. اوميد اولونور كي، توركييه جومهوريتي نين تحصيل نازيرليگي، " تورك ديلي " ني نشر ائديب يايلاق، توركلويه اهميتلي بير خيذمت ائده جكدير. ولد افندي، 30 ايلدن بري ديلچيلىك علمي، خصوصن تورك ديلچيلىگينه داير بير چوخ مقاله يازىب، موختليف قزئت و درگيلرده نشر ائتديرميش و آرتيق ميسيره و عربستانا گئتمكدن واز كئچىب ايستانبولدا يئرلشميشدير. مشروطيت دؤورونده، ايستانبول اونيؤرستيتنتي فارس ادبياتي موعليملىگينه سئچيلدي. چلبى افندي نين ده مشروطيت ائلانيدان سونرا توركچولوك ساهه سينده كي خيذمتلريني ايره ليده گؤره جگيك.

نجيب عاصيم بي ولد چلبى افندي نين، چلبى افندي ده نجيب عاصيم بيين ترجمئي-حاليني يازميشدير؛ بو ايكي دوستون قارشىليقلي يازديقلاري ترجمئي-حاللاري اوخودوغوم كيمي،

اۆزلىرىنىڭ يازغان، ھەلە نىشەر اولونماش تىرجومئىي-ھاللىرىنى دا گۆزدن كىچىرىدىم. يوخارىداكى ايجمال، عىساسىن بۇ قايناقلىرىدىن چىقارلىدى.

" ايقدام " چى جۇدەت بى

بۇ ايكى " واو " لى تۈركۈن فالىت دۇرلىرىنى خاراكىتىرىزە ائدە بىلىمك اوچۇن " ايقدام " صاحىبى احمد جۇدەت بىين، " ايقدام " اى قوردۇغۇ زامانا آيد خايطىرە لرىندىن دە بىر نىچە سىطىر اوخومالىيىق: " او زامانلار " ايقدام " دا نجىب عاصىم، ولد چلبى و امرولا افندىلر چالىشىرىلار. خالق غىرىتە گلمىشىدى. مىللىت ھوھ سى محض او واخت اويمانقادا ايدى. ھىچ تانىمادىغىمىز آدمالار، مەتبە يە تۈركجە كىتابلار گىتىرىپ بىزە گۇستىرىدىلر. مەن دە او ھوسلە " موخىطى-معارىف " اى، " قاموسى-تۈركى " نى و دىگر رىسالە لرى باسماغا باشلادىم. انجاق سىنزورا تىرفىندىن قاداغا قوئولمۇشۇ. سىرف تۈركجە ماقالە يازماقدان چكىندىرىلدىك. داھا سونرالار " ائوليا چلبى سىاھىتنامە سى " وىغىر ھانىندا بىر اودادا حبس ائىلدى. مشروطىت ائالنىنا قدر مەبوس قالىدى. داھا اۇنچە " موخىطى-معارىف " اىن دە يايىم ساھە سىندىن قالىدىرىلدىغى، بىغىشىدىرىلدىغى معلومدۇر. قارشىسى آلىنماز بىر مىللى دوىغۇ اىلە يايىنى اىرە لىلتمە يە قرار وئرمىشىدىم. انجاق اوزلىشىدىگىم ضربە لىر، عىزىمە، تىبىي اولاراق مانع اولدۇ. "

عبدالحمىد دۇرونون تۈركچولۇيە قارشى توتدۇغۇ مۇوقى

بىر تىرفىن احمد مىدەت افندى نىن ائويندە كى دوستجا صۇحبىتىلرە، دىگر تىرفىن احمد جۇدەت بىين " ايقدام " اىندا چىخان ماقالە لىرە تىشكىلاتلانماغا باشلايان دىل و تارىخىدە تۈركچولۇك ھىركاتى، درھال ابدولھىمىد ايدارە سى نىن دىقتىنى چلب ائتمىش، سادە تۈركجە، بىنى عربجە و عىمجە سى آز بىر اوسلوبلا يازغان ماقالە لرىن نىشەرى قاداغان اولونمۇشۇر؛ عىنى زاماندا تۈرك تارىخى نىن تىدقىقەنە يول آچار دوشونچە سى اىلە چاپدا اولان كىتابلارنى دا يايىملىناماسى قاداغان اولونمۇشۇر!...

ابدولھىمىد دۇرونىدە، تۈركچولۇك آخىمىنا قارشى ھۇكومتىن موناسىبىتىنى چلبى افندى بىلە قىد ائدىر: " دىل بىسلىرى قاداغاندىر! " -دئىە بىر پادىشاھ امىرى چىخىدى. و آرتىق مشروطىتە قدر دىللە باغلى مەلە لىر قىزىتلردە گۇرونمىز اولدۇ. "

1900-جۇ اىلدە نىشەر اولونان نجىب عاصىم بىين " تۈرك تارىخى " دە، " ائوليا چلبى سىاھىتنامە سى " كىمى بىر خان اوداسىندا حبس ائىلدى.

ابدولھىمىد خارىجى سىياسىتىندە موسلمان عالمى اىلە آز-چوخ علاقە قورماغا چالىشىدىغى كىمى، اىچ سىياسىتىندە دە ھىر شىئىدىن اۇنچە، اىمپىراتورلۇغون موسلمان خالقلارى آراسىندا آنلاشلىمامازلىق چىخماماسىنا چوخ دىقت يىتتىرىدى. دۇولتىن گلە جگى نىن تىمىن اولونماسىنى، موسلمان اونسورلرىن بىرلىك و دايانىشماسى اىلە خلىفىنى-موسلىمىنە صداقت و باغلىلىقلارنىدان گۇزلە بىرىدى. قىساسى، اوزونمىخسوس اىسلام بىرلىگى سىياسىتىنى تىطبق ائتمە يە چالىشىرىدى. غىرى-موسلمان اونسورلردىن آرتىق اىمپىراتورلۇق اوچۇن خىبىر قالمادىغىنا قىناعت گىتىرن سولطان، ھىچ اولماسا موسلمان اونسورلرىن مىلت داعواسى اىلە بىر-بىرلرىندىن اىرىلمازالارنىا لىندىن گلن قدر مانع اولماغا چالىشىرىدى. بۇ سىياسىتى گودە رك، عربلرىن، آرنالودلارنى، كوردلرىن مىللىتچىلرى فالىتدىن اوزاقلاشدىرماغا چالىشىدىغى كىمى، تۈركلرىن دە " تۈرك مىللىتى " فىكرىنە دىر وئرمە لىرى نىن اۇنۇنە كىچمك اىستە بىرىدى. ابدولھىمىد، مىللىت فىكرىنى ردد

ئۇندىن ئىسلامىيەت-سولطانىيەنىڭ، بۇتۇن مۇسۇلمان تەبىئىيەت، يالنىز دىنىي بىرلىككە ھۆكۈم
ئالغۇدا ساھىبىيەت، قىياسىي، ماددىي ۋە فېئىرىي تەئىرلەرگە كىرگەن داۋامىي ئارتىق ئىمكان
خارىجىدە ئولان ھىلافتى-سۇلتان سىستېمىنى داۋام ئاتتىرىمەك ۋە خۇلاسىنىدا ئىدى. بۇ
خۇلىيانىن ھاياتىدا تەبىئىيەت بىلەن دىنىي نىن، بىلىمە جەڭى نىن فرىقە ۋارا بىلمىردى.
ئىناق ۋا زامانلار، يالنىز پادىشاھ ۋە ھۆكۈمەت دىئىل، ئىدىن كىچىن باتى توركلرى نىن كىرىتى
بىلە، مىللىيەت فېئىرىي نىن سىياسىي دىئىل، ھەتتە دىل، تارىخ، قىياسىي ئىلمى ۋە نەزىرىيە ساھە لىردە
دستكلىنىمى ۋە نەشرىيە قارىشى ئىدى: " توركچىلۇككە دائىما مەشغۇل ئولان مەلۇم ئاداملار ئولماسا
دا، ۋا ۋاقت دىل مەلە سىي ئولمۇ، نەجىب ئىلمىيەت ۋە چەلبىي ئورتا ئاتىلىرىدى، نىي مۇھىتىم
بىر مەسلە كى ن خەبەرچىلرى دىئە دىئىل، تام ئىككىنچە، ئىستېھزا زىمىنى ھازىرلاماق ۋاچۇن " شۇ
ماھۇتلار " نىرىيە خەتەرلەيدىلار. " دۇنيا ئىنكىشەف ئىدىرەن بۇ زامانلار بۇ گۇزۇل
ئوئىمانلىق ئىدىيە بۇرۇنچىلاردا ئىلمىيەت چەلبىيەت كى ۋەزىيەت بىلەن ئىلمىيەت دىلى
دەلىللىدىر ئىلمىيەت. فۇزۇلىيە، نەدىمىيە بۇرۇنچى خۇجا ئىلمىيەت، سۇفىي ئىلمىيەت تەقىب
ئىتتىرىمەك ئىستەيدىلار " - دىئە داھا بىر سىرا جەدۋىللىق سۇزۇلەرگە كىرگەن نەزىرىيە ئىتتىرىمە
يە قەلەمچىلار... بىزىم زىيە ئىشغىيەتچى سۇندۇر مەيە چەلبىيەتچىلار. ھەلە ئابۇزىيە، سۇلتان
ھەمىدىن تام جان دامارىنا توخۇنچى سۇزۇلەر تەپىر، توركچىلەر ھۇجۇم ئىدىرەن؛ ھۇجۇم دىئىل،
سۇيۇب-سۇۋادىيە دا ئولمۇ. ئان سۇن يازدىغى ئىلمىيەت دا بىر مەقەلە سىندە " بۇنلار بۇ قەدر
مىليون ئىسلام جامىيەت نىن ھەپ بىردىن دىلىنى سۇسلە دىگى " لا ئىلاھە ئىللەھ " ئىنى قەلەمچى
نىرىيە " ئوخدۇر تەپەللىق، چەلبىيەتچى ئىناق " تەكرە مە سىنىي قۇيماق ئىستەيدىلار " - دىئە
يازىدى...

توركچىلەر ئىلمىيەت ھۇجۇمدا ئان ئىرە لى گەندە ئادەم، ئولدىن بىرى ئىسلامچى، يالنىز ئىسلامچى
دىئىل، ھەتتە ئەرەبچى تەننىن ئابۇزىيە تۇفۇق بىدى كى ئەرەبىيە مەھبەتچە گۇرە ۋە غۇللارنى تاللا ۋە
ۋەلىد كىمى ئەرەب ئولمايەن مۇسۇلمانلار ئاسىندا ئاز ئىشەيدىلەر قەتئىي ئەرەبچە ئادىلار قۇيۇمۇش ۋە ئۇزۇدە
ئەرەب قەيەسىيە ئىلمە " ئابۇزىيە " كۇنىيە سىنىي ئىلمىيەتچى. ئامىق كەماللار دۇرۇندىن كەندە قەلەن
بۇ ئاز قەيەلىتى، ئىناق چۇخ مەرىفەتلىق قەتئىي ۋە مەتبەئە چى نىن توركچىلەر ئىلمىيەت ھۇجۇمچى
جەھاد، مەشروپەت دۇرۇندە، ئىرە لىدە گۇرە جەگىمىز كىمى، ئۇزۇ، ئوغۇللارنى ۋە سۇلتان
ئازىيە بى كىمى دۇستلارنى تەرىپىندە داۋام ئاتتىرىلدى.
مۇخەللىفىلەر ئىتتىرىمەتچىلەر، ھۆكۈمەت ئىنگىلىز لىرىيە ئاخەيەرلەر، دىلچەلىك ساھە سىندە ۋە
تارىخىي توركچىلەر جەريانىنى يەنى قۇۋۋە لىر گەلبە قەتئىيەلەر: ئامرۇللاھ ئافەندى، بۇرسالى
تەھىر بى، رەيپەشەزادە مەھمۇد فۇاد بى، نەجىب بى بۇنلار دەندىر.

ئامرۇللاھ ئافەندى

ئامرۇللاھ ئافەندى، تورك دىل ۋە تارىخىي ئىلمە خۇسۇسىيەت بىر شەكىلدە مەشغۇل ئولمايەرلەر،
گەنجلىككە ئىلمە ئىلمە مەزەننىشە دا، مەشروپەت دۇرۇندە گۇرۇندۇيۇ كىمى، توركچىلەر ئىلمىيەت
ئىدى.

بۇرسالى تەھىر بى

بۇرسالى تەھىر بى، مەتبۇئاتدا تەننىدىغى زاماندا ئىتتىرىن، توركچىلەر ئورتا دۇرۇرۇ
بۇرۇنچىلارنى، كىتەبەتچىلەر مەشغۇل ئولمۇش ۋە ئىسلام مەدەنىيەتچىلەر ئىلمىيەت ئىلمىيەت

گؤسترمه يه چاليشميشدير، سونرا خصوصن عوئمانلي دؤورونده يئتيشن " و مسلكلرينده اثر يازان تورک شئىخلري، شاعيرلري، اديبلري، تاريخچيلري، دوكتورلاري، رييازياتچيلاري و جوغرافياچيلاري نين قيسا ترجومئي-حاللارينا، اثرلرينه داير يئترلي بيلگيلري " توپلاميشدير. بورسالي طاهير بي، خصوصن توركلرين اورتا دؤورده و عوئمانلي دؤورونده " ائلم و فننه خيدمتلريني " گؤسترملك صورتلي ايله توركلرين ايسلام مدنيتينده اؤنملي بير عامل اولدوقلاري حاققتيني علمي قايناق و دليللرله اورتايا قويوب ايثبات انده رك، ايسلاميتدن سونراكي توركلوگون مدنيت تاريخينه و صيرف مدنيت باخيميندان دا توركلرين كئچميشلريني سنؤه رك، كئچميشلري ايله فخر انده بيلمه لرينه چوخ بؤيوك خيدمتلر انتميشدير.

بورسالي طاهير بي ده نجيب عاصيم بي كيمي عسگر، هم ده عسگر اوغلو عسگردير. بؤيوكباباسي، ابدولمجيد دؤورو عسگري باشچيلاريندان آساكير-هاسسا ليواسي اوسكوداري سئييد مئهمئد پاشادير؛ آتاسي دا اؤنجه عسگرلييه گيرميش، سونرا ساغليق دورومو اوزوندن مجبورن آتاسي نين مسله كي ندن آيريلاراق، گوزرانيني كئچيرمك اوچون چاليشماسيندان بوش قالان واختي تاريخ، بيوقرافيالار، شئير و تسووفله مشغول اولماغا هسر انتميشسه ده، 1877- جي ايل روس ساواشي باشلايينجا اجداد قاني قايناميش، ائوينده اوتوروب قالا بيلمه ميش، وطنين مودافيعه سينه قالخميش و پلئونادا شهيد اولموشدور.

طاهير بي 1861-جي ايلده بورسادا آنادان اولدو. يني، نجيب عاصيم بي ايله ياشيددير. بورساي عسگري ائداديسييله حربيه مكتبينده تحصيليني تاماملاراق، 1883-جو ايلده پيادا باشچيسي اولدو. طاهير بين عسگرليكي ده نجيب بينيكي كيمي بؤلوك و تابورلاردان چوخ عسگري مكتبلرده موعلميلكله كئچميشدير. هله ائداديه و حربيه مكتبلرينده ايكن، اخلاقي نين گؤزليكي و چاليشقانليغي ايله اوستونلوك گؤسترن و رسمي درسلردن باشقا، زامانين عاليملريندن، خصوصن مونتسووفلردن فايدالانان طاهير بين موعلميلكله ماكئونييا مكتبلريني دولاشديغي زامان، باباسيندان گلن و غئيري-رسمي موعلimlerيندن قازانديغي تاريخ، بيوقرافيا ماراغي گئت-گئده آرتاراق، اونو داعواملي بو ساهه ده اينجمله مه و آراشديرمالارا يؤنلديردي. ابدولهميد هؤكومتني نين ايچ ايداره سي پوزولدوغو زامان، خصوصن رومئلي اوردولاري عسگرلري آراسيندا ياييلميش اولان " گنج عوئمانليق " سياسي هركاتينا، طاهير بي ده درين بير صميميت ايله قاتيلانلار داندور. فقط روحن ايدئاليست، فيكرن رئاليست اولدوغوندان، مشروطيتين ائلانيندان سونرا گئركچك سياست ساهه سينده اصلا اوغور قازانا بيلمه ميشدير. سلائيگ " ايتيهاد و ترقي " گيزلي جمعيتي نين بير نؤمره سينه صاحيب اولان بو چوخ ناموسلو عسگر، بيرنجي عوئمانلي مجلسي-مبوساتينا بورسadan مبوس سئچيلميشسه ده، اسكي شاگيرد و يولداشلاري نين حددن آرتيق اوپورتونيست پراكتيگ سياستلري ايله اويوشا بيلمه ديگي اوچون، بير داها مبوس چيخاريلماديغي كيمي، چئنگلكؤيونده كي ساده ائوينده، دئمك اولار كي، اونودولموش و ترك ائديلميشدي. زواللي طاهير بي پراكتيگ سياستده داها پراكتيگ اينجمله لرده كي دوغرولوق مئتودونون، علمي دوروستلوك و صميميتين تطبيق ائديلمه سيني ايسته بير و گؤزله بيردي!!..

سياستده اوغورسوزلوغا دوچار اولان بو بؤيوك قلوبلي آدام، ائلم ساهه سينده، خصوصن توركيات ساهه سينده، حاقيندا دانيشيلان دؤورون ان علمي اثرلريني مئيدانا گتيرن بير بيوقرافياچي بيوليوغرافدير.

نجيب عاصيم ايله ولد چلبلي " ايقدام " دا تورك ديلچليگ علمي و تورك تاريخينه داير مقاله لر يازماقدا ايكن، طاهير بي ده حجهن كيچيگ، فقط توركچولوك هركاتي باخيميندان سون درجه اؤنه مي اولان ايلك اثريني، " توركلرين اولوم و فونونا داير خيدمتلري " آدلي ريساله سيني "

ایقدام " کوللیاتی آراسیندا نشر انتدیردی (1896). عئینی اثر مشروطیتین ائلانیدن سونرا، " تورک درنگی " یایی نین ایکنجی ساییلیسی اولاراق، ایکنجی دفعه، 1911-جی ایلده باسیلیدی و یاییملانیدی. یازارین بیرینجی نشره ماناستیردا یازدیغی اؤن سؤز، او زامان اوخویانلار اوزرینده چوخ درین بیر تاثیر بوراخدی؛ طاهیر بی اؤن سؤزونده دئییردی کی: " عاجیز مقصدیم گئنیش بیر تورک تاریخی یازماق دئییل، بلکه بو قومدن یئتیشیب انلم، فنن شوعه لرینده دیرلی اثرلر یارادان انلم و معاریف اربابی نین تقدیمات خاراکتئرلی، آنجاق قیسا شکیلده تاریخی دوروملارینی یازاراق، تورکلری یالنیز ساواشچی سویوندان، قابا بیر قهرمان ظن ائدن بیر ایستئهزا، کین صاحیبی نین معناسیز فیکیرلرینی ردد ائتمک و چوروتمکدیر کی، چاغیمیزداکی اوروپانین دوغو دیللی ایلده مشغول اولان عالیملری نین تورک ادبیاتی و عالیملری حاقینداکی اینجله مه و نتیجه لری ده ایدیعامیزی بو باخیمدان تصدیقله مکده دیر... ایسلام مدنیتی و معاریفینه خیدمت ائدن و اونون یاییلماسینی تمین ائدن، علامتلی فریلتدن عیبارت اولان کیشیلرین یاریسی نین دئییلسه ده، اوچده بیر ی نین مطلق تورک اولدوقلاری سوی و کؤکلری ایلده سابیتدیر. "

ایندی چوخ یاییلمیش معلوماتلاردان ساییلان بو گؤروش، او زامانلار اوچون یئنی بیر اوفوق آچار ماهیتیدی. بورسالی طاهیر بیین " تورک یوردو " ندا قیسا بیر ترجمئی-حالینی یازان کؤپرولوزاده مهمد فواد بی، " تورکلرین اولوم و فونونا خیدمتلری " ریساله سیندن بهس ائدرکن " عربجه و یا عجمه یازدیقلاری اوچون او زامانا قدر عرب و یا عجم حساب ائدیلن ایسلام بؤیوکلری نین، مثلن فرابیلرین، ایبن سینالارین، شوکت بوخاریلرین، جؤهریلرین تورک اولدوقلارینی گؤسترملکه، طاهیر بی تورک میلّتی نین قابیلیت و ذکاسینا، مدنی خیدمتلرینه ان قطعی دلیللر تاپمیش اولوردو " - دئییر.

طاهیر بی، یانیلمیرامسا، اون یئددی نشر اولونموش اثر بوراخمیشدیر. بعضیلری کیچیک ریساله لردن عیبارت اولان بو اثرلرین هامیسی دیرلیدیر؛ چونکی اؤزل آراشدیرما و اینجله مه محصولدور. بو اثرلردن تورکچولوک آخیمینا تاثیر ائتیار ایلده ان دیرلیسی، یوخاریدا حاقیندا بهس ائتدیگیمیز " تورکلرین اولوم و فونونا خیدمتلری " آدلی ریساله دیر؛ یازارینا چوخ زامان و چالیشما صرفینی گرکدیرمیش اولماسی، عومومی بیر شکیلده علمین زنگینلشمه سینده خیدمت ائتمه سی، یارارلی اولماسی باخیمندان طاهیر بیین ان اؤنملی اثری ایسه، هئچ شوبهه سیز، " عوئمانلی مؤلیفلری " آدلی اوچ جیلدلیک بؤیوک کیتابیدیر. بورسالی طاهیر بی قایم-مقام روتبه سینده ایکن تقاوده چیخمیش و 1929-جو ایلده بورسادا اولموشدور.

رایف فواد بی

بو دؤورده تورکچولوک هرکاتینا قاتیلانلاردان بیر یسی ده رایفپاشازاده مهمد فواد بیدیر. ابدولهمیدین وضعیرلریندن، بیر چوخ نازیرلیکده دوزگون خیدمتلری ایلده تانینمیش کؤسه رایف پاشانین اوغلو اولان فواد بی، 1872-جی ایلده ایستانبولدا آنادان اولموش و قالاتاسارای سولطانیسینده ایو سینیفه قدر داعوام ائتدیکن سونرا بوتون سونراکی تحصیلینی آلمانیاا االمیشدیر. آلمانیاا 1893-ده، پروسییا اوردوسونون توپچو مولازیمی روتبه سی ایلده ایستانبول دؤندو؛ و یوزباشی اولاراق عوئمانلی اوردوسونا گیردی. اؤزونون دئیگی کیمی: " آتا یوردونان بو اوزون سورن آیریلیق، آنا دیلینی اونا بیر آز اونوتدورموش، آنجاق عوئمانلی دیلیندن باشقا قوجا بیر تورکلوگون موجود اولدوغونو دا اؤیرتمیشدی. " هله اون بئش یاشیندا،

بئرلینده اورتا مکتب شاگیردی ایکن، بیر کیتابیچینی ویتیریننده گوروب آدیغی وامبئری نین جیغاتای تورکجه سیندن توپلانمیش شئیر و نسر پارچالارینی اهاته ائدن کیتابی، فواد رایف به یه مکتبده اؤیرندیگی تورکستان، بوخارا، سمرقند کیمی جوغرافی کلمه لرین معنا و روحونو آنلادیر، اورالاردا یاشایان تورکلرین دیلینی، حیات طرزینی، سیاسی وضعیتینی اؤیره دیر. عوثماني تورک پاشاسی نین اوغلو، اجداددان گلن ساواشچی بیر دویغو ایله اورالارین بیر روس حؤکمو آلتیندا اولماسینا عصیلشیر؛ بو میلئتداشلارینی قورتارماق عملی، گنج فواد بین روحندا یوکسک هیجانلار اویندیریر. منه خصوصی اولراق یازدیغی بیر مکتوبدا دئیر کی: "بو حادثه منی عسگرلییه قاپدیران قرارین اؤنملی بیر سببی اولدو."

رایفپاشازاده ایستانبول دؤنونه، درهال الینه میلی ادبیات اولراق نامیق کماللاری، ابدولھق هامیدلری تقدیم ائتدیلر. ادبیاتین روحونو آلمان ادبیاتیندان آلا و تورک فیلولوگیاسی ایله بیر آز مشغول اولان گنج عسگر، عوثمانيلارین بو سون کلاسیک ادبیاتیندا آرادییغینی تاپا بیلمه دی. قاییداندان بیر ایل سونرا، 1894-جو ایله، او زامانلار حربیییه مکتبینه فرانسیزجا موعلیمی اولان نجیب عاصیمله، 1895-ده ولد چلبی ایله تانیش اولدو. یئنه او زامانلار باباسی نین نازیری اولدوغو گؤمروک دایره سی نین ائوراق یازی ایداره سی مودیری مهمد امین بیله -میلی شاعیریمیز امین بیله گؤروشدو. امین بیله علاقه سی حاقیندا رایف بی دئیر کی: "گؤروشور-گؤروشمز قایه لرده کی بیرلییه گؤره، بیر-بیریمیزه درهال ایسینیشمیشدیک. ایلک تورکجه شئیرلرینی او زامان دینله میش و سؤمیشدیم؛ و چوخ خئییرلی بیر جیغیر آچماقدا اولدو غونو، اونون ایلک تورک شاعیری ساییلاجیغینی سؤیله ییب موژدله میشدیم."

رایف فواد بی، آلمانجا، فرانسیزجا، اینگیلیسجه دیلرینی چوخ یاخشی بیلدیگی، بو دیلر واسیطه سی ایله تورکیاتا دایر بیر چوخ اثر گوزدن کئچیریب اینجله دیگی حالدا، مشروطیت دؤورونه قدر هئچ بیر اثر نشر ائتدیرمه میشدیر. دوستلاری ایله فیکیر موبادیله سی ائده رک، بیلکلرینی ایفاده یه، فیکیر و گؤروشلرینی آشیلاماغا چالیشیردی. او زامانلاردان اعتیبارن، فواد بین عصاصلی فیکیرلریندن بیر، تورک دیلی نین مومکون اولدوغو قدر یابانچی کلمه لردن، تئرمین و ایفاده لردن قورتاریلماسیدیر. تورکجه کؤکلردن بیر چوخ کلمه و تئرمین یاراتمانین مومکون اولدو غونا فواد بین تام قناعتی وار دیر؛ بو شکیلده دوغان یئنی تورکجه کلمه لرله، یا دا اصلا مؤوجود اولوب سونرادان اونودولان تورکجه کلمه لرین خاطیرلانیب ایشله دیلمه سی ایله، تورک دیلی، داها دوغروسو، تورک دیلی نین باتی لهجه سی، یابانچی کلمه لردن تمیزلنمیش اولای بیلر دی. باتی تورکجه سی مقصده یئتمزسه، باشقا تورک لهجلری نین یاریمینا اوز توتولار. سونرالار خئیلی موباحیسه یه یول آچان بو عصاصلی فیکری، ینی تورکجه ده "تسفییه چیلیگی" رایف فواد بیدیر کی، ان آچیق بیر شکیلده اورتایا آتدی.

فواد بین تورکچولوک ساهه سینده داها فال رولو، مشروطیتدن اعتیبارن باشلاییر.

نجیب بی

تورکچولوک ایدئالینا شیددتله باغلیلیغینی و خصوصن دیلچیلیک اوزرینده چوخ چالیشمیش اولدو غونو دوستلاریندان انشیتدیگیم نجیب بین ایستانبولدان اوزاقدا، ساده بیر شکیلده کئچیردیگی حیات، فالیت و چالیشماسی حاقیندا آچیق و اطرافلی معلومات آلاما انگل اولدو. اؤزوندن ترجومئی-حالینی و اثرلرینی ایسته میشدیم؛ حدسیز توازؤکارلیغی بو خواهیشیمین یئرینه یئتیریلمه سینه ایزین وئرمه دی...

يونان حربى: شعر و ادبياتدا توركچولوك

سكسه نينجي و دوخسانينجي ايللرده توركچولوكلر ايله تانينان شخصلردن يوخاريدا بهس انتديكلر يميزين هاميسي، تاريخ، ديل، قيساسي ائلم ساھه سينده چالیشانلاردى. بونلاردان باشقا توركچولوكو شئير و ادبيات ساھه سينه آچىقا و قطعيتله داخيل ائدن ايكي اونملي سيما او تاريخلرده سئچيلمه يه باشلايىر. بونلاردان بيريسي نسر يازاري احمد حيكمت بي، ديگري شاعير ممد امين بيدىر. بو ايكي صنعتكار، اوستاليقلا ايستيفاده انتديكلر يميز توركجه نين قودرتيني، ايلك دفعه يونان ساواشي دؤورونده گؤستردىلر. ميللي شاعير يميزين:

" من بير توركم، دينيم، جينسيم اولدور! "

-دئيه باشلايان شاه اثرى، توركلرين يونان عسگرلريني سونگولري اوجونا تاخيىب دؤمكه اوستوندن آشاغييا يوورلاديقلاري زامان بير ظفر طييلي گؤزليگي و نشه سي ايله بوتون تورك دونياسيندا سسلندي. احمد حيكمت بي، موسلمان توركون تانريسينا اؤز ديلي ايله ايلك خيتابي اولان " ياكاريش " ايني بو ظفردن ايكي-اوچ ايل سونرا گؤيلره دوغرو يوكسلتدي. هر ايكي ديل صنعتكاري نين ديلي، رايى فواد بين گؤروشونه اويغوندور. عربجه و عجمه كلمه لري مومكون اولدوقجا آز ايشله ديرلر، تركيلري بوسبوتون آتميشلار. ممد امين بي، شئيرلرينده عرب و عجم وضعنلريني هئچ ايشلتمه دي. منزوم اثرلري نين ايستيناسيز هاميسي، بارماق حسابي ايلدير؛ يني نجيب عاصيمين، ولد چلبي نين خالق شئيرلريندن تاپاراق " ميللي اروز " آدي ايله نظرييه سيني تسبيت انتديكلري بؤلگولو بارماق حسابي ايلدير.

موفتو و غلو احمد حيكمت بي

احمد حيكمت بي 1870-جي ايلده ايستانبولدا دوغولدو. اجدادي شئير و تسووفله مشغول اولموش اولما سينفيندندي. بؤيوك باباسي هافيز ابدولھه ليم افندي يونان ايهتيلالي زاماني مورا موفتيسي ايدي. عوصيانچيلارا قارشى، مورادا عوئمانلي حاكيميئيني قوروماق اوچون موسلمانلاري سيلاھلانديراراق گئرچكدن مودافيعه حاضيرليغي آلميشدي. ايهتيلالچيلارين اليه اسير دوشدوبو زامان اوزرينه بنزين توكولوب يانديريلاراق اولدورولدو. ابدولھه ليم افندي نين اوغلو و حيكمت بين آتاسي يھيا سئزاي افندي، همدوللاھ صوبحي بين بؤيوكباباسي سامي پاشا ايله بيرليكدە مورادان ايستانبولا كؤچدولر. حيكمت بي، يونانلار طرفيندن شهيد ائديلن بؤيوك باباسي موفتو ابدولھه ليم افنديھه گؤره " موفتو و غلو " سويادينان ايستيفاده ائدير. موفتو و غوللاري عاييلهسي ايله سامي پاشا عاييلهسي ه مي اوشاقلاريدير. احمد حيكمت بي، ايلك تحصيليني دؤكمه چيلرده محلله مكتبينده، سونرا آكساريدا ماھمودييه اورتا مكتبينده، داھا سونرا سويوقچنشمه عسگري روشدييه سينده آلدی. قالاتاساراي ائداديسينده- ليسئسينده تاماملادي. هله مكتبه ايكن، او زامانين بير چوخ قابيليتلي گنجلري كيمي ادبياتا هوسلي ايدي، ليتسئي بيتيرمه دن ادبي بير اثرى باسيلمايلا ييق گؤرولموشدو. مكتبي قورتاردىقدان سونرا خارجييه مأمورو اولدو و فرانسىزجادان بير نچه كيچيك اثر چئويردي. سونرا كونسول اولاراق چاليشماغا باشلادي. اؤزونون دئديگينه گؤره، 1895-جي ايلده

قافقاز بيادا پوتې شهرينده كونسول وكالتي ايله اولدو غو زاماندير كي، " ادبياتيميزين ميللي بير قايه سي اولماسي نين گركلي اولدو غونا قناعت گتيرميشدير. " خاريجييه نين خاريجي مأمورلوقلاريندان قورتاريب نزارتده يئرلشينجه، چوخ سئوديجي ديل و ادبيات ساهه سينده داها جيدي چاليشماغا ايمكان تاپدي. بير طرفدن قالاتاساراي لیتسنئينده توركجه و ادبيات موعيلمليگي اندير، ديگر طرفدن ايستانبولون ادبي درگيلرينه كيچيك هئكايه لر يازيب وئريردي. او زامانلار " سروتې-فونون " اطرافيندا توپلاشميش ادبيات زومره لرينه احمد حيكمت بي ده داخيلدير. " سروتې-فونون " دا نشر انتديرديگي هئكايه لر، طرز و اوسلوب اعتياري ايله " سروتې-فونون " ادبياتيندان ايميش كيمي گؤرونور. آنجاق احمد حيكمت بي قافقاز بيادا گلديگي قناعته ساديق قالميشدير: " سروتې-فونون " ادبياتچيلاري آراسيندا، ميللي قايه سي ايله اوزونو تنزليكه گؤستردي. و بو قايه يه دوغرو يورويوركن، داعواملي اوسلوبونو ديبشديردي. يابانچي كلمه لري آندي، توركلوگون ان اسكي تاريخلرينه دالدي. مشروطيتين سونراسيندا، احمد حيكمت بي بير توركچو، ادبي توركچولوكده شاعير امين بي كيمي توركچو گوردوك.

ميللي شاعير امين بي

ممد امين بي، ادبي توركچولوگون شوبهه يوخ كي، ان باري ز سيماسيدير. ايندييه قدر بهس انتديگيميز توركچو عاليم، يازار، اديب و شاعيرلرين چوخونون عوئمانلي سوسيال حياتي نين يوكسك و اورتا دئييلن سينيفلريندن چيخميش اولدو غونو گوردوك. ممد امين بين ايلك اوزلليگي، تام خالق ايجيندن يئتشميش اولماسيدير. و بو اوزلليك امين بين دوشونجه و يازما طرزلرينه چوخ تاثيرلي اولموشدور؛ اوزو ده فيكير و اوسلوبجا دئموكراتليغي، هر شئين اؤنجه، سوسيال منشاينيه باغلاير.

بابا اجدادي تركوس كؤيلريندن زكريبيه كؤيلودور؛ باباسي بير باليقچي قايعي ريسي اولان ساليه ريسدير، آناسي ايسه اديرنه جيواريندان ايستانبوللا گلْميش كؤيلو بير عاييله قيزي اولان امينه خانمدير. شاعير بئشيككاشدا، آناسي نين ساده تاختا ائوينده، 1869-جو ايلده دونيايا گلدي. امين بي، 7-8 ياشيندا ساراي مكتبي دئييلن سيبيان مكتبينه داعواما باشلاميشدي. اوچ ايل سونرا، بئشيككاش عسگري اورتا مكتبينه گيردي، اونو بيتيرينجه، مولكيبه ائداديسينه يازيلدي. 18 ياشلاريندا ائداديدن تصديقنامه آلاراق چيخدي. و بابي-عالي سدارت دايره سي ائوراق اوداسينا ماعاشسيز كاتيب اولاراق تعيين ائيلدي. ايكي ايل سونرا هوقوق مكتبينه يازيلدي، فقط بير آز سونرا تحصيليني تاماملماق اوچون آمريكاي گنتمك اوميدينه قابيلدي و اينگليسجه يه چاليشماق مقصدي ايله هوقوق مكتبيني ترك ائتدي. آمريكاي سياهيتيني آسانلاشدير اچاق اولان آمريكالي مادام موت بو زامان اولدويوندن، امين بي آمريكاي گنتمه دي و هوقوق مكتبينه ده دؤنمه دي. قيساسي، امين بي 21 ياشيندا (1891) مكتبلرله علاقه سيني كسميشدير.

ميللي شاعير يميز، مكتبلره چوخ آز بورجلو اولدو غونو سؤيله بير: حاققتن ايتيداي و اورتا مكتبه اوخوما-يازما اويرنميشدير. آنجاق مولكيبه ائداديسينده كيتابت خوجاليغي ائدن يازار و شاعير لاستيك سايد بي، امين بين خاطر بنده قالدغي گوره، ميللي شاعير يميزين روحوندا ادبيات ذؤوقو اويانديرماغي باجارماميشدير.

بو مكتبه جوغرافيا درسيني تاريخچي ابدورر همان شرف افندي كيمي تانينان بير شخص اوخودوردو. امين بي، بو خوجاسي نين دا آنجاق بير نچه هئكايه سيني خاطرلاير، ميللي، وطن هيسسيني اويانديران و يا قووتلنديرن تاثيرلريني خاطرلامير!...

امین بیین دئدیگینه گۆره، اوخوماق-یازماق بیلمه یهن آرتاسی نین کیتاب اوخودوب دینله مک ماراگی اوندان شیر و ادبیات ذوقونو اویاندرمیشدیر. سالیه ریس، اوزون قیش گئجه لرینده " کرم ایله اصلی "، " آشیق قریب "، " باتتال قاضی " کیمی خالق رومان و داستانلارینی، حتّی کامالین " ائوراق-پریشان " ای کیمی ادبیات کیتابلارینی، اوخویوب-یازماگی باجاران اوغلونا اوخودوب دینلردی. سالیه ریسین خالق ادبیاتیندان دویوغو درین ذوق، اوغلو ممد امین به یه بئله، آتاسی نین، ینی خالقین دویاجاگی، ذوق آلاجاگی، فایدالاناجاگی طرزده بیر میلی ادبیات مئیدانا گتیرمک گرکدیگی دوشونجه سینی ایلهم ائتمیشدیر.

امین بی، اوزو اوچون ایلک دفعه کامالی اوخودو؛ کامالین باسیلمیش، باسیلمامیش بوتون اثرلرینی گوزدن کئچیردی. اصلینده کامال، دیلی نین آریستوکرات اولماسینا باخمایراق، فیکری، خیالی و روحی باخیمدان دنموکراتدیر؛ کامالین قهرمانلیق شیرلری، وطنی رومان، تئاتر و هنکایه لری ایله هنکایه دن چوخ دا فرقلی اولمایان تاریخی پارچالاری خالقین روح و دویغوسونو " باتتال قاضی " هنکایه سی کیمی هیجانا گتیره بیلیر. کامال تورکچو دئییلدیر، آنجاق عثمانلی شاعیرلری نین، ظنیمجه ان خالقچیسیدیر. بو باخیمدان سالیه ریسین " ائوراق-پریشان " دان ذوق آلماسینی، امین بیین ایلک اؤنجه کامالا ماراق گؤسترمه سینی تبیی گؤرمه لیگیک.

امین بی هوقوقا داعوام اندرکن، یالنیز مونیف پاشانین ادبیات، هوقوق فلسفه سی، هوقوقا گیریش درس لری نین اونی جلب ائدیگینی سؤیله بیر. آنجاق بو درس لردن ده آدیغی تاثیرلری آچیق بیر شکیلده خاطرلایا بیلیر.

بو قدر کی، هله هوقوق مکتبینده ایکن یازیب نشر ائتدیردیگی ایلک اثری نین اخلاق و هوقوق فلسفه سی ایله باغلی اولدوغونو بیلیریک: 1890-دا، ابوزریا متبه سینده باسیلمیش اولان بو اثر، میلی شاعیریمیزین بو ایلک اثری، " فزیلت و آسالت " آدلی، ایکی-اوچ فورمالیق، نسرله یازیلمیش، کیچیک بیر ریسالجیکدیر.

بو ریساله نی یازدیغی زامان امین بی، بابی-عالی کاتبیلریندیدی. ریساله سینی دایره سی نین ان بویوک شفی اولان سدرزم جاواد پاشایا، شخصن تقدیم ائتمیشدی. ریساله، سدرزمین خوشونا گئتمیش و امین بی روسومات امینی هسن فهمی پاشایا تئوسییه ائتمیشدیر. هسن فهمی پاشا سدرزمین تئوسییه ائدیگی ممد امین بی 700 قوروش ماعاشلا روسومات یازی ایشلری موسویدلیگینه تعیین ائدی؛ و بیر مودت سونرا، تخمین 1893-جو ایل تاریخلرینده، روسومات ائوراق مودیرلیگینه تعیین ائیلدی. شاعیر امین بیین شؤهرتی محض بو روسومات ائوراقی مودیرلیگی زامانیندا تورک عالمینه و اروپایا یاییلیدی.

امین بی کیتابخانا مودیری ایکن، یوخاریدا حاقیندا بهس ائدیگیمیز جمالددین افقانی ایستانبول گلمیشدی. سولطان ابدولهمید اونا نیشانتاشی طرفلرینده بیر گؤزل انو وئردی. چوخ سیاهنلره گندیب یورولموش اولان شیخ افندی ده او ائوده یئرلشیب قالدی؛ و آرتیق اؤلنه قدر هنج بیر یانا گئتمه دی.

شؤهرتی دوغو و باتینی توتان شیخ جمالددی نین زیارتینه ایستانبول عالیملری، آیدینلاری گلیردیلر، هر جومه و بازار شیخین زیارت قبول ائدیگی گونلر ایدی. روسومات ائوراق مودیری ممد امین بی شیخین ان داعواملی زیارتچیلریندن ایدی. یاتمیش ایسلام عالمینی اویاندرماق، حرکت گتیرمک ایسلام قؤوملرینه میلی بیر شوور وئره رک حیات هاقلارینی آنلاتماق مقصدی ایله ایللردن بری دوغو و باتیدا دولشان بو یئنیلیک و اینقیلاب طرفداری شیخ، سولطان ابدولهمیدین شوبهه و قورخوسونو، شاعیر ممد امی نین ایلگی و سایغیسینی چکمیشدی. پادشاهین جاسوسلاری شیخین یانینا گیریب-چیخانلاری گودمه یه باشلایدقان سونرا

بئله، شاعیر شئیخین اولومونه قدر اونون زیارتینه داعوام ائتدی. ممد امین بی، جمالددین افقانی اؤزونه اوستاد و یول گۆسترن تانیییر، فیکیرلری نین قیسمن اوندان ایلهام اولاراق اورتایا چیخدیغینی دایما سؤیله ییر: " منی او یوغورموشدور. اگر روحلارین ابدیت و اولمزلیگی وارسا، دئییرم کی، او اترینی، سوموکلرینی ماچکا مزارلیغینا بوراخمیش ایسه، روحونو دا منه یادیگار ائتمیشدیر: جمالددی نین روحو منده یاشاییر... "

ممد امین بیین بو سؤزلریندن، فیکیرجه جمالددینه چوخ بورجلو اولماسی نتیجه سینی چلخاریرام. میلی شاعیرین جسارت و حرکت اعتباری ایله، افغانیستانلی اوستادی نین روحونا نه درجه ده واریث اولدوغونو تعین، ایکینجی بیر مثله دیر...

امین بیین روایتینه گۆره، شئیخ جمالددین، مجلسینه داعوام ائدن کیمسه لره عزم، قلب قوووتی، دوزوم، فداکارلیق، اولومدن قورخماق کیمی روحی و اخلاقی عصاصلاری آشیلماق ایسته ییردی؛ سونرا ایسلام قووملری نین دوشکونلوکلرینی گۆستیر و اونلاری آیری-آیری قووملر حالیندا قالدیرماق، یوکسولتمک، بوگونکو اسیر حاللاریندان قورتاریب هورریت، مدنیت و حاکیمیه قووشدورماق لازیم اولوغونو دوزگون و تاثیرلی دیلی ایله آنلادیردی. بیزیم میلی شاعیریمیز ده، شئیخین عومومی سؤزلرینی، خصوصیه تورک میلینه اوغونلاشدیراراق، تورک میلی نین شیددتلی یوخسوللوغونو، احتیاجلارینی، خصوصن دیل و ادبیات احتیاجینی، هورریتسزلیغینی، مدنیتجه گئریده قالمیش اولدوغونو دوشونور و اوستادی نین تئوسیییه ائتدیگی کیمی بونلارین ارادان قالدیریلماسی اوچون عزم، صبات و فداکارلیقلا چالیشماقی قوراردی.

امین بی یول گۆستریجیسی نین بیر چوخ سؤزونو ازبردن بیلیر، اونلاری بیر حدیسی-شریفمیش کیمی دوستور اولاراق قبول ائدیر. یول گۆستریجیسی نین حدیسیریندن بیری بودور: " سیزده ده نه زامان اؤزلرینی سئومه یهن و آنجاق اؤزلری نین اولمایان اینسانلار یئتیشیرسه، او زامان قارا گونونوز آغ اولاجاق، دوشدویونوز یئردن قالخاجاقسینیز!.. " ممد امین بی، شئیخ جمالددین افقانی نین مجلسلرینه داعوام ائدرکن، " تورکجه شئیرلر " ای یازماغا باشلادی. یونان ساواشی نین اؤنجه سی ایدی. اورتالیقدا ساواشین یاخینلاشدیغینی هیسس ائتدیرن میلی هیجان هیسس اولونوردو. " تورکجه شئیرلر " دن بیرسی نین- " قورانی-کریم " شئیری نین حاقیقتن جمالددیندن ایلهام آیناراق یازیلدیغینی، شخص ممد امین بی سؤیله ییر: " شئیخین هیندیستاندا نشر اولونان " مقالاتی-جمالییه " سی امین بیین ایسلامی، اولمانین و فوکهانین تاثیریندن بیر آز باشقا جور آنلاماسینا یول آچمیشدیر. تورک شاعیرینه گۆره، " قوران " بیر آنادیر، ایسلام ایسه فقیرلری، زیفلری، اؤکسوزلری، درین بیر شفقتله دوشونن، " اورکلری ائیلیکله بسله ین " و " دوشون، سونرا اینان! " دئین، خئییر، مرحمت و عاغل دینیدیر. 1897-جی ایله دوغرو یازدیغی " قورانی-کریم منزومه سینه، ممد امین بی ایندی داها گئنیش بیر معنا وئرمک ایسته ییر؛ بو شئیری ایله یئنیلیک دینی عصاصینی قویدوغونا اینانیر.

یئنه او زامانلار یازیلیمیش " جنگه گئدرکن " شئیرینی، امین بی اوستادی جمالددینه اوخودوغو زامان، شئیخ موریدینی: " باخ، سیزین ادبیاتینیز بودور! " دئییه چوخ آلقیشلادی، بو یولدا یازماغا تشویق ائتدی و " من بونون بیر ده ایهتیلال روحونو وئره جک برابرینی گۆرمک ایسته ییرم " دئییه ده شاعیرین ایدئال اوفوقونو بیر آز دا گئنیشلتمک ایسته دی.

ممد امین بیین ان اؤنملی اثری اولان " تورکجه شئیرلر " 1899-جو ایلهده نشر اولوندو. بو شئیر مجموعه سی نین ایلک پارچاسی اولان " بیز ناسیل شئیر ایستریز؟ " آدلی منزومه آلتیندا بئله بیر قئید وار: " منزومه لریم یونان محاربه سی زامانی نشر اولونموشدور. "

آنجاڭ بو قئيد حاقىقتى تامام ايفاده ائتمىر: منزومه لرین بعضىلرى، مثلاً "قورانى-كرىم" و "آه آنالىق!" يونان موحارىبه سىندن اۇنجه سۇيلىنىش، حتى نشر اولونموشدور. سئزورا شرطلرىندن دولايى، شاعىر، كىتابىنا بئله بىر قئيد علاوه ائتمه يه گرگ گورموشدور. توركچولوك اخىمى نىن ادبىيات قىسمىنده، حتى عمومى اولاراق توركچولوك دوشونجه سىنده بۇيوك بىر يئري اولان "توركجه شئىرلر" 63 صحىفه لىك، كىچىك بىر كىتابدور. بو كىتاب ممد امين بىين يالنىز 9 كىچىك منزومه سىنى اوزونده بىرلشدىرىر. كىتابىن باشقا صحىفه لرى رسام زونارونون يونان ساواشىنا آيد رىسملرى ايله و رجايزاده اكرم، ابدولھق ھامىد، ش. سامى، در. رىزا توفىق و فزلى نجىب بىلرىن بو منزومه لرى حاقىندا ممد امين به يه يازدىقلارى مکتوبلارى ايله دولدور. بو زاتلار ىن ھامىسى امين بىين يئنى آچدىغى جىغىرى بيه نىرلر، گنج شاعىرى تشوىق، تقدىر ائدىرلر؛ فقط آرالارىندا يئنى مسله كى ان چوخ قووت و قطعىتله آقىشلايان شمسددىن سامى بىله دوكتور رىزا توفىق بىدىر. بئش-آلتى اىل سونرا ھوسنىن جاھىد بىين "چوجوق باخچاسى" ندا چىخان اىستئھزالى بىر مقاله سىنده "بو مسله كى ن ساغدىشى" دئىگى رىزا توفىق بىين مکتوبو، حاقىقتن بو يئنى جىغىرىن بىياننامە سى كىمى بىر شئىدىر. او زامانلار چوخ توركچو اولان دوكتور "چوجوق باخچاسى" ندا اوزون-اوزون مقاله لرى ايله و قارشىسىنا چىخان اؤمر ناجى مرحومون اعتىراضلارىنا جاوابلارى ايله امين بى مسله كى نىن قورخماز، يورولماز بىر تبلىغاتچىسى اولموشدور. دوكتورون "توركجه شئىرلر" ده و "چوجوق باخچاسى" ندا نشر اولونان مقاله لرى نىن ھامىسى، بو يئنى ادبى مسله كى ن دئىك اولار كى، مانىفئستىنى تشكىل ائدىر.

بو دوققوز منزومه دن عىبارت كىچىك شئىر مجموعە سى ايله عوئمانلى توركلرى نىن ادبىياتىندا يئنى بىر جىغىر آچىلمىش و ادبىيات ساھە سىنده توركچولوكون موعىن بىر مىسلك ھالىنا گلدىش اولدوغونو گوروروك.

"توركجه شئىرلر"، نشر اولونماسىندان سونرا، گئندىكجه آرتان بىر گورولتو قوپاردى: او زامانلار عوئمانلى ادبىياتى نىن سولطانلارى سايبان ابدولھق ھامىد، رجايزاده، توفىق فىكرت كىمى شاعىر و ادبىلر، "توركجه شئىرلر" اى بىنىمىش گورونمكلە برابر-مدحىبىه لرىنه بعضى چكىنگن قئىدلر علاوه ائتمگى ده اونوتمورلار و اوزلرى يازىلارىندا اصلاً بو يئنى مىسلكە ياخىنلاشماق مئلى گؤسترمىرلر؛ اىكىنجى، اوچونجو درجه ده اولان عوئمانلى شاعىر و يازىچىلارى اىسە آچىقدان-آچىغا منفى بىر مؤوقى توتموش اولوردولار. فقط باتى نىن عوئمانلى و تورك ادبىياتىنى اينجەلە ىن، بو ادبىياتلا مشغول اولان عالملىرى، امين بى مىسلكە كى نى قئىدىسىز-شرطسىز بىندىلر و اؤيدولر. عوئمانلى دؤولتى نىن خارىجىنده ياشايان توركلر، عوئمانلىلار آراسىندا ان اروپايى شور داشىيان كىمسە لر ده، بو بارە دە اروپا شرقشوناسلارى نىن فىكرىنه تامام شرىك اولوردولار. "توركجه شئىرلر" اطرافىندا قوپان موباحىسە و تنقىدلر يئنى مىسلكە كى ن قلوبە سى نىن، حتى ظفرى نىن گئزچكلىشىش اولدوغو بو گون بئله بوسبوتون سونا يئتمە مىشدىر. اىسمائىل حبىب بىين "تجدود ادبىياتى" ندا يورتدوىو زىقزاكلى گوروشلر او موباحىسە لرىن اوزاقدان گلن اكس-سداسىدىر.

شاعىر ممد امين بىين فالىتى، ظنىمجه بىر نچە باخىمدان اينجەلە بىلر: آ) ممد امين بىين توركچولوك اخىمىندا يئرى؛ ب) عوئمانلى تورك و ادبىياتىندا رولو؛ ج) بوتون تورك دىل و ادبىياتىنا تاثيرى؛ د) صنعتجه دىرى؛ ائ) فىكرى، اخلاقى، سوسىال و سىياسى مئىللىرى. ممد امين بىين بهس ائدن توركلرىن چوخو، اثرلرى نىن صنعتجه دىرى نؤقتە سىنە باغلانىب قالمىشلار؛ بعضىلرى ده توركچولوك اخىمىندا كى يئرنى ده تسبىتە چالىشمىشلار. آنجاڭ عوئمانلى تورك و بوتون تورك دوشونجه سىنده موعىن اخلاقى، سوسىال و سىياسى مئىللىرى

يارانديغينا داير توركجه سادجه هنج بير شئي يازيلميش دئيلىدير. يالنىز شرقتوناسلاردير كي، بو نوقتة ني ده گوزدن قاچيرماميشلار.

بوتون توركچولوك اخيميندان بهس ائدن بو مقاله نين عصاسي ممد امين بين فالتيني موختليف باخيملاردان اينجمله مه يه الوئريشلي دئيلىدير. بوندان باشقا بو سطرلري يازان صيرف صنعتدن بهسه هنج ده يئتكيلى اولماديغيني چوخ ياخشى بيلمكده دير. بو مقاله، آنجاق عومومي تاريخ باخيميندان، توركچولوك هر كاتي نين تاريخچه سيني دقيقلاشديرمك، گوسترمك مقصدي ايله يازيلماقداير. بو فيكرين چئشيدلي ساहे لرده اورتايا چيخيشيني، آرديجيل گنديشيني، اينكيشافيني، اليميزدن گلديكي قدر تام و طرفسيز گوسترمه يه چاليشيري. بو باخيمان بيزجه اصيل اونه مي اولان مثله، ممد امين بين توركچولوك اخيميندا توتدوغو يئري، اويناديغي رولو تعيين ائتمك مثله سيدير.

"توركجه شئيرلر" شاعيري بوتون عوثمانلي شاعيرلري آراسيندا ايلك دفعه تام شوورلو بير شكيلده ديلي نين توركجه، ميلتي نين تورك، ميلتين اكرتيتي نين خالق اولدوغونو گور سسي ايله هايقيرميشدير.

"توركجه شئيرلر" اين بيرينجي منزومه سي، تورك ديلي نين، تورك شئيري نين، تورك ميلتي نين دؤمكه تپه سيندن بوتون عالمه ساواش طبيلييله ائلاني كيميدير:

من بير توركم، دينيم جينسيم اولدور!...

تورك شاعيري منسوب اولدوغو ميلتيني، موسلمان، عوثمانلي كيمي غيري-موعين و قاريشيق آدلارلا آنمير، ميلتينه حقيقي آديني وئرير، "تورك" دئير. امين بين گوزونده تورك ميلتي نين فيكيرلريني، هيسسلريني، خاطيره لريني، سئوئجلريني، المريني توركو كيمي اوخوماغا يئته جك بير تورك ديلي، بير تورك وضعي، بير تورك شئيري واردير. محض بو ايلك دوققوز منزومه سينده، بو گئرجي فئيلن ايثباتا چاليشير. تورك شاعيري نين، بو خالق منزومه لرinden اعتييارن، ميلتيني بوتون ميلتلردن داها يوكسك گوردويونه و اونو سونسوز بير سئوگي ايله سئوديگينه شاهيد اولوروق:

ان گوزل اوز بيزه چيركين، بيز سئوريز: تورك اوزو،
ان ائي اوز بيزه فنا، بيز ايستريز: تورك اوزو،
ميلتيميز آلفيشلاريز، آنيديقجا "تورك" سؤزو،
بيز توركلريز، بيز بو قانلا، بيز بو آدلا ياشاريز!

ممد امين بيدن اؤنجه تورك ميلتينه اؤولاديندان هانسي شاعير، بو قدر مطلق، آچيق، ساده بير سئوگي و باغليلىق گؤستره بيلميشدير؟ آلاهي سئورسينيز؟...
ميلليت هيسسي و فيكري، ميللي ديل و ادبياتين مستقيلايگينه، يابانچي تاثيرلردن قوروناراق اينكيشاف ائتمه سينه چوخ اؤنم و دير وئرير. ممد امين بين ادبي چاليشماسيندا عوثمانلي تورك ديلي نين باغيمسيزليغينا سون درجه دير وئرديگيني گؤروروك: "توركجه شئيرلر"
شاعيريندن اؤنجه، هنج بير نظم و نسر يازاري تورك، ممد امين بي قدر باغيمسيز بير توركجه ايله يازماميشدير.

"توركجه شئيرلر" ده عربجه، عجمجه قايدالاري ايله يارانميش ايفاده لر، تركيبلر هنج بوخدور. شاعير عربجه، عجمجه كلمه لرين ده ياخشيجا توركلشميش اولانلاريندان باشقاسيني

هېچ ایشلتمیر، عرب و عجم وضعیني شئیرلریندن تامامن قووموشدور. شئیرلرینی تورکلرین اسکی وضعی اولان بارماق حسابی ایله یازیر، " تورکجه شئیرلر " ای ایلک اینجله یں شرقشوناس ولادیمیر مینورسکی، اهاته ائدیگی 9 منزومه ده 41 عربجه، 59 عجمجه و 6 رومجا کلمه تاپیب سایا بیلیمشدر؛ فقط مینورسکی نین ده دئیگی کیمی، بو یابانچی کلمه لر " شئی "، " قایت "، " عاغل "، " آتش "، " باخچا "، " کولوبه "، " سینیر " کیمی بوسبوتون تورکلشمیش کلمه لردیر.

ممد امین بیین ایضافه تسیز، وصفی-ترکیبیز، یوزده 5، 7-دن آرتیق یابانچی کلمه ایشلتمه دن قهرمانلیق، دینی و اخلاقی مؤوزولاردا، باتی ادبیاتی طرزینده، دیل قایدالارینا و نظم قانونلارینا تامام اویغون، آخچی، آهنگلی و هیجان وئره بیلن دوققوز-اون منزومه یازا بیلمه سی، عوئمانلی تورک دیل و ادبیاتی نین میللیشدیریلمه سی یولوندا بیر اینقیلابا اوغورلا باشلاماق دئمکدیر. میللیتچیلیک، خالقچیدیر. هر یئرده میلتن بویوک اکثریتینی خالق طبقه لری تشکیل ائدیر. میللیت فیکری کؤکونو خالق طبقه لری آراسیندا آتار، اونلاردان تاثیرلنه رک اینکیشاف ائدیر و یئتیشیر. ممد امین بی، اینستینکت و یا شورویلا بو حقیقتی تامام قاورامیشدیر: " تورکجه شئیرلر " خالقچی شئیرلردیر، کیتابین اؤن سؤزو بئله، شاعیرین خالقچیلیغینی گؤستریر: " تورک قارداشلاریم، چوبان ارمانی، چام ساکیزی " . دوققوز منزومه دن هېچ بیریسینده حؤکمدار باغللیق و آریستوکرات مئیل گؤرولمز. عکسینه، بیرینجی منزومه دن اعتیبارن دئموکراتییا سئوگیسینی گؤرمکدگیک:

بیز او شئیری ایستریز کی، جیفته گئدن بابالار،
اکین بیچن گنج قیزلار لا اودون کسن آنالار،
یانیق سسین دینلر ایکن گؤز یاشینی سیلسینلر!

ممد امین بیین دوست و دشمنلری طرفیندن بیه نیلن شاه اثری اولان " جنگه گئدرکن " تورکوسو نه قدر خالقچیدیر! " من بیر تورکوم! " دئییه باغیران تورک، بیر آنادولو کؤیلوسودور:

بو توپراقلار اجدادیمین اوجاگی.
اؤیم، کؤیوم هې بو یئرین بوجاگی!

زاتن بو شئیرین بیر آدی دا " آنادولودان بیر سس " دئییلمی؟
بو منزومه ده تورک وار، کؤی وار، اوجاق وار، یورد وار، تانری وار. وطن و میلت وار؛ فقط سولطان یوخ، سارای یوخ. سارای دولدوران یالتاق توفنیلیر یوخ. " جنگه گئدرکن " جومهوریتچی بیر میلت شرقیسیدیر. پروفئسور هورنون دئیگی کیمی، بیر میلت ایلاهیسیدیر، هیمنیدیر. یونان ساواشی سیراسیندا شاعیرین باغیرندان چوخ تبییی بیر شکیلده قوپموش بیر میلت سسیدیر. نه قدر آرناسا، بوندان داها تبییی، گؤزل، اویغون، جانلی، هیجانلی بیر میلت ایلاهیسی تاپیلا بیلمز. یئتر کی، بو ایلاهیینی لاییق اولدوغو شکیلده بسطله مگی بیلن بیر موسیقیشوناس چیخسین.

ممد امین بیدن اؤنجه، نامیک کمال، توفیق فیکرت کیمی خالقچیلیغا آز-چوخ مئیل گؤسترن شاعیرلریمیز یوخ دئییلدیر؛ آنجاق بونلارین خالقچیلیقلاری ندنسه سونی کیمی بیر شئی هیسس ائتدیریر: فرانسیز رومانیکلریندن ایلهام آلان نامیک کمال ایله ابدولوق هامید، بیرسی سیپاهی،

دیگری اولما آریستوکراتیاسیندان گلن بو ایکی اصل عوئمانلی، بالیقچی اوغلو ممد امین بی کیمی خالقین روحونا گیریب، سسلرینی انشیتدیرمگی باجارا بیلیمشدرمی؟ توفیق فیکرتین قلب و وجدانی، " اینجیل " ای بیر شفقت و اینسانیت هیسسی ایله دولودور، بونا شوبهه ائتمیرم؛ آنجاق خواهیش ائدیرم، بیر ایستانبول اصلزاده سی اولان توفیق فیکرتین ان دئموکراتیك دوشونجه لرله یازیلیمیش شئیرلرینده بئله خالقا یوکسکدن باخیب آجیما قوخوسونو دویمورسونوزمو؟ سانیرام کی، ممد امین بیدن اؤنجه، حتئ سونرا، اونون قدر خالقین، کؤیلونون حیاتی، ایضطیراب و آجیلارینی، اومید و هیجانلارینی ایفاده ائتمیش بیر تورک شاعیری گلمه میشدیر. تورک شاعیری نین محض بو خصوصیتلریدیر کی، " تورکجه شئیرلر " چیخار-چیخماز، شئیر و ادبیاتی یالیز سونی و ایلنجه سایمایان، شئیر و ادبیاتین سوسیال و سیاسی دیرینی حاقی ایله آنلایان باتیللارین دیقتینی چکدی. شرقتوناسلار، تورکلر آراسیندا یئنی بیر دیل و ادبیات مکتبی دوغولدو غونو درهال سئزدیلر و تورکلرین چاغداش مدنیت یولوندا اؤنملی بیر آددیملارینی تشکیل ائدن بو حادثه نی آلفیشلارلا قئید و تسبیت ائتدیلر.

تورک و عوئمانلی ادبیاتینی علمی بیر شکیده اینجلیه رک بو گون آروپا شرقتوناسلاری آراسیندا دیرلی کیتابلاردان ساییلان " اوتتومان پوئمس " (وسمانلی شئیرلری) و " آ هیستوری اوف تهئ اوتتومان پوئتری " (وسمانلی شئیری نین تاریخی) ادلی کیتابلارین یازاری میستئر گییب (W. ژ. گیب) " تورکجه شئیرلر " این یایملانماسیندان سونرا ممد امین به یه یازدیگی تورکجه مکتوبدا عئینیه بئله دئیردی: " نهایت، سیزین معرفتینیزله تورک میلی سدا سینی تاپدی. سیز گلدینیز و نه دوغویا باخراق و باتییا - اؤز هومتلرینیزین کؤنلونو اوخودونوز و بونلارین دوغولارینی اؤز دیلیری ایله ادبیانه بیر طرزده عرض ائتدینیز. عاجیزانه فیکریمجه، تورک شئیری نین دوغرو مضمونو و دوغرو ایفاده طرزینی سیز تاپدینیز. سیزی آلتی یوز ایل بکله میشدیر، افندیم. لوندون، 6 اییون، 1899، W. ژ. گیب " . میستئر گییب " عوئمانلی شئیری نین تاریخی " ادلی کیتابیندا ممد امین بیدن و " تورکجه شئیرلر " دن قیساجا هس ائده بیلیمشسه ده، بو کیتاب 15-جی یوزیلدن سونرا گلن عوئمانلی شاعیرلرینه چاتمادان مؤلیف اؤلموش اولدو غوندان، ممد امین بی و شئیرلرینی اطرافلیجا اینجله یه بیلمه میشدیر. گییبین کیتابیندا ممد امین به یه قدر یازدیگی قیسا، آنجاق قوووتلی قئید بودور: " بو ایلین 1316 (1900) باشیندا امین بیین " تورکجه شئیرلر " ادلی کیچیک بیر شئیر مجموعه سی چیخدی. بو کیچیک ریساله ده، تورک خالق کوتله سی نین گئرچک دیل و دوغوسونو ادبی طرزده عرض ائتمک تجروبه سی ائدیلیمشدیر. آنادولو کؤیلوسونون و عسگر نفرلری نین آغزینا دوشن بو کیچیک شئیرلرله، تورک خالقی نین سدا سی، ایلک دفعه اولراق ادبیاتدا انشیدیلیمیش اولور. " (گییب، " آ هیستوری اوف تهئ اوتتومان پوئتری " ، لوندون، 1900، س. 134-135، نوت. 1) .

او زامانلار ستراسبورق اونیورسیتیتنتی پروفئسسورلاریندان پ. هورنون (پ. هورن) " گئسجه د.تورکیسجهئن مودئرئی " (" موعاصیر تورک شاعیر و ادبیاتچیلاری نین تاریخی ") ادلی اثری نشر اولوندو. بو یازار دا تورک شاعیری حاقیندا چوخ تعریفلر یازیر: " امین بی روحویلا تورکدور؛ هیسسلری یئنی اولماقلا برابر میللیتیندن اصلا آیریلماق ایستیمیر. عوئمانلیلیغین وطنی اولان " آنادولودان بیر سس " ادلی شئیرینده بؤیوک بیر غورورلا: " من بیر تورکم " دئییه هایقیریر. امین بی بو منزومه سی ایله گئرچکدن بیر خالق ایلاهییسی اورتایا قویموشدور. بو ایلاهیده ده " دئوتسجهلاند، دئوتسجهلاند اوبئر آللئس " ده اولدو غو کیمی حؤکمداردان بهس اولونمور. امین بیین شئیرلرینده دایما تکرارلانان فیکیر: " تورکون هر شئی گؤزلدیر و هر شئیدن گؤزلدیر " (س. 58-59).

مشهور شرقشوناس و امبئري ده امين به يه يازديغي بير مکتوبدا " تورکجه شئيرلر " شاعيري کيمي غئيرت گؤسترن شخصلر مئيدانا چيخاجاق اولور لارسا، تورک ديلي نين " سايعي مقامينا يئتيشه جگيني " بيلديريردي.

مينورسکي، " امين بيين ميللي شئيرلري " آدلي 1903-جو ايلده نشر اولونان ريساله سينده " تورکجه شئيرلر " اين دوققوزونو روسجايا چئويرديگي کيمي، اؤن سؤز اولاراق، امين بيين بيوقرافياسيني، ديليني، ديل تئخنيکاسيني، صنعتيني، آچديغي جيغيرين يئنيليگيني خئيلي گئنیش بير شکیلده تدقيق اندير و آچيقلير.

سونرا گيريش خاراكتئرلي مکتوبلاردان، خصوصن ريزا توفيق و سامي بيلرين مکتوبلاريندان بعضي حيصه لري ترجومه اندير، نهايت ميستئر گيبيين کيتابينداکي گؤروشه تاماميله شريک اولدوغونو سؤييله رک، ريساله سيني بو سؤزلرله بيتيرير: " امين بيين تمير ديلدن ايستيفاده ائتمک، تورکجه شئيري اونا اويغون اولمايان اروز وضعنيندن قورتارماق، خالقي سئومک، صميمي و اينسانيتپرور مؤوزولار سئچمک کيمي اؤزومخسوس و اونودولماياجاق خيدمتلريني خاطيرلاياراق، ديله بيريك کي، تورک ادبياتي نين بو ساغلام و تزه قۇنچه سي تامام آچيلسين و سئوميلي شاعيرين چاليشماسي اوزون زامانلار داعوام ائتسين. "

درهال و بؤيوک سئوينجه علاوه ائدک کي، روس شرقشوناسي نين آرزوسو گئرچکلشدي: امين بيين مکتبي گئنیشلندي و اؤزو ده شوکورلر اولسون، هله ايچيميزده ساغ-سالامات چاليشيب دورور.

بير آز اۇنجه، امين بيين يئنلي جيغيريني شرقشوناسلارلا برابر ان چوخ بينلر، عوئمانلي دؤولتي خاريجينده ياشايان تورکلرله عوئمانلي تورکلري نين تام اروپا تحصيل و تعليمي گورنلريدير-دئيمشديم. گئرچکدن ده، " تورکجه شئيرلر " اين نشر اولونماسي نين آرديندان، بلکه ان هراتلي بير مکتوبلا امين بيي تبريك ائدن ايسماييل بي قاسپيرالي اولموشدور.

تورکچولوگون بو مؤحترم امکداري، " سئوميلي قارداش! " ، دئيه باشلاديغي مکتوبوندا دئير کي:

" شئيرلرينيزين ديليندن باشقا، فيکيرلري ده ايستانبولون " ماھتاب " دان، " قارا ساچلا " " ماوي گؤز " دن عيبارت شئيرلري نين هاميسيندان اوستوندور. جوبيه لري قياامت اولان افنديلرين، باستونلاري، جئکئتلري علامت اولان شيک بيلرين اوسولونا موخاليف، ساده و قابا تورکجه قلم چکمک بؤيوک جسارتدير، ادبي اثرلر آراسينا بئله مسلکلي بير اثر داخيل ائتمک، تورک عالمينه بؤيوک بير خيدمتدير کي، کؤنولدن تبريك ائديرم.

تورک عالمينه دئديگيم موباليغه سانيلماسين: موباليغه ني نه سئوريم، نه ائديرم؛ دوغروسودور، چونکي شئيرلرينيزي اديرنه، بورس، انکارا، کونيا، عرضوروم تورکلري آنلايب لذت آليب اوخوياجاقلاري کيمي، طيفليس، تبريز، شيروان، خوراسان، تورکستان، کاشغار، دشتي- قبيچاق، سيبيريا، کازان و کریم تورکلري ده اوخوياجاقلار کي، بو شرفه نفي و نابي يئته بيلمه ديلر. قيرخ-اللي ميليونلوق و اوتوز اسرليک بو عالمه ايلک دفعه بير قاشيق اوغول باليني يئديرن سيز اولدونوز کي، سيزه شرف، بيزه سادتدير. تکرار-تکرار تبريك ائديرم. "

" ايستانبول ادبياتي نين مسلکسيز، سيستمسيز داعواميندان و توتوقوشو ديليندن اوسانميش، داريميشديم؛ شئيرلرينيز چوخ بؤيوک تسللي اولدو؛ بونون اوچون ده آلاه سيزدن راضي اولسون. "

ايسماييل بي بو مکتوبوندا " تورکجه شئيرلر " اين بوتون تورکچولوک اوچون اهميتيني خصوصيله گؤستر ميشدير.

قاسپيرالي نين دندىگي دوز چيخدي؛ ممد امين بيبين شئيرلري بو گون دئيلسه دونن بوتون تورک دونياسيندا، تورک دونياسي مکتبلرينده اوخونور و ازبرله نيردي؛ بو گون ده تورک دونياسي نين هر طرفينده ممد امين بي " بوتون تورکچو " شاعير اولاراق تانينير و حورمت گورور.

عوثمانلي تورکلري آراسيندا امين بيبين آچديغي يئني جيغيري ان چوخ و ان صميمي آقيشلايان تام بير باتي تحصيل و تعليمي ايله بؤيوموش فراشرلي شمسددين سامي و رايف پاشازاده فواد بيلرله، سيستمسيز ده اولسا، يئنه باتي اثرلري ايله بئنيني دولدورموش دوکتور ريزا توفيق بي اولدو. خريستيان اخلاقي، ايهتلالچي فيکيرلري درين بير صميميتله سئون، عاجيزلره، زيفلره قوونولي بير دوست، ظولمه، ايكيزلولويه، زورباليجا بوتون روحو ايله دوشمن اولان توفيق فيکرت، ممد امين بيبين زاواليلارا، مغلوب و زيفلره آجيب اراق اونلارين هنج اولماسا سوزله اولسون، يارالاريني سارماغا چاليشماسيندان چوخ دويغولاندي و تورک شاعيريني چوخ صميمي آقيشلادي.

شمسددين سامي بي، " تورکجه شئيرلر " حاقيندا امين به يه يازديغي مکتوبلا كيفايتلنمه ميشدير؛ 1899-جو ايل مارتين بيرينجي گونو نشر اولونان " صاباح " قزئتنده نشر اولونموش " ادبياتي-موسقبه ليميز " آدلي اهميتلي و بؤيوک مقاله سينده، " ديليميزي سادلشديره ليم، تورکجه ميزي سادلشديره ليم! " دئيه قارشيا قويدو غو مقصدي نين گرگيني و فايدالاريني اوزون-اوزاديا آنالتيقدان سونرا، مقاله نين سونلاريندا دئير كي: " اؤنجه دن بري دوقت چکمکدن، تئوسيبه ائتمکدن گئري دورماديغيميز و اوزوموز آچا بيلمه ديگيميز چيغير آچيلدي. فرقينده اولمايانلاري موژدله بيريك. " تورکجه شئيرلر " آدي ايله چوخ گوزل، خوش بير ترتيباتلا يابين ساهه سینه تقديم اولونان بو کيتابچا هر کسين ديقيني چکه جک، بنزري گورولمه ميش بير اثردير. صاحبي ممد امين بي افندي، بو کيتابا داخيل ائتديگي دوققوز پارچا شئيري ايله بو آرزو و تئوسيبه ائتديگيميز چيغيري آچدي. بو کيتابچانين نشري ادبيات تاريخيميزده بؤيوک بير حاديه کيمي قبول انديلمه يه لاييقدير. اؤنجه كي ايلين فيکير و چالشماسي نين محصولو اولوب، بو 1316 (1900) ايلي يابين ساهه سینه داخيل اولان بو اثر لفر و شکیل يئو ايله و ديل اعتياري ايله گلکه جک ادبياتيميزين ايلک تمل داشيدير. "

"... ممد امين بيبين شئيرلرينده توتدو غو يولو هر کس تامامي ايله تقيه موقته دير اولاي بيلمزسه، يني او قدر يازا بيلمزسه ده، هله بير دفعه اونا چالشمالي، هر شئين تورکجه سيني آرمالي، تاپيلمزسا، او واخت چاره سيز عربجه و يا فارسجاسيني، يني ان ايستيفاده انديلميشيني، بيلينه نيني قبول ائتمه لي و ايشلتمه لي؛ آنچاق بو قيلدن اولان کلمه لري ده ديليميزين قرامماتیک قايدالارينا اويغونلاشدير اراق ايشله ديب، فارسجا ايسيم و صيفت ترکيبلريندن واز کئچمه ليگیک. بو گون ايشلتمه يه مجبور اولاجاغيميز بير عربجه و فارسجا کلمه نين ده صاباح تورکجه سي نين تاپيلماسي مومکوندور؛ چونکي تورکجه ميز چوخ گئنیش اولوب، يئر اوزونون چوخ اؤنملي بير قيسمينده دانيشيلديغي حالدا، هله توپلانماميشدير..."

شمسددين سامي بيبين بو مقاله سي، يالنيز " تورکجه شئيرلر " اين تنقيدي اولماسي اعتياري ايله دئييل، گلکه جک تورک ادبياتي نين، تورک اوسلوبونون ديلده تورکچولوگون پروگرامي اولماسي يئونونن ده چوخ اؤنملي و ديرليدير. 1908-جي ايل اينقيلابيندان سونرا سلانيکين " گنج قلملر " اينده بؤيوک بير ولوله، اولچوسوز بير تشخوس و ايديعا ايله اورتايا آتيلان " يئني ليسان " داعواسي نين بوتون عساسلاري نين، شمسددين سامي بيبين " گنج قلملر " دن دوققوز ايل اول يازديغي بو مقاله ده مؤوجود اولدو غونو گوروروک. و بو عملين ايلک گئرچکلشمه سي ده امين بيبين شئيرلريدير. " تورکجه شئيرلر " اين نشريندن بير آز سونرا امين بيبين بعضي

منزومه لري " سروتي-فونون " دا نشر اولوندو. " کيبريتجي قيز " لا " کسليديمي اللرين؟ " ايلک اونجه " سروتي-فونون " دا نشر اولونموشدور. 1903-جو ايلده ممد امين بي، راي فواد و ريزا توفيق بيلرله " رسمي قزئته " ني آلدیلار؛ آنجاق بيرينجي نوسخه سيني بئله نشر انتمه يه مووفق اولمادیلار. چونکي سنزورا، اوز قابيغينداکي اولدوز و باليق رسملريندن شوبه لنه رک باسيلميش نوسخه لري توپلاتدي!... امين بي بو باسيلميش، آنجاق يايملانميش مجموعه يه " کؤيده فيرتينا " شئيريني قويوموشدو.

1904-جو ايلده، تورک شاعيري، بعضي منزومه لريني، ايزميرده چيخان " موقتبس " و سلانيکده چيخان " چوجوق باخچاسي " درگيلرينده نشر انتديردي؛ ايستانبول نيسبتن ويلاترين سنزوراسي داهي آز شيددتلي اولدوغوندا امين بي شئيرلرينده داهي سربست اولاييلردي. " موقتبس " ده " حيات قووغاسي " ، " چوجوق باخچاسي " ندا ايسه " اولو قافاسي " ، " زاواللار " ، " زاواللي قاييقي " ، " جيفتچيلک " ، " ائي گنج جيفتجي " ، " چکيج آلتيندا " منزومه لري نشر اولوندو.

8 سننتيابر 1901 تاريخلي " چوجوق باخچاسي " درگيسينده فيلوسوف ريزا توفيق به يه ايتحاف انديلميش " اولو قافاسي " و فيلوسوفون " تورکلرين مؤحترم شاعيري ممد امين به يه " خيتابن يازيلميش اوزون بير مکتوبو بير يئرده نشر اولونموشدو. بو مکتوب ميني-ميني " چوجوق باخچاسي " ني تامام دولدورموشدو. فيلوسوف دوکتور هر زامان اولدوغو کيمي، ساغا-سولا سارپاراق تورک شاعيري نين اثرلريني تعريفله بيردي. بزن ميللي شاعير يميزي کيتابي کشف ائدن نانسئنه بنزده رک اونون کيمي " کوتبي-عملين يولونو بولدونوز " - دئيير. بزن اسکيدن تورکجه يازماغا چالیشان شاعير لرله قارشيلاشديراراق " او يارديملارين تامام نتيجه سيز و فايداسيز قالديغيني " سؤيله بير و " آنلاميشسينيز كي، يالئيز اروز وضعيني و يا عربجه کلمه لري، بنزتمه لر و اسکي تصور لرله برابر، اونلاري اؤدمه يه واسيطه اولان صيفت ترکيبلريني، ديگر ترکيبلري ترک انتمکله ايش بيتميه جک؛ آنلاميشسينيز كي، تورکجه شئير يازماق بو يابانچيلقلارين هاميسيندان قلميني قورتارماق، ذهيني تميزله مکله برابر تورکلوگون فيکري اؤزگونلوکلريني و ويجداني اؤزليکلريني، دؤوقونه، کئيفينه، احتياجين و اينانجينا گوره يازماقدير. آرتيق اولاراق او کيمي خصوصلاردان تشکيل اولونان بو قؤومي ميزاجي سئومک، هم صميميتله سئومکدير.

محض ياراديليشدان اولان شاعير ليک قابيليتينيز، چتيلليکلري يئنن شخصي قودرتينيز بير يانا بوراخيليرسا، سيزين بؤيوک باشارينيز بو قدر چتين، بو قدر موختليف سببلره دايانير اولسا گرکدير " -دئيه تورک شاعيري نين مسله كي نده تاماميله باشاريلي اولدوغونو آچيقلابيردي. نهايت، " بو يول چيقماز سوکاکدير، نئچه لر گيردي، پئشيمانليقلا دؤندو؛ يا دا بو اوسلوبلا آنجاق عادي شئير، کؤي حياتينا آيد کيچيک شئيرلر يازيلا بيلر، آنجاق علمي بير مثله ايفاده انديله بيلمز " کيمي، ممد امين به يه يؤئلن اعتيراضلاري ساياراق ردد ائديردي: " اؤيله پارلاق، اؤيله بؤيوک منزومه لرله داعوانين عکسيني ايثبات ائتدينيز كي، آلتی يوز ايلليک ادبياتيميزدا بير نومونه ده گؤسترتمک آسان دئييلدير دئمکده پروا انتم.... " دئييردي. و بو داعواسيني ايثبات اوچون، شاعيرين " بيزه دئييرلر كي " ، " ائلم " ، " صنعت " ، " پارا " ، " بير دليقانليا " ، " يئمک و يئمک " ، " ياوروموزو چوخالداليم " و نهايت " اولو قافاسي " شئيرلريني گؤستريردي. و اؤزونه ايتحاف ائديلن بو فلسفي شئيرين، گويا كي بير قاسيرغا وار؛ بونو اونا، اونو بونا قاتتيور؛ بير ال وار كي چوروک کفن پارچاسيني چيچک ياپيب آتتيور.

-پارچاسيني اؤمر خييامين بو مؤزودا يازيلميش روبايلريندن بئله اوستون توتوردو. دوكتورون بو مکتوبو، "سروتی-فونون" ادبیاتچیلاری نین اکینجی جرگه سینده گلن گنج بیر سوبایین، اؤمر ناجی بین جاوابینی چکدی. "چوجوق باخچاسی" نین بیر سونراکی نوسخه سینده (15 ائیلول) "اؤزانی-شئیرییه میزه دایر" باشلیقلی و اؤ. ناجی ایمضالی بو قیسا جاواب، سئوگیلی اوستادلارینا توخونولموش اولماسیندان اوزگون، غنیرتلی، هیجانلی و ایستعدادلی بیر گنج اؤیرنجی نین مودافیعه هوجومودور.

باشدان-باشا دولدورولموش عربجه، عجمه کلمه لر و ترکیبلرله یئنیلیب اودولا بیلیمه جک قدر شکرلشمیش بیر مکتوبدا گنج شاعیرین ایکی داعواسی وار: بیرینجی اروز وضعنی بارماق حسابینا نیسبتن "داها روح اوخشییجی و تاننان (چینالیان)، دوشونجه و هیسسیاتی تبلیغ و هئکایه ائتمکده داها هسساس و قیوراق، داها نالان، داها چکلی، داها آهنگلیدیر؛ اکینجیسی "تورکجه شئیرلر"، دوکتورون ایدیعا ائتدیگی کیمی، هر کس طرفیندن اوخونوب آنلاشیلا بیلمز: "ادبیات بوتون ووجود و شکیللرینه، بوتون مقصدلرینه و مؤزوسونا باخمایاراق، یئنه بونو آنلایانلارین ایختیصاص حیصه سینه داخل قالاجاقدیر."

بو شکیلده ریزا توفیق بیله مولازیم اؤمر ناجی آراسیندا باشلیان ادبی و دیلچیلیک قووغازی "چوجوق باخچاسی" ندا ایکی آیا قدر داعوام ائتدی. و بوتون بئله قووغالار کیمی گئت-گئده مؤزودان اوزاقلاشدی؛ قول-بوداق آتدی؛ ایلک اولاراق دادلی-دادلی باشلیان شخصی ایما و تلمیهلر، سؤز اوزاندیقجا آجیلاشماغا اوز قویدو، حتّی آجیلاندى. قووغا قیزیشینجا "سروتی-فونون" چولارین مشهور قووغا پهلوانی هوسئین جاهید بی بئله سؤزه قاریشدی، شاعیر و دوکتورلا ایستنهزا ائتمه یه باشلادی؛ بو زامان باشقا بیر ظابط یازار رایف نجدت بی تورکچولرین ایمدادینا قوشدو.

قیساجاسی، یئنی مسلک اطرافیندا خئیلی جنگشیلدی، ادبی ساواشلارین هامیسیندا اولدوغو کیمی بو ساواشدا دا ایکی طرفدن هئج بیرسی گئری چکیلیمه دی؛ یئرلرینی قورودولار. میلی شاعیریمیزین اؤزو ده قووغایا سؤزله دئییل، ایشله قاتیلدی: "چوجوق باخچاسی" نین بیر چوخ صحیفه سی شئیرلرینه دایر مکتوب و جاوابلارلا دولدوغو حالدا، او دا عئینی درگیده "تورکجه شئیرلر" اینی یایملاماغا داعوام اندیردی؛ "عؤمور یولوندا، یاخود یولچو"، "سوکاک قاپیسی اؤنوده"، "چکیج آلتیندا"، "ایمتاحان"، "زاواللی قاییقچی"، "گوناهاکار"، "یاوروموزو چوخالدالیم!" منزومه لری ایله "ایختیار دیبرمانچی" منصوره سی او مباحیسه لرین گئتدیگی آیلاردا نشر اولوندو.

او زامانلار تورکچولوک ادبیاتی نین نظرییه چیلرینه باشچیلیق ائدن دوکتور ریزا توفیق، یاخشی بیر تاکتیکا یوروتمه مه سینه باخمایاراق ساواشدا "سروتی-فونون" چولارین قلبه چالیدیلاری ایدیعا ائدیله بیلمز. اؤمر ناجی بی حدسیز غنیرتله مکتوبلارینی گئتدیکجه اوزون یازماغا، یازدیقجا مورککبینه داها چوخ زهر قاتماغا چالیشدیسدا، "سروتی-فونون" ادبیاتی نین حاقیقی اؤنده گلنلری- هر یئرده و دایما قووغا آریان "قووغالاریم" یازاری خاریج، اوبیئکتیو قالدیلار؛ دوغروسو توفیق فیکرت مرحوم اولدن بری ممد امین بین آچدیغی یئنی جیغیرا طرفدار ایدی، بیر نئجه ایلدیر تورک شاعیرینی تشویق اندیردی:

1900 و 1901-جی ایلرده ممد امین به یه یازدیغی ایکی مکتوب بو بؤیوک قلبلی و بؤیوک ایستعدادلی عثمانلی شاعیری نین "تورکجه شئیرلر" ه باخیشینی آچیق، کسکین شکیلده گؤستریر: "سروتی-فونون"ون بو هفته کی نوسخه سی 'کسیلیمی اللرین؟' بدیعیه سیبله (برابری، بنزری اولمایان بیر شئی یارادان شئیر ایل) سوسلنمیش اولاراق چیخدی. بو نفیس شئیر اوچون سئوگیلی اللرینی تکرار-تکرار اؤپورم. شئیرین بو اثرده منجه خیالین قایه سی

اولان تائيرئىجي بىر مرتبه يە چىخىمىش. نىشېر، سىرۇتى-فونون، دان چىكىلدىگىم بىر زامانا تىسادوف ئىتمە سە ايدى، قىرئە دە بىر عرضى-تىشكۇر ئىدرىم. ايندى يالنىز ادبىيات آدىنا بو جىدى نىس اثرلرېن داوامىنى خواھىش ئىدرىم...

اىكىنجى مەكتۇبۇندا، امىن بىيىن "زاواللىلار" آدىلى شىئىرىنى اوخوياركن، فىكرىتىن ئويۇندە مۇيدانا گلن منظرە نى تصوير ئىدرىر: "دىنلە يىلرېن اىچىندە ھىچ بىرىسى سىنىزە يابانچى قالمىردى. ھىكىچىك ھالوك بىلە... مىزومىنىزىن ھەر جوملە سىنى، ھەر كىلمە سىنى ازىر ئىدرىلر، سۇزلرىنىزىن ھىچ بىرىنى ياددان چىخارمىرلار، فىكرىنىزىلە سانكى ال-الە يورويوردولر..."

"بىتيردىگىنىز زامان خالىد ضىا بى بارماقلارى نىن آراسىندا توتوب كوللن سىقاراسىنى سىلكە دى. ھىكىمت يىرىندە دوزلدى، مىن باشارىنىزى تىرىك اوچون نە دىئە جىگىمى شاشىرراق، بىلە وضعىتلردە داىما ئىندىگىم كىمى شاشكىن بىر "اوت!" لە گولۇمسە دىم، باياقدان بىرى چنە سى اللرى نىن اىچىندە، ساچلارى چىگىنلرىندە، گۇزلرى دوداقلارىنىزدا، تىلىسىملنىش و شاشىرمىش دىنلە مىن ھالوك، يالنىز او، وضعىتىنى دىيشدىرمە دى. ھامىمىز بىر گۇزل شىئىرىن دىنلگىجىسى اولماق جەتدىن اورتاقدىق."

"...چوقۇق يىرىندىن قالخىب يانىما گلدى، ياوشجا، آنجاق ھىجانلى، دىدى كى: - "بو نە گۇزل شىئىر، بابا!"

اىشتە اوغورونوزا ان بۇيوك تىرىك، عزىم!..."

"مىن اۇز ھىسابىما ايندىيە قدر يازدىقلارىمدان ھىچ بىرىنى بو قدر آچىق، بو قدر قوۋوتلى بىر اوغور نىشانە سىنە لايىق گۇرمە دىگىم اوچون سىزە قىبىتە ئىدرىم..."

"...تامامىلە قانع مى كى، مىن شىئىردە بىر ياشاما قاىە سى آرايانلاردانىم: شىئىرى بىر خىيال اويونجاي سايانلارا قاتىلا بىلمىم."

"...مىنە قالىرسا، اوغور قازانماغىنىزىن سىبى يالنىز وضعن دىيىل، مۇوزو سىچىمى، تصوير و دويغولانما تۇورو، فىكىرلرىن تىلغى، ايفادە صافلىغى، قىساسى-بوتون قوۋوتىيلە سۇز و مىنا اويغونلۇغو."

توفىق فىكرت بى، بىر چوخ دىرلى مەكتۇبۇندا عوئمانلى شاعىرلرى نىن سون زامانلاردا اروز وضعىنە وئردىكلرى خفىقلىك و چئوكىلىكى آچىقلادىقدان سونرا، بىلە بىر سوال اورتايا آتىر: "ھىجا وضعى، مىللى وضعن دىيىلن سادە وضعن ايلە اروز وضعنلرىندە ھانسىنا اوستونلوك وئرمە لى؟...بو بەسدە ان دوغروسو خالىد ضىا بىيىن دىدىگىدىر-اوستونلوك وئرمە يە احتىياج يوخدور، اروز وضعنلرى، ھىجا وضعى، ھانسى اولورسا اولسون، ايندى كى دانىشدىغىمىز دىلە اويغون گللىر، اىكىسىنى دە ايشلە دەرىك. ھونر اونلارى يارارلى و تائىرلى اولاراق اىستىفادە ئىدە بىلمەكە دىر."

رىزا توفىق-اۇمر ناجى قوۋغاسىندان سونرا طرقلرىن سۇزلرىندىن چوخ شاعىرىن شىئىرلرى ايلە بىر نۇقتە تامام آنلاشىلمىش اولدو: امىن بى يىنى بىر ادبى مىسلك قورور؛ بو مىسلە كى ن ان بارىز جەتتى، تورك دىلى نىن، تورك قايدالارى نىن، تورك اولوبونون، تورك آھنگى نىن، تورك وضعى نىن، تورك ھىياتى نىن عوئمانلى لىسانى دىيىلن قارىشىق ستروكتوردا باغىمىسىزلىق و ھاكىمىتىنى تىمىن ئىتمە يە چالىشماسىدىر؛ دىيىلە بىلر كى، عوئمانلى اىمپىراتورلۇغو داغىلاركن توركلوگون سىياسەت ساھە سىندە ياراتدىغى بۇيوك ھادىئە يە بنزر بىر ھادىئە، او زامانلار يونانلا ساواش اولاركن، عوئمانلى ساھە سىندە مۇيدانا گلەشدىر: امىن بىيىن شىئىرلرى، شورلۇ و يا شورسوز، تورك دىلى نىن باغىمىسىزلىق و ھاكىمىت بىياننامە لرىدىر.

تورک دىلى، باغىمسىزلىق و حاكىمىيىتى، اىستانبولون اصىل تورک مىلتىندىن آيرى، قارىشىق، خودبىن، قاىه سىز، گونده لىك شىخسى فايدالارىندان ماددى و قابا دۇوقلرىندىن باشقا بىر شىي دوشونمە يەن، اۇزلىرىنى بىر نۇو آرىستوكرات سايان توفىلى سوسىيال بىر زومره يە داياناراق قورا بىلمىزدى. مىللى شاعىر، پنىغمبرانه بىر اىنستىنكتله تورک دىلى نىن باغىمسىزلىق و حاكىمىيىتىنى تىمىن ائتمە نىن تورک خالقىنا دايانماقلا مومكون اولاي بىله جگىنى آنلادى. بوتون مۇوزولارى تورک خالقى نىن حياتىدىر؛ آجى، اىضطىراب و قهرمانلىقلا دولو آنادولو كۇيلوسونون حياتىدىر؛ مەمد امىن بىيىن اىلك شىئرلىرى، ياشادىغى گونلرده آنادولو كۇيلوسونون حياتىندان آلىنما آردى-آردىنا گلن باشلىقلاردان عىبارت اولان بىر مىللى داستاندىر. بو مىللى داستان تامام دىموكراتىكىدىر؛ فوكرانىن، زاواللىلارنىن و اىضطىراب چىكلرىن يارالارىنى اچىپ گۇستىرىر. امىن بى اىستانبول و ساراي شاعىرلىرى كىمى، كئىف و اىلنجه شىقىلرى يازماق، سۇز اويناتماقلا اىستىعدادىنى و زامانىنى حدر ائتمەك اىستىمىر؛ اونون شىئرلىرى مرحمت و شفقت دولو، خالق و اىنسانىتى سئون زاواللى توركلرىن يارالارىنا ملهم آرايان بىرر فرىاد، بىرر ياردىم اىستمە دىر. او دا توفىق فىكرت كىمى شىئىردە بىر ياشاما قاىه سى، بىر سوسىيال مقصد آرايىر، " شىئىرى بىر خىيال اويونجاغى سايىمىر. " سونرادان يازدىغى " منىم شىئرلىرىم " منزومه سى بو قاىه سىنى نە ياخشى آنلادىر:

زاواللى من، اىمدە كى بو اوچتلىلى ساز ايله،
مىلتىمىن فلاكتلى حياتىنى سۇيلىگىم،
درتلىلرىن گۇز ياشىنى چئورم ايله سىلىگىم!...

بئله دوشونىن، بئله دويان بىر آدم، مىلتى نىن فلاكتلى حياتىنى قورموش و داعوام ائندىرىمىش قوروملار تىبى سۇگى و حۇرمت گۇستىرمىز.

امىن بى عوتمانلى سوسىيال قورولوشونون زىروه سىنى مئىدانا كىتىر پادشاها، اونو اهاته ائدن دىرسىز مخلوقلار، اىستانبول دولدوران ساراي و ھۆكومت آداملارىنا، اولار چاتىب كئىف و صفاسىنا باخان ساختا آيدىنلار و عومومىتلە، ظولم و تزىيقە قايناق و يا آلت اولانلار قارشى درىن، اىصرارلى بىر كىنلە، دوشمنچىلىكلە دولدور. ھر شىئرلىندە بو كىن و دوشمنچىلىگى ھىسس ائدىلە بىلر. امىن بى يالنىز دىموكرات دىيىلدىر، كۇيلولرە كۇي باشچىسى نىن، محلى بىلرىن، اىستانبول افندىلرى نىن روا گۇردويو ظولملرى تصوير ائدن شىئرلىرىنە بىر اىنقىلابچى روحو بئله اوفلە يە بىلمىشىدىر. " توركجە شىئرلر " قارالىق، آجىلى منظرە و كدرلرە دولو اولماقلا برابر تورک شاعىرى اومىدسىز و بدبىن دىيىلدىر. او، بوتون بو سوسىيال و سىياسى ھاقسىزلىقلارنىن اۇنونو آلا بىلە جك بىر قوۋوتە اينانىر كى، او قوۋوت دە " ائلم " دىر. مەمد امىن بى اىصلاحاتدان، اىنتىياھدان و خويىي يوزىل فلسفە سىندن آلدىغى مەھود و اۇنملى دويغولارلا علمىن و موعىن درە جگە قدر ھوررىتىن بوتون يارالارا سارغى اولاي بىلە جگىنە اينانىر. 1900 تارىخلرىندە اۇزونو گۇستىر بىر فىكىر و دويغوسو گۇتدىكجە يىتكىنلشمىشىدىر، اىنقىلابى تقيب ائدن گونلردە شىئرلىرىنى توپلايىپ باسدىغى كىتابىندا، " تورک سازى " ندا " يارالار " بۇلوموندن سونرا، " سارغىلار " قىسمى گلىر و بو قىسىم قوتنىنبۇرق، لوتىر، كولومب ايله باشلايىر كى، شاعىر بونلار " مۇژدە چىلر " آدىنى وئرمەكە دىر.

ائلمە، ھوررىتە ايمان، مىللى شاعىرى 1908 اىنقىلابىندان اۇنجه " گنج توركلر " ە، " اىنتىھاد و ترققى " چىلرە ياخىنلاشدىرىمىشدى. حى بىر آرائىق شاعىر، يارادىلىش و خاصىتىنى نظره آلماياراق دئورىمچى بىر تشكىلاتا عوضو اولدو؛ " اىنتىھاد و ترققى " فىرقە سى ايله علاقە

قوردو. بلکه شئیرلرینده سئجديگي مؤوزولارين معنا و قايه لري نين آنلاشيلماسيندان، بلکه دئوريمچي فيکير و حرکتلره مئيلي نين سئزيلمه سيندن، هر حالدا وظيفه سینه آيد اولمايان سببلردن دولايي، 1907-جي ایلده، يني اينقىلابدان بير ایل اؤنجه، روسومات ائوراق موديري ممد امين بي، عرضوروم روسومات نازيرليگينه تعيين اولوناراق پايئاختدان اوزاقلاشديريلدي؛ 1908-جي ایل اينقىلابي مئيدانا گلدیگی زامان، ميللي شاعيريميز عرضورومدا ايدي. ممد امين بيين اينقىلابدان سونراکي فاليتيندن ايره ليده بهس انده جگیک... ايندي بير نؤفته نين داها آچيقلانماسيني دا گرکلي سايريق: ممد امين بي " تورکجه شئيرلر " ايني يازماغا باشلامادان اؤنجه، نجيب عاصيم، ولد چلبي و شمسدين سامي بيلر کيمي تورکچولوگو خصوصن ديل، فيلولوگيا و تاريخ ساहे لرینده قورماغا، يايماغا چالیشان شخصلر وار ايدي؛ بونلارين فيکيرلري تخمين عئيني اولماقلا برابر، بلکه او زامانين سياسي شرطلارين دولايي موعين بير تشکيلات حالينا کئچمه ميشديلر. ممد امين و حکمت بيلرله تورکچولوک ادبيات ساहे سینه کئچميش اولدو. آنجاق بونلار دا اينقىلابا قدر ادبياتدا تورکچولوک مسله کي ني عوضولري موعين و دايانیشما ايچينده تشکيلاتي بير مکتب حالينا کتيره بيلمه ديلر. ممد امين بيين ادبياتدا تورکچولوک مسله کي ني، بو يئني مکتبي قوردوغونا شوبهه يوخدور؛ حتئ ممد امين بيله فيکير آرکاداشلاري راي فواد و ريزا توفيق بيلرين يئني مسله کي تشکيلاتلاندیرماق اوچون بير درگي چيخارماغا گيريشديکلري ده بير حاقيقتدير؛ آنجاق بو درگي نين بير نوسخه سي نين بئله نشر اولانا بيلمه ديگيني يوخاريدا آنلاتميشديق. بونا گؤره، اينقىلابا قدر، نه ديل، نه تاريخ، نه ده ادبيات ساहे لرینده بير تورکچولوک تشکيلاتي نين مئيدانا گلمه ديگيني گؤرموش و دقيقلشديرميش اولوروق.

سياسي تورکچولر

عوثمانلي ايمپئراتورلوغو ايچينده تورکچولوک آخيمي نين يونان ساواشي اؤنجه سي و سونراسيندا نه قدر اينکيشاف ائتميش اولدوغونو گؤردوک. عئيني زاماندا يئنه عوثمانلي تورکلوگو کولتورونه منسوب بير-ايکي آدامين ايمپئراتورلوق سرحدلري خاريجينده تورکچولوک آخيمينا خيدمت ائدن فاليتلريني گؤسترمه ليگیک. بونلار تورکچولوکله خصوصن سياست ساहे سينده مشغول اولموشدولار. حاقيقدا دانيشماق ايسته ديگيم شخصيتلر تونالي هيلمي ايله آکچوراوغلو يوسف و هوسئينزاده الي بيدير.

تونالي هيلمي

حياتي نين سون دؤورلرينده بؤيوک ميلت مجلسينده زونقولداک ميلت وکيلي اولان تونالي هيلمي بي، تيبيبييه مکتبيندن قاچيب اروپادا " گنج تورک " کيمي ياييما باشلار-باشلاماز اؤزونون کلاسسيک ژونتورکلردن بير آز باشقا جور دوشونوب، باشقا جور يازديغيني گؤستردی: اروپاداکی " گنج تورکلر "، ايستانبول بي و پاشالاريندان، بي و پاشازاده لریندن عيبارت ايدي؛ هاميسي عوثمانلي بيرليگيني عصاص بير ايدنيا سايان مشروطيتچي ليبراللار ايدي؛ سانکي بير اسردن بري اروپاني بوروين ميليتچيلىک و خالقچيلىق جريانلارين عاغيللي-باشلي آنلايا بيلمه ميش، هله عوثمانلي اولکھسينده بو آخيملارين مئيدانا کتيرديگي تاثيرلري لازيمي سويبيه ده قاورايا بيلمه ميش کيمسه لردی. " اناسير " تعبيری ايله گئرجک

دېرلرېني عكسيلمك اېسته دېكلري "مېلت" لرېن، "بېرليگېنه" و بو "بېرليک" سايه سينده "عوثمانلي مېلتي" آدېني وئردېكلري خيالي وارليغېن، "اېره ليليه جگېنه" ساده ليكله اينانيرديلار.

تونالي هېلمې بي بو عصاص اينانجلاردا، باشلانغېچدا آرکاداشلارېندان آيريلماز، او دا سيياستن عوتمانليچېدير؛ او دا مېدهت پاشا قانوني-عصاصيسي نېن تطبيق اولونماسيني اېسته ين مشروطيتچي و هورريتچېدير؛ او دا اونسورلرېن بېرلشمه سي سايه سينده، "عوثمانلي مېلتي" نېن اېره ليليه جگېنه اينانلارداندير... آنجاق، ايلک يازيلارېندان اعتيبارن خالقا، عوتمانلي اولکھسينده خالقين بويوک اکثريتې اولان کويلويه چوخ اونم وئرير؛ و يازيلاري نېن چوخونو خالقا، کويلويه خيتابن يازير. اونلارېن دردلرېني آز-چوخ بيلير و او دردلري قوردالايلاق خالقي، کويلولري موجود رنژيم، هوكومت و حوكمدار علئيه اينه حرکت انتديرمك اېسته بير. تونالي نېن ايلک يازيلارېندان يالنيز ليبرال و مشروطيتچي دئييل، ليبرال و مشروطيتچي اولماقلا برابر، خالقچي، دموكرات، تونا اطرافيندا گننېش ياييلمېش بير دئييمله، "پارودونياك" اولدوغونو گوروروك. بو سياسي، حئي سوسيال فيكيير كلمه لرېنه، اولسوبونا، اداسينا و ريساله لري نېن آد و شكلينه تاثير ائتميشدير. خالقا خيتاب اندركن خالقين آنلاماديغي عربجه و عجمجه كلمه لردن، تركيبلردن چكينيير، خالق ايفاده لرېني، آتا سوزلرېني چوخ ايشله دير، اولسوبو-پيس و يانليش بير دئييمله- "آميهانه دير" (خالق ساياغيدير)، ريساله لرېنه اكثرن خالقين مسجيدلرېنده دينله مه يه آليشديغي "خوطبه" طرزيي و آدېني وئرير. خوطبه لرده اولدوغو كييمي آنلامدان چوخ سايعي و قورخو دويغوسونو تلقين اوچون آيه و حديسلر سويله بير. تونالي نېن سياسي خالقچيليغي ديلده "خالقچيليغيني" و -توركجه يازديغي اوچون- "توركچولوگونو" دوغوردو. يئنه او خالقچيليقيدير كي، تونالي نېن "مېلليت" مثله لرېنه، باشقا آرکاداشلارېندان آرتيق اونم و دير وئرمه سېنه سبب اولدو. باشدا موختليف عوتمانلي اونسورلرېنه اوز ديللرېنده، يني آرناوودجا، عربجه، بولقارجا، رومجا و اثرمنيجه و.ب. خيتابه لرده بولونماق اېستيه رك، بعضي خوطبه لرېني ترجمه ده ائتديردي؛ آنجاق اونا قولاق آسيب دينله ينلرين سادجه تورك اولدوغونو آنلايىنجا "اونسورلرېن بېرلشمه سي" خياليندان اوزاqlاشماغا باشلادي، نهايت حاديه لرېن اينكيشافي ايله سياسي توركچولويه قدر اېره ليله دي. فقط تونالي بو سون يئتكىنلشمه مرحله سېنه مشروطيتين ائلانيندان بير خئيلي زامان سونرا يئتيشه بيلميشدير. بيزجه، هېلمې بېين اوزونمخسوس خصوصيتي خالقچيليغيدير، بو خالقچيليقدا توركچولوك تيببي اولاراق واردير. آنجاق تونالي اوزو بئله، چوخ گومان كي، بونون چوخ فرقينده دئييلدي.

تونالي نېن توركچولوگو سونرادان حاديه لرېن اينكيشافي ايله اورتايا چيخدي و يئتكىنلشدي... و آنكارادا جوشغون و آرتيق هيجانلي بير حال آلدې.

آكچوراوغلو يوسف

آكچوراوغلو يوسفون بير آز شورولو توركچولوگو حربيه مکتبي سيرا لارېندان باشلايير. او زامانلار، يني يونان حربې اونجه سينده نجيب عاصيم بيلرين، ولد چلبې افنديلرين، بورسالي طاهير بيلرين توركچولويه آيد ريساله و مقاله لري نشر اولونماقدا ايدي؛ ايسماييل بي قاسپيرالي نېن "ترجومان" اي دا بير آرا ايستانبولا گليب داغيليردي. آكچوراوغلونون بو يازيلاردان فيكيير آلدېغي قطعيدير. بو تاثيرلره بير نؤو اسكي توركلوك، اورتا عاصييا توركلوگو وطن سئوگيسي، هسرتي ده علاوه انديلمه ليدير. آكچورا عاييلهسي نېن كوكو و باغلاري، يوسفون

هله 10-12 ياشيندا ايكن اورتا عاصيبيا توركلوگونون بير كؤشه سيني، باشقيرديستان بوزقيرلاريني گوروب اورادا بير آز چادير حياتي ياشاماسي، بير آز قيميز ايچمه سي، بو يورد هسرتيني بلكه آچيقلايا بيلر.

آچورا عاييلهسي، قوزئي توركلوگونون اسكي عاييلهلرينده دير. بوتون آريستوكرات عاييلهلر كيمي آچوراوغلولا دا بابا و دده لريني 400 ايل اوله قدر بيلم نچه گؤبك سايار دورورلار. يوسوفون آتاسي بؤيوك بير چوخا فابريكاسي صاحبي، اولدوقجا زنگين هسن بي آدلي بير فابريكاجيدير. آتاسي كازانين اسكي و مشهور بير بورژوا عاييلهسي اولان يونوسوغلولا ريندان بيبي قمر بانو خانيمدير. يوسوف، 1879-جو ايل قانوني-اولي نين (اراليغين) ايكنجي گونو وولقا ساهيلينده كي سيمبيرسك (بو گونكو اوليانووسك) شهرينده دوغولدو. يوسوف هله ايكي ياشيندا ايكن آتاسيني ايتيردي و 7 ياشيني تاماملاديقان سونرا آتاسي ايله برابر ايستانبوللا گلدې؛ و ايستانبولدا اليفادان باشلاياراق بوتون تحصيل مرحله لريني تاماملاديقان سونرا، 1897-جي ايله حربيه مکتبندن اركاني-حربيه سينيفلرينه آيريلدي.

آچوراوغلو هله مکتبه ايكن يازارليغا هوس ائتميشدي. ايلك باسيلميش مقاله سي توركلوگون ايكي قولونو بير-بيرينه تانيتماق يولوندا يازديغي "شهابدين مرجاني" بيوقرافياسيدير. 1897-جي ايله، ايستانبولون "معلومات" درگيسينده نشر اولونان بو مقاله قوزئي توركلوگونون ان اولو عاليملريندن، قوزئده ديني يئنيلىك، ميللي اويانيش هرکاتي نين ايلك اوندلريندن يوخاريدا آدي كئچن شهابدين حضرتين دوشونجه و چاليشمالاريني و بو شكيلده قوزئي توركلوگونون عيرفان سوييه سيني، فيكير هرکاتلاريني، گونئده كي قارداشلارينا آنلاتماق مقصدي ايله يازيلميشدير. يوسوف، "شهابدين حضرت" بيوقرافياسي ايله برابر قوزئده ميللي فيكير قوروجولاريندان و چاغداش مدنيت قاتيلما طرفدارلاريندان قبيوم ناسيري نين بيوقرافياسيني دا يازيب عئني درگيه وئرميشسه ده، بو ايكنجي مقاله نشر اولونوب يايملانمالميشدير.

بو زامان آچوراوغلو يوسوف تتيل آيلاريني، قوهوملاري نين ياشاديغي كازان، سيمبيرسك شهر و كؤيلرينده كئچيره رك قوزئي توركلوگونون حيات و فيكيرلريني ياخيندان ايزله مه يه ايمكان تاپيردي. و يول اوزرينده اولان كريمين باخچاسارايينا گنده رك ائنيشته سي ايسمايل قاسپيراليني زيارت ائتمكه اوندان فيض آليردي. اميلريندن سيمبيرسكده ياشايان آچوراوغلو ابراهيم بي، بير چوخ باتي ديلي ايله اسكي و يئي توركجه يه واقيف، اويغورجاني اوخويوب يازا بيلن ارشديرماچي بير شخص ايدې. يوسوف ابراهيم بي و زنگين كيتابخاناسيني زيارت انده رك اميسي نين تورك عالمينه، توركلويه آيد صؤحتلريندن يارارلانيردي. شخص شهابدين حضرت ايله قبيوم ناسيريني ده زيارت ائتميشدي. محض حاقيندا دانيشديغيميز ايكي بيوقرافيا، بو سياهتلريندن و بو زيارتلردن سونرا قلمه آلميشدي.

يوسوف حربيه نين ايكنجي سينفينده ايكن، "گنج توركلوك" دوشونجه لرينه قاتيلما و خيدمت ائتمه تؤهمتي ايله 45 گون پرانقيا (اياقلارينا زنجير وورولاراق زينداندا ساخلانما) محكوم ائيلدي. زينداندان چيخاريلديغي زامان حربيه مکتبي ايكنجي نازيري ريزا پاشا اونا آنجاق سينفين ان چاليشقانلاريندان اولدو غونو (سينفين دوردونجوسو ايدې) ديقته آلاق لوتفكار داورانديقلاريني و بو يولدا ايكنجي بير حرکتي سئزيليوسه، موطلقا اوزاقلاشديريلاجايني بيلديرميشدي.

اركاني-حربيه سينفينه آيريلماسيندان بير نچه آي سونرا تکرار توتولاراق او زامانلار ايستانبولون بوتون آيدين و هورريتسور گنجليگيني قورخودان تاشكيشلا ديواني-حربيه

گۆندریلیدی. یوسفون سینیف یولداشلاریندان بو گون تورکییه جومهوریتی نین لوندون ائلچیسینی اولان احمد فرید (تک) بی ده (سینفین بیرینجیسی ایدی) دیوانی-حربه گۆندریلنلر ایچینده ایدی. دیوانی-حرب، هنج بیر جیدی سبب اولمادیغی حالدا، هر ایکی ارکانی-حربیییه ایکینجی مولازیمی عسگری مسلکدن چیخارماغا و یوسفو عومور بویو قالا بندلییه (قالا ایچینده یاشاماغا) محکوم ائتدی!...

تاشکیشلا دیوانی-حربی محکوملاری ایی ابدولهمیدین بیر امری ایله محکومیت درجه سینه باخیلمادان هامیسی فیزانا گۆندریلمک اوزره ترابلسقربه گۆندریلدیلر. آنجاق 84 کیشی نین فیزانا گۆندریلمه سینه ینته جک پولون ترابلسقرب ویلایتی-جلیله سی خزینه سینده تاپیلما ماسینا گۆره، بوتون سورگونلر ترابلسقرب قالاسی نین اسکی قصرینده حبس اولوندولار. قیسمن یئرین اوستونده بیر عسگر کوغوشوندا، قیسمن یئرین آلتیندا بیر نوو زینداندان کچن بو حبسدن، اوروپاداکي " گنج تورکلر " این بیر زومره سی ایله عوثلانلی سولطانی آراسیندا باغلانان موقایله شرطلریندن بیرین نین تطبیق ائدیلمه سی اوزوندن قورتارا بیلدیلر. هنج اولماسا، شهر ایچینده حرکت سربستلیگینه قووشان آچور اوغلو فیرقه ارکانی-حربیییه سینه قاتیلاراق، ارکانی-حربیییه ایکینجی مولازیمی روتبه و مأموریتی ایله بیر مودت ارکانی-حربیییه یازی ایشلری ایداره سینده و لیوالاردا (سانجاقلاردا) موعلیملیک وظیفه سینده چالیشدیقان سونرا، آرکاداشی فرید بیله برابر کیچیک بیر مالتا قاییغی ایچینده ترابلسدن قاجاراق فرانسیا پاریسه گئتدی.

پاریسه ایلمک گۆروشدویو تورک میللیتچیلریندن دوکتور شرافددین مغمومی مرحوم، اونا عوثلانلی سیاستی نین چور وکلگوندن، موختلیف اونسورلرین آنلاشماسی نین مومکون اولما ماسیندان، تورک میللیتچیلیگیندن باشقا هنج بیر ساغلام فیکیر اولمادیغیندان، باتیللارین عومومیتله دوغو و تورک دوشمنلیکلریندن، مدنیلرین دیلترینه دولادیقلاری عدالت و اینسانیت سۆزلرینه اینانمانین تام بیر آخماقلیق اولاجاغیندان و بوتون بو گئرچکلری اونا پاریسه کی حیاتی و موشاهده لری نین تلقین ائدیگیندن بهس ائتمیشدیر. دوکتور شرافددین مغمومی نین بو سۆزلری نین میللیتچیلیگی نین ایزلری بئینینده گئرچکدن مؤوجود اولان آچور اوغلونا چوخ درین بیر تاثیر گۆستریدیگینی بو گون ده خاطرلاییرام.

احمد فرید بیله یوسف و اخت کچیرمه دن " سربست سیاسی ائملر مکتبی " نه اویرنجی اولاراق قئید اولوندولار. او زامانلار (1899) بووتمی، آلبرت سورئل، فونک برننتانو، آنتولی لئروی-بئاولیو، رئنووویئر، لئوی بروهل کیمی فرانسانین اونلو عالیملریندن ساییلان شخصلر، مکتبه درس وئریلدیلر و بو شخصلرین هامیسی، بعضی زامان فرقی اولماقلا برابر، جیدی میللیتچیلر ایدی. بو اوستادلار، هر ایکی ائلم اویرنمک آرزوسوندا اولان گنجین فیکیر و موهاکیمه لرینه آرتیق دییشمیه جک قدر قطعی، موعین بیر ایستقامت وئردیلر. آلبرت سورئل بوتون بو گونکو یوزیل تاریخینده ان گئرچک عامل اولاراق میلتلری گۆروردو. فونک برننتانو، تاریخی حیاتدا " ایقتیصادی فاکتورلاری " اصیل عامل کیمی تانییر، شکیلره و گۆرونوشه، موجرد فیکیر و عملره دئییل، رئاللیقلار دیر وئرمگی اویره دیر و آشیلا بیردی. بووتمی خصوصن سیاسی و سوسیال قوروملارین اینکیشافیندا میلترلرین پسیخولوگیاسینا دیقت چکه رک تکامل یولو ایله اینکیشافین ساغلام اولدوغونو گۆسترمه یه و ایثباتا چالیشیردی. قیساسی، گیبوم کوچه سی نین بو ساده، آنجاق اولدوقجا جیدی مکتبی دوغویا آنجاق بعضی قیرینتلاری گله بیلن سیاسی و سوسیال فیکیرلرین قایناقلاریندان بیرین ایدی. ائلمه سوسامیش گنجلر، بو قایناقدان آنلایا-آنلایا ایچه بیلیردیلر.

آکچور او غلنون گونئي و قوزئي تورکلوگو چئوره لرینده کي موشاهیده لریندن و اوندان اول گن تورکچولرین اثرلریندن، صوحتلریندن دو غموش قناعتلره دایانان سیاسي و سوسیال فیکرلری، موهاکیمه لری، سیاسي ائملر مکتبینه خئیلی آچیقلیق قازاندی. آکچور او غلو، سیاسي ائملر مکتبیدن آدیغی درس لرله میللیتچیلیگی، تورکچولوگو سیاست ساهه سینده دوشونمه یه باشلامیشدی.

یوسف، بیر طرفدن مکتبینه داعوام اندرکن، دیگر طرفدن " گنج تورک " توپلانتیلارینا دا گندیب گه لردی. احمد ریزا بی طرفیندن نشر اولونان تورکجه " شورایی-اوممت " قزئتینه بیر نچه مقاله، فرانسیزجا " مشورت " قزئتینه ده فرانسیز تاریخچیلریندن مالی و دئییدوروو تنقید انده رک میدهت پاشانین مشروطیتچیلیگینده صمیمی اولدوغونو ایدیعاً و اثباتاً چالیشان اوزون بیر مقاله وئریب نشر ائتدیرمیشدی.

" شورایی-اوممت " ده چیخان مقاله لر، سونرا ایستانبولدا کیچیک بیر ریساله حالیندا توپلانیب نشر اولونموشدور.

اکثریتی 1902-جی ایله یازیلیمیش اولان بو مقاله لرین سیاسي ائملر مکتبی درس لریندن چوخ تاثیرلندیگی، فقط " ایتیهاد و ترقی " عقیده لریندن ده تامام اوزاقلامادیغی گورولور؛ بو مقاله لرده میللیت مثله سینه توخونولماقلا برابر، هله سیاست ساهه سینده میللیتچیلیک یولونا قطعیتله گندیلمه میشدیر. آنجاق بیر-ایکی نوقتیه ده، سورئین تاثیر آلتیندا میللیتین قووت، قییمت و اونه می آنلاتیلماق ایستتمیشدیر و هئچ بیر مقاله ده " میللی-عوثمانییه " دئییمی یوخدور. اونون یئرینه " عوثمانلی اولکھسینده یاشایان موختلیف قووملر "، " بیرلشمیش عوثمانلی توپلولوغو "، " عوثمانلی توپلولوغو " کیمی ایفاده لر ایشله دیلیر. عوثمانلی اولکھسینده یاشایان خالقلارین، قووملرین، قوومجه منافعلری موشاهیده و ایفاده اولونور. عوثمانلی توپلولوغونون بو قووملر طرفیندن پارچالانماقدا اولدوغو قئید ائدیلمیش. آنجاق یازار هله، عوثمانلی بیرلشمیش توپلولوغونون، چوخ چتین، تخمینن مومکون اولمایاجاق شرطلرین مئیدانا گلمه سی حالیندا قورونماسی نین مومکون اولدوغونو سانیر: " جمعیتی-عوثمانییه " نین ائله بیر شکیل و حال قبول ائتمه سی گرکدیر کی، عوثمانلی اولکھسینده یاشایان خالق، آنیلان بیرلشمیش توپلولوغون حالی ایله قورونماسیندا یارار گورسون، ینی آیریلماقدا یالیز یارار گورمه مکله قالماسین، ضرر گورسون " (" بیر تئوسییه "، س. 38). عئینی مقاله نین بیر آز آشاغلاریندا ایسه بئله دئییلیر: " مملکتین دورومونون دوزلمه سی دئمک، یالیز ایداره شکلی نین دییشمه سی دئمک دئییلیر، بوتون جمعیتی-عوثمانییه نین اینقیلابی دئمکدیر " (س. 41). 1903-جو درس ایلی سونوندا، آکچور او غلو یوسف پاریس سربست سیاسي ائملر مکتبیدن اوچونجو موکافاتلا دیپلوم آدی. دیپلوم آلا بیلیمک اوچون حاضیرلانماسی لازیم اولان تراوایلین (یشین) آدی: " انسسای سور ای هیستوری دئس اینستیتوتیونس دئ اینمپیری اوتتومانس " دیر (وسمانلی سلطنتی موسسیسه لری تاریخینه دایر بیر تجروبو). اوریژینالی فرانسیزجادان گیریش حیصه سی سونرادان تورکجه یه ترجمه اولوناراق باسیلیب نشر اولوندو. اصیل متن و نتیجه هله نشر اولونمامیش و یایمیلانمامیشدیر.

یازار اثرین گیریشینده، عوثمانلی سلطنتی موسسیسه لری نین عصاص قاینالاریندان اولان تورک و ایسلام هوقوق و تشکیلاتینا دایر عومومی بیلگیلر وئردیکدن سونرا، اصیل متنینه " اسکی رئژیم " و " یئنی رئژیم " دئییه ایکیه آیردیغی عوثمانلی موسسیسه لری تاریخی نین اؤنملی اولایلارینی توپلاماغا و بو موسسیسه لرین گؤره بیلدیگی قدر فرقلی خصوصیتلرینی قئید ائتمه یه و آچیقلاماغا چالیشمیشدیر؛ سونوندا ایسه عوثمانلی ایمپراتورلوغونون پارچالانیب داغیلماسی نین قارشیسینی آلاق اوچون مؤوجود موسسیسه لرین نه یولدا دییشدیریلمه سی نین

اويغون اولاجاغينا داير، شخصي گوروش و دوشونجه لريني اورتايا قويمودور. درسلدن آرتيرا بيلديگي دار زاماندا آنجاق مهود قايناقلاردان ايستيفاده انديله رك يازيلان بو مكتب چاليشماسي نين جيدي بير علمي ديري اولماقلا برابر، آچور او غلنون او زامانلار سيياستده ميلليت مثله سینه باخيشيني گوسترمة سي باخيميدان بير اونه مي واردير. اثرين سونلاريندا يازار عثماني سلطنتينده ايصلاحات مثله سینه بير نچه جهتن باخيلار بيله جگيني ايفاده اندير:

(أ) بير اونسورون منافعبي،

(ب) موختليف اونسورلرين منافعلري،

(ج) هوكمدارين و هوکومتي الينده توتانلارين منافعلري،

(د) دوولتين فايداسي.

موجود معلوماتلار ما گوره، " گنج تورک " آديني داشيبان ايصلاحاتچيلار لا تنزيماتچيلار حاقيندا دانيشيلان مثله ني خصوصي اولاراق " دوولت " باخيميدان هلل ائتمه يه چاليشميشديلار؛ آنجاق بو هرکاتلارين دوشونجه سينده موختليف گوروشلرين فرق و تهليلينه جهد انديلمه ميشدير.

" ايش " اين يازاري دا، هله حياتي نين داعوامي نين ايمان خاريجينه چيخماميش اولدو غونا اينانديغي عثماني دوولتي نين، يني " دوولت " اين منافعبي باخيميدان، گوروش و موهاکيمه سيني يوروتمودور. آچور او غلونا گوره، بو باخيمدان " گنج تورک " لر پروقرامي نين اصيل عصاصي نين تطبيقي مومکون دئييلدير: " ميلليت فيکري نين بو قدر اينکيشايفيدان و موختليف ميلليت لر آراسيندا، خصوصن ايکي دين آراسيندا بو درجه دوشمنچيليگين اورتايا چيخماسيندان سونرا، ايمپراتورلو غون موختليف اونسورلريني بيرلشديره رك و قايناشدير اراق اوندان بير ميلت مئيدانا گتيرمک مومکون دئييلدير. "

" موحافظ اكارلارين ايسته ديکلي کيمي قووت و زورلا دا ايمپراتورلو غون بيرليک و بوتونلوگونو قوروماق مومکون دئييلدير. خخ يوزيل آروپاسي بونا ايدن وئرمز. اگر اي سليم، ايخ شارل و يا کاتوليك فتردينان زامانيندا اولسايديق، موسلمان اولمايانلارين هاميسي نين محينه و موسلمانلاري بير ميلت حاليندا بيرلشديره يه قادير اولار بيلرديك... "

بير از آشاغيدا:

" منه ائله گلير كي، موسلمان اولمايان ميلليت لر اوتونوميا آلمالاري موطلقدير. و اگر عثماني دوولتي بو ميلت لر اوچون اوزوندن تنزليکله باغميسيز " سئلف گووئرئمئنت " لر ياراديلماسينا راضي اولماسا، اولار قووت و شيددته اوتونوميا لاريني قوپاريب آلاقلار. ايقتائيو " يا اوتونومي، يا آناومي! " دئمکه هاقلي ايدى، ايکينجي ايمپراتورلوق، عثماني سلطنتينده " اويوشما و بنزمه " عصاصلاري نين تطبيق اولونماسيني تشويقله خاتالي حرکت ائتميشدير.

بونا گوره، عثماني سلطنتي اسكي تجروبه لريندن فايدالاناراق، ايمپراتورلو غون موسلمان اولمايان اونسورلرينه ميللي موختاريت وئره جک و بو شکیلده اونلارين دوولته اولان زيف باغلاريني بوسبوتون کسمه لرينه انگل اولار بيله جک (چونكي بو اونسورلرين بير آرايا گلमيش قووتلي پارچالار حاليندا اولماقلاريندا دايم فايدالاري واردير)، يا دا سوزو کئچن اونسورلرين دمير و آتشله موختاريتلريني قازانمالاريني گوزليه جکدير. "

نهايت، بو سوزلرله بيتير: " قيساجاسي، عثماني ايمپراتورلو غو، وارليغيني قورويا بيلمک اوچون بير بيرلشيك دوولت (شتات فئدراتيو) شکیلنه دؤنوشمه ليدير. "

بو سطرلر 1903-جو ايلده، يني ابي عثماني مشروطيتي نين ائلانيندان بنش، آرناوودلوق، ماکندوننيا و باتي تراکيانين آيريلماسيندان دوققوز و عثماني سلطنتي نين بوسبوتون

داغيلماسيندان 15 ايل اۇنجه يازيلمىشدير؛ و او زامانلار، " ايتتھاد و ترقي " فيرقه سينده حاكيم و رهبر توتولان فيكىرلر تاماميله ضيدير؛ آده مي-مركزيت طرفداري " گنج توركلر " بئله ايداري آده مي-مركزيتلر قدر گندير و آچيقدان ميلليتلر بير حاق تانيماق جسارتينده دئيلىدلر...

آچوراو غلنون بو نظري ريسئتي نين ده عكسيك بيلگيه و صافجا موهاكمه لره دايانديغيني اعتراف ائتمه لييم: عوئمانلي ايمپئراتورلو غوندا ياشايان، مئلن، ماكئدون، سئرب، بولغار و روملارين ميللي موختاريتلريني قازانماقلا عوئمانلي ايمپئراتورلو غو بيرليگينده ياشاماغا راضي اولاجاقلاريني دوشونمك، مثله نين اؤنملي اونسورلريندن اولان سئرب و يونان كراللىقلاري ايله بولقار پرينسليگيني و بؤيوك دؤولترلر بالكانلارداكي تاثيرلريني هئچ ده ديقته آلماق دئمكدي: بوندان باشقا، بعضي اونسورلر آراسيندا بلكه بير يوز ايلدن بري سون حده اولان دوشمنچيليك ده اونودولموش كيميدير، عئنييله بو اونسورلرين بير آرادا ياشاماقدان آده بيله جكلري فايدالاري دا يئترلر درجه ده اينجلنمه ميشدير. بو گؤروشلرين بهس ائتديگيميز مثله يه گؤره اؤنه مي، 1903-دن اعتيبارةن آچوراو غلو يوسفون آرتيق عوئمانلي بيرليگي نين شيددته سارسيلديغينا و عوئمانلي اؤلكهسينده ياشايان ميلترلر ميللي قايله لرينه چاتمالاري نين قارشيسي نين آليماسي نين مومكون اولمايغينا داير، قطعي قناعتيدير؛ يني ميلليت مثله سينه وئردىگي دير و اؤنمدير.

ميلليت مثله سينه وئردىگي بو دير و اؤنم آچوراو غلنو گئتديكجه داها ساغلام بير آنلايشا گؤتوره جكدير...

آچوراو غلو يوسف پاريسته تحصيليني بيتيرديكن سونرا عوئمانلي ايمپئراتورلو غو سرحدلري اونا قاپالي اولدو غوندا، روسييا قوهوملاري نين يانينا گئتدي و آچورا عاييلهسي نين اسل كؤكلري اولان زويباشي كندينده اميسي يوسف بيبين يانيندا بير مودت قالدي. محض بو كنده ايكن قاهره ده چيخان " تورك " قزئتينه " اوچ طرزي-سيياست " مقاله سيني يازيب گؤندردى.

بو اوزون مقاله يه قزئت باش يازاري الي كامال بي (فريد پاشا هؤكومتينده داخيليبه نازيري اولان الي كامال) " جاوابيميز " باشليقلى تنقيدي و حئى ايستئها دولو بير مقاله ايله قارشىلىق وئردى. او زامانلار، ميسيرده اولان احمد فريد بي (بؤيوك ميلت مجلسي هؤكومتينده مالييه و داخيليبه وكيلى و توركييه جومهوريتينده لوندرا ائلچيسي اولان شخص) " بير مکتوب " لا دوستو يوسفون فيكىر و گؤروشلريني آچيقلماق و قيسمن دوغرولاماق يولوندا موباحيسه يه قاريشدي و بو بير سيرا مقاله لر " تورك " قزئتي نين 24-34 نؤمره لي نوسخه لرينده (ماي، ابيون 1904) نشر اولوندو.

آچوراو غلو يوسفون اؤز باخيميندان ان اؤنملي اثري اولان بو بير نئچه سوتونلوق مقاله ايله ايلك دفعه سياسي ساها ده توركچولوك مثله سي بوتون آچيقلغي ايله اورتايا آتيلمىش اولوردو. بو مقاله ده ايلك دفعه عوئمانلي ايمپئراتورلو غونون تقيب ائتديگي و يا تقيب آنده بيله جكي " اوچ طرزي-سيياست " ، يني " عوئمانليچلىق، ايسلامچىلىق و توركچولوك " ، آچيق بير شكilde تسبيت و بيان اولونوردو.

مقاله بو شكilde باشلايىردى: " عوئمانلي اؤلكهسينده باتيدان يارارلاناراق گوجلنمه و ايره ليله مه آرزولاري اويانالي، بللي-باشلي اوچ سياسي مسلك تصور و تقيب (ئبواجهئر) ائديدي سانيرام: بيرينجي عوئمانلي ايمپئراتورلو غونا تابئ موختليف ميلترلر تمسيل آنده رك و بيرلشديره رك بير عوئمانلي ميلتي مئيدانا گتيرمك؛ ايكينجيسي، خيلافت حاقي نين عوئمانلي دؤولتي حؤكمداريندا اولماسيندان يارارلاناراق، بوتون ايسلاملاري حاقيندا دانىشيلان هؤكومتين

ایداره سینده سیاسی جهندن بیرلشدیرمک (فرانسیزلارین "پانیسلامیزما" دئدیکلری)؛
اوجونجوسو، عیرق اوزرینه دایانان تورک میللیتی سیاستی یوروتمک. "
بو شکیلده "اوج طرزی-سیاست" قیساجا تعریف ائدیلدیکن سونرا، هر بیرینین بیر آز
گنیش آچیقلاماسینا کئچیلیر. تورکچولوک سیاستی حاقیندا بئله دئییلیردی: "عیرق اوزرینه
دایالی بیر تورک سیاسی میللیتی مئیدانا گتیرمک فیکری چوخ یئنیدیر، ایستر ایندییه قدر،
عوثمانلی ایمپئراتورلوغوندا، ایسترسه ده گلیب-کئچن تورک دؤولتلی نین هنج بیرینده بو
فیکرین موجود اولدوغونو سانمیرام. بو دقیقدیر کی، سون زامانلاردا ایستانبولدا تورک میللیتی
آرزو ائدن بیر کادرو، سیاسی اولماقدان چوخ علمی بیر کادرو تشکول ائتدی. شمسددین سامی،
"تورکجه شیرلر" مؤحترم یازاری، نجیب عاصیم، ولد چلبی و هسن تهسین(?) بو کادرونون
گوزه گورونن عوضولریندن اولوب، "ایقدام" موعین دره جگه قدر بو دوشونجه لرین
طرفداریدیر. "...ن چوخ تورکلرین اولدوغو روسیادا، تورکلرین بیرلشمه سی فیکری نین
چوخ غیری-موعین شکیلده وارلیغینا اینانیرام. یئنیجه دوغموش اولان "ایدیل ادبیاتی"
موسلمان اولماقدان چوخ تورکدور. خارجی تزیقلر اولماسا، بو فیکرین آسانلیقلا اینکیشافینا
عوثمانلی اولکھسیندن آرتیق موساعید موحیط تورکلرین ان سیخ یاشادیقلاری تورکیستان ایله
یاییک و ایدیل هوزه لری اولاردی. قافقاز تورکلرینده بو فیکر موجود اولمالیدیر، آذربایجان
قافقازین فیکری تاثیرلی اولماقلا برابر قوزئی ایران تورکلری نین نه دره جگه قدر تورک
بیرلیگی طرفدارلی اولدوقلارینی بیلیرم.

"نه اولورسا اولسون، عیرقه دایالی بیر سیاسی میللیت ایجادلی فیکری هله ایلک مئیوه لرینی
وئریر، چوخ آز ائشیدیلیمشدیر."

مقاله نین ایکینجی قیسمینده "بو اوج سیاستدن هانسی نین یارارلی و مومکون اولدوغو"
آرشدیریلیر و درهال "یارارلی دئدیک، آنجاق کیمه و نه یه یارارلی؟" سوالی سوروشولور.
"بو سوالا جاوابی آنجاق مئیلی-تبیمیز، دیگر بیر دئییمله عاغلیمیزین هله تهلیل ائده بیلمه
دیگی، حاق وئره بیلمه دیگی هیسسیمیز وئره بیلیر. من عوثمانلی و موسلمان بیر تورکم؛ بونا
گوره عوثمانلی دؤولتی، ایسلامیت و بوتون تورکلر فایداسینا خیدمت ائتمک ایسته بیرم. آنجاق
سیاسی، دینی و نسبی (سویلا ایلگیلی) اولان بو اوج جمعیتین فایدالاری اورتاقمیدیر؟ یینی
بیرسی نین قووتلنمه سی دیگرلری نین ده قووتلنمه سینی ضروری ائدیرمی؟"
بو سورویا جاواب وئره بیلیمک اوچون اوج جمعیتین فایدالارینی قارشیلادیر اراق، نهایت بو
قرارا گلیر: "هر اوج جمعیته منسوب بیر شخص عوثمانلی دؤولتی فایداسینا چالیشمالیدیر.
آنجاق عوثمانلی دؤولتی نین فایداسی، یینی قووت قازانماسی بهسیمی زین مؤوزوسونو تشکیل
اؤن اوج سیاست طرزیندن هانسینی تقیب ائدیر و بونلاردان هانسی عوثمانلی دؤولتیندا تطبیق
اولونا بیلر؟"

مقاله نین اوجونجو و سون قیسمی، بو سون سواللارا جاواب آختاریر: "عوثمانلی میللیتی
تشکیل قایه سی ایله ائدیلن تجروبه لری، بونا قارشلی چیخان داخلی و خارجی مانعه لری،
اطرافلیجا آنلاتیدان سونرا دئییر کی: "بونا گوره، ظنیمجه آرتیق عوثمانلی میللیتی وجودا
گتیرمه یه چالیشماق بوشونا بیر یورغونلوقدور..."

آکچور اوغلو نظری اولراق یئتیشدیگی بو نتیجه یه بوندان سونرا ایشینده، حرکتینده دایما
سادیق قالاچاق و مقاله سی نین نشریندن دورد ایل سونرا "ایتتهاد و ترقی" جمعیتی نین
عوثمانلی دؤولتینده مشروطیت ائلان ائندیرمه سیندن اورتایا چیخا بیله جک سانیدیگی
اونسورلرین بیرلشمه سی سیاستینه قارشلی موثبت بیر توتوم آلا بیلیمه جکدیر.

" عوئمانلي ميلتي ووجودا كئيرمك " سياستيني بو شكيلده آتديقدان سونرا، مقاله " تؤولهيدئ-ايسلام " (ايسلام بيرليگي) و " تؤولهيدئ-اتراك " (تورك بيرليگي) سياستلري نين موزاكيره سينه كئچير و يازارين بو ايكي سياستدن بيريني ديگريندن اوستون توتماقدا ترددود ائتديگي گورولور. بونولا برابر، " ايسلام بيرليگي " نين سوز ائدركن، " ايسلام بيرليگي " سياستي نين تطبيقينده داخيلي مانعه لر آز چتينايلكله قارشيسي آينا بيله جك صورتده دير. انجاق خارجي انگلر چوخ قووتليدير. عوئمانلي دؤولتي نين جيدي بير شكيلده " ايسلام بيرليگي " سياستيني تطبيق ائتمه يه قالماسينا (خريستيان دؤولتلري) بلكه ده باشاري ايله، انگل اولورلار " دننه رك ايسلام سياستي نين تطبيق اولونا بيلمه سي نين چوخ شوبهه لي اولدوغونو آچيقلير.

" تورك بيرليگي " سياستينه گلينجه، بونون تطبيق ائيلمه سي مومكون اولدوغو تقديرده يازارين گوروشونه گوره، بير چوخ فايدالاريندان بيريسي " عوئمانلي اولكهسينده كي توركlerin هم ديني، هم عيرقي بيرليگي ايله چوخ سيخ، يالنيز ديني اولماقدان سيكي " بيرلشمه سينه و عصاسن تورك اولماديغي حالدا موعين درجه ده توركلشميش ديگر موسلمان اونسورلرين داها چوخ توركويه آسسيميلاسييا اولماسينا (بنزشمه سين) و حتئ " هله هئچ عاصيميلئ اولماميش و انجاق ميللي ويجدانلاري اولمايان اونسورلرين ده توركلكشديريله بيلمه سينه " خيومت ائده جكي كئيفيتيدير. بونا قارشيليق توركچولوك سياستي نين " عوئمانلي دؤولتينده ياشايانلاردان موسلمان اولوب دا تورك اولمايان و توركلكشديريلمه سي مومكون اولمايان قؤولملرين عوئمانلي دؤولتي نين اليندن چيخماسي، ايسلاميتين تورك و تورك اولمايان قيسملرينه آيريلراق آرتيق عوئمانلي دؤولتي نين تورك اولمايان موسلمانلار ايله جيدي بير علاقه سي قالماسي ناراحتليغي واردير.

يازاري باتي نين تاثيري ايله توركلر آراسينا ميللي فيكبرلرين گيرمه يه باشلاميش اولدوغونو تسبيت ائتمكله برابر، سياست ساهه سينده توركچولوكون " هله يئني دوغولموش اوشاق " اولدوغونو سؤيله بير؛ بونولا برابر " زامانيميز تاريخينده گورولن عومومي آخيمين عيرقلرده " اولدوغونو سؤيله بير؛ و " تورك بيرليگي " علئيه اينه خارجي انگلرين نيسبتن آز اولدوغونو و حتئ بعضي آروپا دؤولتلري نين " روسييانين فايدالارينا ضرري اولدوغو اوچون بو سياستي دستيه جكلريني " علاوه ائدير.

" عوئمانلي ميللتي " سياستي نين عوئمانلي دؤولتينه فايدالي اولماديغينا و تطبيق ائيلمه سي نين مومكون اولماسينا قطعيتله حؤكم ائدن آكچوراوغلو يوسف، ايسلام و تورك سياستلريني اوستون توتماقدا بو قطعيتي گؤستره بيلمه ديگيندن " اوچ طرزي-سياست " مقاله سي " تورك " قزئتي يازارلارينا يؤولديلميش بو سورو ايله بيتير: " موسلمانليق، توركلك سياستلريندن هانسي عوئمانلي دؤولتي اوچون داها فايدالي و تطبيق مومكوندور؟ "

بلي، آكچوراوغلو بو مقاله سينده توركلك يا دا مقاله ده اكثرن گؤستريلن ايفاده ايله، " تورك بيرليگي " سياستيني موسلمانليق يا دا " تؤولهيدئ-ايسلام " (ايسلام بيرليگي) سياستيندن اوستون توتاراق فيكري تكاملونو هله تاماملاميش دئييلير؛ انجاق فيكري تكاملونون هانسي يؤنه دوغرو گئتديگيني بو مقاله دن چيخارماق مومكوندور. مقاله ده توركچولوك سياستيندن سوز ائدركن " ايسلام ديني، تورك ميللتي نين فورمالاشماسيندا اؤنملي بير اونسور اولاييلر. ايسلام، توركلوگون بيرلشمه سينده سون زامانلاردا خريستيانليقلا اولدوغو كييمي ايچينده ميللترلرين دوغماسيني قبول ائده جك شكيلده دييشمه ليدير. بو دييشمه ايسه، وخت كئچيرمه دن مجبور يدير: زامانيميز تاريخينده گورولن عومومي آخيم عيرقلرده دير. دينلر، دين اولماق باخيميندان گئتديكجه سياسي اؤنملريني، قووتلريني ايتيريرلر. سوسيال اولماقدان چوخ،

شخصىلىشىرلار. دولايىسى ايله دىنلار، آنجاق غىرقلرلە بىرلەشە رك غىرقلرە ياردىمچى و خىدمەتچى اولاراق سىياسى و سوسىيال اۆنملرىنى قورويۇ بىلرلر " - دىيىلمەكە دىر.

بو گۈنكۈ دوشۇنچە گۆرە، بو ماقالە دە اۆنملى بىر تەھلىل عكسىكلىگى وادىر: " توركلوك سىياسىتى " ايله " تورك بىرلىگى " ، " ايسلام سىياسىتى " ايله " ايسلام بىرلىگى " بىر- بىرلرىنە قارىشىدىرلىمىشىدۇر. عوثمانلى دۆولتى نىن اۆز داخىلىندە " توركلوك " و يا " ايسلام " سىياسىتى تقيب ائتمە سى، خارىجە " پانتوركىست " و يا " پانىسلامىست " اولماسىنى مۇطلق گرەك دىر. و بو تەھلىل دە ائدىلمىش اولسايدى، 1908-جى ايلدىن بو گۈنە قدر اولان حادىثە لىر داھا اچىق گۆرۈلمۈش و ايفادە ائدىلمىش اولاردى.

نە اولورسا اولسون، اولايلا دايانىلاراق عكسى اچىقلاندىجايا، اىثبات ائدىلىنچە يە قدر ايدىعا اولونا بىلر كى، بو ماقالە دن اۆنچە عوثمانلى دۆولتى نىن سون دۆورلىرىندە كى سىياسەت طرزلرىنى سىنىفلندىرن و ھەر بىر طرزە موعىن بىر آد وئره رك عىساس جىزىگىلرىنى اورتايا قويان بىر اثر يازىلمىش دىيىلدۇر؛ بوندان باشقا ھەن بىر يوزىلە ياخىن، دىل، ادبىيات و فىلولوگىيا و حىتى سىياسەت ساھە سىندە توركچولوك فىكرى و فىكرى اخیمى مۇوجود اولدوغۇ حالدا، تورك مىللىتچىلىگى نىن سىياسەتدە صاحىب اولاي بىلە جگى دىر و اۆنمە دایر، " اوچ طرزي-سىياسەت " دن اۆنچە بو درجە اچىق و قطعىتە گۆرۈش بىيان ائدن بىر اثر يازىلمىش اولدوغۇنى دا بىلىمىز. " اوچ طرزي-سىياسەت " اىن اسل اۆنە مى دە، محض بو تەھلىل و تىسبىتلىرىندە دىر. 1908 مشروطىتىندىن سونرا، " عوثمانلىق، ايسلاملىق و توركلوك " سىنىفلندىرمە سى و بو ايفادە لرىن ايفادە ائىدىگى سىياسى و سوسىيال قوراملار، عوثمانلى دۆولتى نىن اىچىندە و دىشىندا خصوصىن توركلر اراسىندا چوخ ايشلىنىدىگى كىمى، سىياسى و سوسىيال حىياتىن تىطىبق ساھە سىندە دا ھەر اوچ سىياسەت طرزي نىن داھا چوخ اچىقلىق و بىلىنچ ايله مئىدانا كىتىرىلمە سىنە چالىشىلىدىغى بىر حاقىقتۇر.

" اوچ طرزي-سىياسەت " باتى يازارلارى نىن دىقتىنى چىمە دە گىچىكمە مىشىدۇر. يالنىز دوغۇ علمىلە مشغول بعضى اۆزل مجموعە لردە و اثرلردە دىيىل، دوغۇيا آيد عومومى اثرلردە بىلە عوثمانلىق، ايسلامچىلىق، توركچولوك فىكىر و سىياسەتلىرىندىن تىبىرلر عىنىلە اىشلە دىلمەكلە بىھس ائدىلمە يە باشلانمىش و " اوچ طرزي-سىياسەت " يازارى، توركچولوك ھركاتى نىن اۆندىر، قوروجو و يايىجىلارىندىن اولاراق گۆستىرىلمىشىدۇر.

آچورا و غلو، " اوچ طرزي-سىياسەت " ماقالە سىنى بىر سواللا بىتىرىمىش اولماقلا برابر، روسىيادان گلىدىگى زامان، بوتون تورك عالمىندە كولتور، سىياسەت ساھە لرىندە مىللىت فىكرى نىن تىطىقى نىن مومكون و فايدالى اولدوغۇنا قىناعت كىتىرىمىشىدۇ. و روسىيادا اولدوغۇ ايللر بو فىكرى نىن يايىلماسىنا خىلى الوئرىشلى ايدى: يوسف روس-ياپون موحارىبە سى و اونو تقيب ائدن 1905-جى ايل اىنقىلابى، روسىيادا مشروطىتىن ائلان و تىطىقى زامانلارىندىن كى، روسىيادا اولدو. عىساسىن، قوزنى توركلوگو موحىطى، يوخارىدا گۆستىرىلن شىھابدىن مىرجانى، اىسمائىل بى قاسپىرالى كىمى مىللىتچىلرىن و اونلارنى اۆيرىنجىلرى نىن ايللردىن بىر دىل، كولتور ساھە سىندە دا عوام ائدن اويارىلارى ايله سىياسى ساھە دە مىللىتچى، توركچو حىتى بوتون توركچو (پانتوركىست) فىكىرلرىن يايىلماسى و اشىلانماسىنا خىلى الوئرىشلى بىر زىمىن حالىنا گلىمىشىدۇ. آچورا و غلو، بو دورومدان درھال فايدالاندى و سىياسى ساھە دە تورك مىللىتچى فىكىرلرىنى ھەر واسىطە ايله يايماغا و بو يولدا مومكون اولان تشكىلاتلارنى قورولماسىنا چالىشىدۇ. اۆنچە لىكلە، اكترىتىنە ياخىنلىق و قوھوملوق باغلارى ايله باغلى اولدوغۇ كازان زىنگىن عايىلھلرى نىن گىنجلرىنى آيدىنلاتمايا، تشكىلاتلاندىرماغا چالىشىدۇ. و كازان گىنجلىگىنى آيدىنلاتماق مقصدى ايله او سىرادا كازاننى يىنىلىشمە يولونا گىرىمىش مىرسە لرىندىن " مىرسىنى-

موهممه ديبه " ده تاريخ جو غرافيا، عثمانلي تورک ادبياتي موعليمليگي وظيفه سيني اوزرينه گؤتوردو. سونرا کازاندا " کازان موخبيري " آدلي بير قزنت چيخارتماغا دا نایل اولدو و ايلک دفعه قوزئي تورکجه سي ايله چيخان بو قزنتين يازي هئيتي باشکانليغيندا اولدو. نهايت، آکچور او غلو بوتون قوزئي تورکلريني ميللي بير سياسي تشکيلات حاليندا توپلاماق قايه سي ايله ايسمايل بي قاسپيرالي، اليمردان بي توپچوباشي، ابدوررشيد قادي ابراهيموو کيمي امکدار جاماعات خاديملري ايله برابر چاليشاراق 1905-جي ايل اينقيلابي زاماني " روسيا موسلمانلاري ايتتيفاقى " آدلي بؤيوک فيرقه نين قورولماسينا خيدمت ائتدي و فيرقه نين مرکز ايداره عوضولوگونه و عومومي کاتيبلليگينه سئچيلدي. " روسيا موسلمانلاري ايتتيفاقى " روسيادا ياشاييب تورکلرين بؤيوک اکثريتيني تشکيل ائدن قوزئي، تورکستان و آذربايجان تورکلري نين ايدينلاري ايله يوکسک و اورتا شهر اهالي سي نين، کؤيلولرين اکثريتيني، خصوصن " ويجداني هورريتى " " بوتون روسيا خالقي نين فردلري آراسيندا هوقوق برابرليگي " (چونکي چارليق رئزيمينده روس اولمايان خالقين هوقوقو روسلار نيسبتن مهود و آزادليميشدي) و " کولتور ساهه سينده ميللي اينکيشافا قانونن ايجازه " قايه لري اطرافيندا توپلاميش بؤيوک بير سياسي تشکيلات ماهيتينده ايدى. بو تشکيلات اي دومايا (روس مجلسي-مبوساني) سئچيملر زاماني جيدي بير فاليت گؤستره رک، قوزئي تورکلريندن چوخ ميقداردا ميلت وکيلي سئچديرمگي باجاردى. آنجاق تام سئچيم قيزيشديغي سیرالاردا آکچور او غلو يوسوفون سئچيلمه حاقينا صاحيب اولماديغيندان خبر سيز اولان کازان ژاندارم ايداره سي اونو توتاراق، تا سئچيمين سونونا قدر عومومي حبسخانادا مهبوس ائتدي.

آکچور او غلو، حبسدن چيخديقدان سونرا دا، روسيادا اولدو غو مودت عرضينده، يني 1908-جي ايل تاريخينه قدر دا عومالي تورک ميلليت قايه سینه يونه ليک سياست و کولتور ايشلري ايله مشغول اولدو: " روسيا موسلمانلاري ايتتيفاقى " نين پئنتربورقدا ميلت وکيللري آراسيندا تشکيل اولونان بوروسونا سئچيلدي. " روسيا موسلمانلاري ايتتيفاقى " نين کونقرئلري نين دوزنله مه و ايداره ايشلرينده چاليشدي. " کازان موخبيري " ، " واکت " و " ترجومان " قزنتلرينده يازارليق و موخبيرليک ائتدي. نيژني نووگورود يارمارکاسي زاماني (19 آقوست، 1906) توپلانان " روسيا موسلمانلاري ايتتيفاقى " نين ايبي کونقرئسينده عومومي کاتيبلليک وظيفه سيني يئرینه يئتيره رک، بو کونقرئ نين " ايتتيفاق " اين آرزوسونا اويغون بير نتيجه يه يئتمه سینه چوخ چاليشدي. بو کونقرئده بوتون قرارلار تورکجه نين ايستانبول شيوه سي ايله قئيد اولوندو غو کيمي، ايسمايل قاسپيرالي نين تورک ميلليتچيلىگي و تورک بيرليگي باخيميندان چوخ اؤنملي اولان بو تکليف ده قبول اولوندو: " عومومن تورکلرين اصلى، نسلي بيردير. زامان و مکان آيريليغي سببيندن شيوه و عادتلر يميزده اويوشمازليق مئيدانا چيخميشدير. بو اويوشمازليق، بير-بير يميزي آنلاماياجاق دره جگه گلmişدير. بوندان سونرا مکتبلر يميزي بير اولان ادبي ديل يميزه خيدمت ائده جک حالا گتيرمک لازيمدير. کونقرئ نين مکتب و مدرسه کوميسيونو طرفيندن حاضيرانميش پروگراميندا، ايتتيداي (يلک) مکتبلر يميز اوچون دؤرد ايلليک درس ايلي تعيين اولونموشدور. بونون اوچ ايلينده ساده، محلي شيوه ايله تعليم ائديليب، سون ايلينده عومومي تورک ديلي ايله يازيلميش کيتابلار اوخودولمايدير؛ بو سايه ده ياواش-ياواش چئشيدلي شيوه و لهجلر بيرلشميش اولور. "

ايسمايل بيبين بو تکليف کونقرئ طرفيندن شيددتلي و هيجانلي آقيشلارلا قبول اولوندو، بوتون روسيادا ياشايان موسلمانلارين هاميسي اوچون اؤرنک کيمي حاضيرانان " مکتب و مدرسه لر ايصالحي " پروگرامينا علاوه ائديلدی.

1906-1907-جي ايلار قوزئي توركلري آراسيندا ميليتچيلىك، توركچولوك هر كاتي نين ان جانلي بير دئورودور: روسيا ايمپراتورلو غونون ياپونىيا اؤنوندە مغلوب اولاراق گئري چكىلمە سي، روسيانين هورريتچي، مشروطيتچي، برابرليکچي، اينقىلابچي، سوسياليست موختليف اونسورلري ايله روسيادا ياشايان روس اولمايان ميلتالرين هاميسيىنى ممنوعن ائده رك حركت و فاليتە يۇنلتميشدي. بعضي روس اولمايان ميلتال تام بير موستقىللىك، بعضيلري مدني موختاريت، موستقىللىك قازانماق سئوداسينا دوشموشدولر. بو عومومي هر كات و هيجان روسيادا ياشايان موسلمان توركلرين دە موختليف طبقە لرينە كولتور سوييە لري نيسبتينده تائير ائتميشدي. ياپون ضربە سي ايله زيفلە ميش دئسپوتيك ايدارە، ايرە ليچي اونسورلرە و موختليف ميلتالرە قارشى، هئچ اولماسا بير مودت اوچون، يومشاق داورانماق مجبوريتيني هيىس ائتميشدي. ياپون ضربە سيني، مشروطيتچي و ايتىلالچي اونسورلرە اولاراق قاتىلان ايرە لي ميليتالرين، خصوصن سينديكاتلاشميش نقيات واسيطە لري و موخابرە مأمورو ايشچيلري نين مودەيش تئيللري تقيىب ائتدي. بونون اوزرينە، چار ھۆكومتى يىلكنلري ائنديرە رك بير چئشيت مشروطيت ائلان ائتمە يە مجبور اولدو. بوتون بو حركتلري تقيىب ائدن و قيسمن بونلار قاتىلان قوزئي توركلري، حاضيرليغي نيسبتينده، ميليتي نين اورتايا چيخماسي، موختليف قيسملري نين بيرلشمە سي يولوندا چاليشماغا باشلاميشدير. محض بو چاليشما 1906-1907-جي ايللردن اعتيبارن يوكسك درە جگە چاتميشدي. و " ايتتىفاق " اين ايبي كونقرئسي ايله، اوندان سونرا اولان ايکينجي دوما سئچكىلري بو چاليشمانين درجە سيني گؤسترن خاريجي عاميللردندير.

1906 و 1907-جي ايللردن اعتيبارن دئيىلە بيلر كي، قوزئي توركلري نين عومومي-هئيتينده آذري، تاتار، باشقيرد، قازاخ، اؤزبک و باشقا قبيلوي فرقلر اسكىلە رك، ميللي بيرليک فيکرينە داياالي جيدي بير " ميللي شوور " فورمالاشماغا باشلاميشدير. 1905-1907 هر كاتلري، ظاهيرن روسيا موسلمانلري آدي آلتيندا يورودولموشدورسە دە، حاقىقتە بو ميللي بير هر كات ايدي. روسيادا توركلري، مذهب باخيميدان ايکيبە، سونني و شيە قيسملرينە آيبران ايختيلافين قالديريلماسينا دا بو زامان جيدي صورتە چاليشيلميشدير. بوتون روسيا موسلمانلري نين ايبي كونقرئسينده، قبول اولونان قرارلاردان بيري دە بو ايدي: " موختليف مذهبلىر آراسيندا كي فرقلر اؤنملي دئيىلدير. و بو فرقلر روسيا موسلمانلري نين روحاني ايشلري اوچون عومومي بير موسسيسە نين ووجودنا ديني باخيمدان بير مانعە تۈرە دە بيلمز. "

بو قرارى شيە مذهبندن اولان آذربايجانلي الي مردان بي توپچوباشيوغلو تكليف ائتميش، عوضولري آراسيندا بير چوخ سونني و شيە روحانىلر اولان كونقرئ ايسە بو تكليفي " سوننيليک، شيە ليک يوخدور. يئتسين ايختيلاف! " سدالاري ايله و دقيقە لرجە سورن آلقيشلارلا، سسبيرليگي ايله قبول ائتميشدير.

1907-جي ايلدن سونرا، روسيادا يئنيدين ايرتىجا باشلايىر. 3 ايون-دا ايکينجي دوماني داغيدان چار ھۆكومتى سئچكى قانونونو موخاليفلر و روس اولمايانلار ضررينە ديشديرير، موخاليف و روس اولمايان متبواتين نشريني مەهودلاشديرير و عوموميتلە موخاليفلر و روس اولمايانلار علنيە اينە تقييلر باشلانير. 1907-جي ايل گئريچيلىگي، سياسي حياتا هلە يئني قاريشماغا باشلايان قوزئي توركلريني بير آز ھورکوتمکلە برابر، ساواش، دئوريم و هورريت دئورلرينده آتيلميش توخوملار بوشونا گئتمە ميشدير. متبوات، گئرچک شرطلرە آز اوياراق، يئنه تورک ميليتچيلىگي قايه سینه يۈنە ليک، مشروطيت و هورريت تکرار قورولوشو ايله ايلگيلي خبرلر نشر ائتمە يە داوام ائدير. خصوصن تامام تورکچو اولان قوزئي ادبياتي (نلم، تاريخ و س. اهاتە ائدن ان گئنيش آنلامي ايل) سورعتلە اينكىشاف ائتمکدە دير.

بو گنرچيليه ايره ليچي روس اورقانيزمي ايله متبواتي قارشى دورماغا باشلادىقلاري كيمي، قوزئي تورك متبواتي دا سوسمادي. بو ارادا يوسوفون " 3 هزيران واکايي-موسسيفسي " ادلي بير ريساله سي نشر اولونوب چيخدي. بي ريساله ده يازار، " هوقوق باخيميندان بو حاديه ندير؟ دؤولت فايداسي باخيميندان نه كيمي نتيجه لر دوغوراجاقدير؟ بو حاديه دن ان چوخ ضرر گورن موسلمانلار بو جزايا هانسي حركتلري ايله لاييق اولدولار؟ موسلمانلار بو ضربه يه نجه قارشى دورماديلار؟ " سواللاريني قويور و بونلارين جاوابيني وئيردي. آچور او غلو، حاديه ني روسييانين فايدالارينا ضررلي بير دؤولت ضربه سي كيمي ديرلنديردىكن سونرا، گنرچيليكه قلب قووتلري آزالميش اولماسي احتمال انديلن قوزئي توركلريني، بعضي گوروشلرله دستكه مه يه و غنيرتلريني ارتيرماغا چاليشير و قيساجا دئيردي كي: " خيخ يوزيلده دونيا مدنيت تاريخينه ان چوخ تاثير گؤسترن فيكير ميلليت فيكريدير. ميلليت فيكرينه، بو بؤيوك قووته هنج بير شئي قالب گلمه دي. يوز ميلنرله موننظم اوردولار، بو فيكير قارشيسيندا مغلوب اولدو. بو گون ميلليت فيكريني مغلوب انده بيله جك قووت، شيددت، ظولم، توپ، توفنگ دئييلدير. بلكه ميلليت فيكري نين آنا و آتاسي اولان هورريت و برابرليك فيكيرلري اونو مغلوب انده بيلر... سوسيال و سياسي اينقىلابلارين ان قووتلي سببي سوسيال سينفلر، حاكم-محكوم ميلتئر آراسينداكي گنرچك قووت مووازينتي اولوب ظاهيرده كي، اؤنمىز حاديه لرین تاثيرلري چوخ آزدير. موسلمانلار، يا دا عوموميتله روس اولمايان خالقار، روسلارلا اولان موناسيبتلرينده، نه قدر قووت گؤستره بيلرلرسه، آنجاق او قدر هوقوقا صاحيب اولاي بيلرلر. بونا گؤره روس اولمايانلار و دئموكراتيا علئيه اينه قانونون ديشديريلمه سي، بو ايكي موختليف سوسيال قووتلرين زيفليگينددير، يني روسيا موسلمانلاري نين قوصورلاري، جزاني ضروري ائدن سوچلاري، قووتسيزليكريدير... موسلمانلار اولدن بري آليشديقلاري بويون ايمك، يالوارماق و اوزه گولمه سياستي ايله ضربه لردن قوروناجاقلاريني دوشونورلرسه، چوخ سهو انديرلر.... "

آچور او غلونون بو ريساله سي، بوتون تورك و موسلمان هرکاتي نين روسيادا آمانسيز و اينصافسيز دوشمني اولان شرقشوناس و سننزور پروفئسسور سميرنوو طرفيندن، متبوات قانونونا موخاليف گؤروله رك محكمه يه خبر وئريلميش، يازارين تقييينه باشلانميشدير. يازار او زامانلار دوكتورلارين تئوسيبه سي ايله، مولاييم ايقليمي اولان كريما گلميشدي و باخچاساريدا ايسماييل بيين " ترجومان " قزئتنده چاليشيردي. سورغو حاكمي نين چاغيريشي اونو آراييب تاپمازدان اؤنجه، عوئمانلي سلطنتنده مشروطيتين ائلاني خبري قولاغينا گليب چاتدي. بو خبردن سونرا، آچور او غلو بوتون ايشلريني تلم-تله سيك يئر بيئر انده رك ايستانبول يولا دوشدو (وكتيابر، 1908).

حسينزاده الي بي

آچور او غلونون " اوچ طرزي-سياست " اي، " تورك " قزئتنده نشر اولوندوقدان بير مودت سونرا، عئيني قزئتین 56-جي نؤمره سينده (24 تشريني-ساني، كاسيم-نويابر) " مکتوبي-مخصوص " باشليقلي و " ه. توراني " ايمضالي بير مقاله نشر اولوندو. مقاله صاحيبي، آچيقجا ايفاده انتمه مكله برابر، " اوچ طرزي-سياست " موباحيسه سینه قاريشير و " سوني اولاراق آيريجا " پانتورکيزم "، " پانيسلاميزم " آدلاري ايله مسلک ايجادينا نه لوزوم واردير؟ دئمکله و " تورک " قزئتي باش يازاري نين بعضي گوروشلرينه قاتيلميش

کیمی گۆرونمکله برابر، اۆزونون "پانیسلامیزم" و "پانتورکیزم" ه موخالیف دئییل، تام عکسینه طرفدار اولدوغونو آنلادیردی: "موسلمانلار و اۆزللیکله تورکلر، هر یئرده اولورسا اولسون، ایستر عوثمانلیدا، ایستر تورکوستاندا، ایستر بایکال گؤلونون اطرافیندا، یا کاراکوروم جیواریندا اولسون، بیر-بیرلرینی تانییاجاق، سوننیلیک شییه لیک و داها بیلیم نلیک آدلاری ایله مذهب تسسوبونو آزادیب "قورانی-کریم" ای آنلاتمایا غییرت ائده جک، دی نین عصاسی نین "قوران" اولدوغونو بیله جک اولورلارسا، ال وئرمزمی؟"

"بیر میلّت اوچون هر شئیدن اۆنجه آرزو ائدیله جک شئی قووتدیر، بیر میلّتین قووت قازانماسی عئینی جینسلی اونسورلری آراسیندا معنوی باغین آرتماسینا باغلیدیر. خصوصن، قارشیلیقلی سؤگی نین آرتماسینا چالیشمالیدیر... مثلاً، بیر-بیریمیزی تانیماق، سؤمک، مدنیشمک یولوندا، بیر بیریمیزه یاردم ائتمک مثله سیدیر. ایرانین حؤکمدارلارینا وارینجایا قدر مکتب شاگیردلرینه شیرلرینی ازبرلتمک، فقط میر الیشیر نوایدن ایکی سطر اولسون دوز اوخویا بیلمه مک... ایشته اوتانیلاجاق حاللار!..."

"ه. تورانی" بو اؤنملی "مکتوبی-مخصوص" اونون باشیندا تاتار دئییه آیریجا بیر قؤومون اولمادیغینی، کریملیلارین، کازانلیلارین، اورئنبورقلولارین هامیسی نین دا تورک اوغلو تورک اولدوقلارینی ایضاح و اثبات ائتدیکدن سونرا، "بوتون تورکلوگون ایفتیخار قایناغی اولان چینگیزلر، تئیمورلار کیمی حرب داهیلرینه دایر حقارتامیز سؤزلر سؤیله مک... قاش دوزلدیم دئیرکن گۆز چیخارماق کیمیدیر" دئییردی.

"ه. تورانی" تخلصو ایله بو "مکتوبی-مخصوص" او یازان شخص آذربایجان تورکلریندن الی بیدیر. یالنیز کولتورل دئییل، کولتورل و سیاسی تورکچولوک هرکاتی نین آذربایجاندا ایلک یاییجیسی اولان هوسئینزادنین بو مکتوبو 24 تشرینی-سانی (نویابر) 1904 تاریخینده نشر اولونموشدورسا دا، اونون تورکچولوک ایدئالینی داها اۆنجه دن قبول ائتمیش کیمسه لردن اولدوغونو بو مکتوبون اینجلنمه سیندن بئله چیخارماق چتین دئییلدیر.

صولح و سوکون، آنلاشما و آهنگ طرفداري اولان الی بی، "مکتوبی-مخصوص" لا موزاکیره ده ایشتیراک ائدن طرفلرین تئزیز و آنتیتئزیزلرینی یوکسک بیر سینتئز حالیندا بیرلشدیرمک ایسته میشدیر. بونون اوچوندور کی، هر ایکی طرفین بعضی فیکیرلرینی قبول ائتمیش گۆرونوردو. آنجاق بو مقاله ده گلدیگی نتیجه موسلمان تورکلرین بیرلشمه سینه خیدمت لوزومودور. هوسئینزاده الی بی "مکتوبی-مخصوص" اون ان سونوندا وامبئردن بهس ائده رک "آدی کئچن عالیمین مکتوبونو اوخویارکن خاطیریمه واختی ایله تورکلویه دایر یازمیش اولدوغوم قیته لر گلدی: بونلاری مکتوبوما علاوه ائده رک زاتی-عالینیزه گؤندریرم" -دئییر. آنجاق تورکلویه دایر یازدیغی قیته لر "تورک" ده نشر اولونمامیشدیر. الی بیین 1915-جی ایلده منه سؤیله دیگینه گۆره، بو قیته لر میسیره گؤندريلمه لریندن بیر نئچه ایل اۆنجه یازيلمیشدیر. هئچ بیر یئرده، قئید اولونمامیش، نشر اولونمامیش بو قیته لردن الی بیین او زمان خاطرینده قالان پارچالار بونلاردیر:

سیزلرسینیز ائی قؤومی-ماجار، بیزلره ایخوان،

اجدادیمیزین موشته رکن منشایی توران!...

بیر دیندگیز بیز، هپیمیز هاک-پرستان؛

مومکونمو آیرسین بیزی "اینجیل" ایله "قوران"؟

چینگیزلری تیترتدی بو آفاقی سراسر،

تئیمورلاری حؤکم ائتدی شاهنشاهلارا یئکسر.

فاتنخلرينه كنجدي بوتون كيشوري-قنصر!

بو منزومه يه گوره، هوسئينزاده الي بين يالينز پانتور كيزم طرفداري دنيل، داها گننيس اولان " پانتورانيزم " طرفداري اولماسي گركدير و عصاسن ايستيفاده انتديكي تخلصو ده " ه.(لي) توراني " بونو گوستير: هوسئينزاده الي بي، موسلمان توركلر آراسيندا " ايلك توراني " ، يني پانتورانيسدير، دسك خطا ائتميش اولماريق- ظنينديم. آنجاق بونو دا علاوه ائتمه ليگيك كي، دايم حياتدا آنلاشما و سوكون آرايان هوسئينزاده الي بي، توراني ليگيني شيددت، قطعيت و اصرار لا مودافيعه ائتمه ميشدير. بونولا برابر، اونون شاعيرانه تورانچيليغي، 1908-جي ايلدن سونرا ايستانبولدا ديگر تورانچيلاري، باشليجا گويالپ ضياني ياراتميشدير. هوسئينزاده الي بي 1864-جو ايلده باكي قزاسي نين ساليان شهرينده آنادان اولموشدور. آناسي نين آتاسي او زامان قافقاز شئخوليسلامي ايدي. اوز آتاسي طيفليس موسلمان مکتببنده موعليمليک ائديردي. اۇنجه آتاسي نين مکتببنده، سونرا طيفليس روس گيمنازياسيندا، داها سونرا پنتربورق تبيي ائلملر فاکولته سينده تحصيل آلاق 1889-جو ايلده اونيوئرسيتئت دپلومو آلميشدير. دپلومونو آلان کيمي، روسياني ترک ائديب تورکيه يه گلش، عسگري تيببيني يه قئيد و قبول اولونموشدور.

هله طيفليسده ايکن باباسي شئخ احمد سلياني ايله اونون دوستو ميرزه فته لي آخوندوون صؤحتلريندن، موباحيسه لریندن يارارلانمايا باشلاميشدي. ايران و روس مدنيتلري نين تاثيري آلتيندا يئتشميش بو ايکي ايستعدادلي شخصيت، اوز ميللنلريني آز-چوخ تانيان کيمسه لردی: شئخ سلياني واقيفين تورکجه شئيرلريندن، فارسجا شئيرلريندن داها چوخ ذوق آلدیغيني سؤيله مک جور آتيني گوستيردي. ميرزه فته لي ايسه، يوخاريدا بهس ائتديگيميز كي، آذربايجانين ديل ميللنچيليگينه خيدمتي کچن ايره لي گلنلرينددير. الي بين گيمنازيا شاگيردليگيندن اعتييارن تورکجه يه، تورکيه يه، تورکويه باغليلق دويماما باشلاماسيندا بو ايکي بؤيوک آذري نين تاثيري موطقدير.

الي بي، پنتربورقدا ديگر تورک ائللريندن گلش طلبه لرله تانيس اولدو، سؤيشدي. اصل تبيي ائلملر فاکولته سينه قئيد اولونماقلا برابر، شرق ديللري فاکولته سي نين بعضي درسرينه ده داعوام ائتدي؛ شرقشوناسلارين علمي مئتودلاري ايله شرق موفککير و شاعيرلريني تانيدی. قافقازلي الي هوسئين افندي نين ايستانبول عسگري تيببيني سينه گيرمه سي، " تورک يوردو " ندا يازديغيم بيوقرافياسيندا دندگيم کيمي: " اورايا تزه و خوش قوخولو بير آوروپا مدني هاواسي نين اسمسي کيمي اولدو... طلبه سي نين چوخو آنادولو و رومئلي نين اوزاق، قارائليق ويلايتلريندن توپلانميش بو مکتبه، الي بي بير قوزئي گونشي کيمي پارلادي... يونان و لاتين ادبياتينا آشينا اولدوقدان باشقا، آلمان، روس و اينگيليس ادبيلريني خئيلي گوزدن کچيرميش، دوغو ادبياتيني شرقشوناسلار سوييه سينده اؤيرنميشدي. اوسته ليک، رسامدي و کامان چاليردي. يولداشلاري نين هاميسي اسکي دؤور ادبيلري نين آد و رسملريني آنجاق " کچيک لارووسسي " دن بيليرديلر. روس فيکير و ادبياتينا تامامن يابانچي ايديلر. چوخونون باتي فيکير و ادبياتينا بلديگي ده آنجاق فرانسيز قرامئر و لئکتورلاريندا هنجالانان پارچالارا دايانيردي. الي بي، ايستانبول تيببيني مکتببنه باتي فيکيرلريني، باتي ادبياتيني، باتي عيرفان و مدنيتيني، قيساسي باتيني تانيتماقدا پروفئسسورلاردان چوخ خيدمت ائتدي. يولداشلاريندان دوکتور آبدوللا جؤودت بي، الي بين تيببيني مکتببنده كي تاثيريني بنله نقل ائدير: " الي بي سسسيز و دوشونور حالي ايله، اسرارنگيز تاثيرئديجي اؤيودلري ايله اوزريميزده بير پئيغمبر تاثيري بوراخيردي. اوت، او بير رسولي-حاقق ايدي. "

الي بي، تيبيبييه مکتببنده ايکن تورک ميليتچيليگي، تورکچولوک، يا دا تورانچيليق فيکريني داشيبييرديمي و يايديمي؟

بو سوالا جاواب وئره بيلمک اوچون يوخاريدا گؤستريلميش "پانتورانيسټ" منزومه دن باشقا الده هنج بير ماتئريال يوخدور. الي بي، بو منزومه ني هله تيبيبييه مکتببنده ايکن يازميش اولدوغونو سؤيله بير. هوسئينزاده الي بيين تيبيبييه مکتببندن طبيب-يوزباشي روتبه سي ايله ديپلوم آليب چيخماسي 1895-جي ايلده اولدوغونا گؤره، منزومه نين نشريندن اون-اون بير سنه اؤنجه مئيدانا گتيريلميش اولدوغو آنلاشيلير.

هوسئينزاده الي بيين اسل ميليتچيلک فاليټي، آذربايجانا دؤنوشوندن سونرا اورتايا چيخميشدير. الي بي تيبيبييه دن چيخينجا، عوٲمانلي-يونان حربينه عسگري تيبب يوزباشيسي اولاراق قاتيلدي. سونرا 1900-جو ايلده موسابيقه ايمٲاحانيني قازاندي و عسگري تيبيبييه مکتببنه دري-زؤهروي خسته ليکلري موللیم يارديمچيسي تعيين اولوندو. آنجاٲ بو وظيفه سينده اوزون مودت قالا بيلمه دي. دؤورو-هاميدي پوليسي طرفيندن تقيب انديليگينه قناعت گتيرن هوسئينزاده الي بي، ايستانبولو ترک انده رک آذربايجانا دؤندو.

هوسئينزاده الي بيين آذربايجانا دؤنوشو، آکچوراوغلونون روسييايا گلدیگی زامانلارا تسادوف اندير: روس-ياپون ساواشي نين باشلانماسي ياخيندي. ساواش باشلايب روس مغلوبيتلري باش گؤسترينجه روسيادا هر چئشيد موخاليف اونسورون فاليټي آرٲدي و چار هؤکومتی اهالييه قارشى داها مرحمتلي داورانماق مجبوريتيني هييس انٲدي. بو فورصتدن فايдалانان آذربايجان تورکلري، باکيدا روسييانين ايلک گونلؤک تورکجه قزئتى اولان "حيات" اي قوردولار. ايلک سايي 1905-جي ايلين ايبونوندا نشر اولونان بو قزئتین قوروجولاري زئينالابدين تاغييئو، الي بي هوسئينزاده، احمد بي آغايئو و اليمردان بي توپچوباشي ايدي. الي بي ايکي ايل قدر بو قزئتین موديرليک و باش يازارليق وظيفه سيني اجرا انٲدي.

الي بيين "حيات" دا چيخان مقاله لري نين ان اؤنمليلري "تورکلر کيمدير و کيملردن عيبارتدير؟"، "بیزه هانسي ائلملر لازيمدير؟" و "يازيميز، ديليميز،" ايکينجي ايليميز "آدلي مقاله لردير. بيرينجي مقاله سي ايله تورکلرين عيرق و ديللرينه آيد تدقيقلر آپارير کي، مقصدي تورک قؤوملري نين بير بوتون، بير بيرليک تشکيل انٲديکلريني گؤسترمک و آچيقلاماقدير. ايکينجي مقاله سينده "بیزه موعاصير ائلملر لازيمدير" دئيير، چاغداشليق آشيلايير و بو مقاله ده موسلمان تورک قؤوملري اوچون بير عصاس اولاراق: "تورکلشمک، ايسلاملاشماق، آروپالاشماق" واجيب اولدوغونو ايديعا انده رک بونو ايٲباتا چاليشير. الي بيين اوچلو دوستورو، ياخشى تاپيلميش خوشبخت عصاسلاراندير. بو عصاس، تورک عالمي نين هر طرفينه ياييلميش و خصوصن مشروطيتدن سونرا ايستانبولدا چوخ ايشلنميشدير. مثلن، گؤيالپ ضيا بي "تورکلشمک، ايسلاملاشماق، موعاصيرلشمک" مثله سي حاقيندا بير چوخ يازيلار يازميشدير.

هوسئينزاده الي بيين ياراديليشي و خاصيتي، ايستعداد و فاليټي، گونده ليک قزئتچيلکدن چوخ درگي يازارليغينا اويعوندو؛ "حيات" قاپانديقدان سونرا، يئنه زئينالابدين تاغييئوين مالييه يارديمي ايله چيخان "فويوزات" آدلي بير درگي نين موديرليک و باش يازارليغيني اوزرينه گؤتوردو. 1906-جي ايلين نويابر آبي نين سونونا قدر چيخان بو درگي نين کومپلئکتی، هوسئينزاده نين سياسي و فلسفي فيکيرلريني آنلاماق و يازي اوسلوبونو اينجمله مک اوچون چوخ ديرلي بير منبعدير.

خصوصن "فويوزات" دا نشر اولونان مقاله لري نين مضمون و بيچيميندن هوسئينزاده الي بيين تورک، تورکچو، حٲى عوٲمانليچي اولدوغونا درهال قرار وئريلير. بوتون تورکلر آراسيندا

عوثماني توركجه سي نين ياييلماسيني، بوتون توركلرين ادبي ديلي نين عوثماني توركجه سي اولماسيني ايسته بير و اوزو يازيلاريني اولدوقجا تميز عوثماني ادبي توركجه سي ايله، او زامانلار ايستانبولدا مۇعتبر يئني ادبياتي-جديده اولدوبو ايله يازير. سياسي جهتن، عوثماني دؤولتيني، عوثماني توركلوگونو باغميسيز توركلوگون نووه سي ساير. بو باخيمدان، بوتون توركلوك مثله سينده گوروشو، " اوچ طرزي-سيياست " اين توركلوك فيكرينه ياخين دنمكدير.

الي بيين " فويوزات " دايي موجديله سينده ان چوخ ديقتي چكن بير يون ده آذري توركلريني، بير نچه يوزيلدن بري، خصوصن مذهبچيلىك واسيطه سي ايله چكمه يه چالیشان ايرانليغا (برانيزم) و اونا نيسبتن، آز بير زامان، هله 50-60 ايلدن بري تاثيريني گؤسترمه يه باشلايان، آنچاق داها چوخ واسيطه و گوجه صاحيب اولان روسلاشديرماغا (روسيفيكاسيا) قارشى توركلوگو، توركلوگون تميزلىك و بيرليگيني مودافيعه ائتمه يه خيومت و يارديم گؤسترمه سيدير. الي بي، آذري توركلوگونون مودافيعه سينده يارديمچي قووت و داياق نۇقته سي اولاراق، مذهب آيريليغيندان يوكسك دوران اسلام بيرليگي و عوثماني دؤولتيني گوروردو: " فويوزات " شيه و سونني آيريليغي نين قالخماسينا، عوثماني-تورك مدنيتي نين تانينماسينا، سؤيلمه سينه چوخ چالشميشدير.

يئني آذري ادبياتيني ماركسيزم متودلاري ايله اينجمله ين بير آذري گنجي، يئني آذري ادبياتيني بير نچه دؤوره آيبراراق، دؤورلردن بيرينه " فويوزات " ادبياتي " آديني وئير و بو ادبي جرياني خاراكتريزه ائركن دئير كي: " ...1905 ييلىندان سونرا آذربايجاندا الي بي هوسئينزاده باش اولماق اوزره، يئني بير ادبي آخيم باشلاميشدي. داها اۇنجه " حيات " قزته سي ايله اوزونو گؤسترن بو آخيم، سونرا 1906 سنه سندن ايتيبارن " فويوزات " درگيسينده اوز گئرك سيماسيني تاپميشدير. بوندان دولايي، يئني آذربايجان ادبياتي نين بير مرحله سينه الي بي، و ياخود " فويوزات " دؤره سي دئييلير. "

" ...بو ادبيات ميرزه فته ليدن اعتيبارن داعوام ائدن حالقجي ادبياتين قارشيسينا، رومانتيك گوزيده لر ادبياتي سيفاتيلا چيخميش و حياتا گيرميشدي. بو آخيم اوچون ايلهام قايناغي خالق حياتي گؤرنئغي دئييل، بلكه هر تورلو حالقچيلىق و دنموكراتيزمدن اوزاق اولان عوثماني تنزيمات وئ سروتى-فونون ادبياتي ايدي. "

او سيرالاردا آذري سوسيال حياتيندا مئيدانا گلن ديشيكليلكري ماركسيزم باخيميندان تهليل ائتديكن سونرا مقاله يازاري ه. ناظيم بي بئله داعوام ائدير: " الي بي هوسئينزادنين آذري ادبياتينداكي ان بؤيوك هيزمتي، بو ايهتيياجلاري واختيندا آنلاياراك حركت ائتمه سييدي. بو ايهتيياچلار آذري موحيط وئ آيدينلاري نين آرتيق باتيا، ايراندان و روسيادان چوخ توركييه يه دؤنمه سييله دوغموشدو. بو ايسه دوغماقدا اولان ميلليتچيلىك ندنييليدي. "

" ...1905 ييلىنا گلينجه يه قدار قاليبيت روس مدنيتي نين مالي اولموش و بو مدنيت جمعيتين حاكم و رهبر اونسورو اولموشدو. فاكات بو اوزون سورمه دي. 1905 ييلىندا اوچونجو بير مدنيت سيستئمي بونا علاوه ائديلي. بو دا تنزيمات دؤوروندىن سونرا توركييه ده وجودا گلن عوثماني-اوروپا مدنيتيدي.

بو صورتله روس مدنيتي مغلوب اولماي و يئريني عوثمانيچيلىغا ترك ائتمه يه باشلادي. ايسته بو هركاتي واختيندا قاورايان الي بي هوسئينزاده قوردوغو " فويوزات " درگيسي ايله آيدينلارين بيلينجينى تنزيم ائتميش وئ موعين بير ايستيقامته يولتميشدي. بو صورتله، عوثماني ادبياتي-جديده سي، هم شكيل، هم ديل، هم ده موزو و اعتباريلا وجودا گلشيش آذري ادبياتي

اوچون بير ايدئال اولاجاقدى. " فويزات " ادبياتي، ايسته بو يئني هرکاتين وي يولون محصولو اولاراق اورتايا چيکدي. "

بير آز زورلا، اياقلاريندان چکيله رک، مارکسيزم شماسي ايچينه سوخولان بعضي اولايلا را گوز يومساق، الي ناظيم بين " فويزات " و " فويزات " دئوره سي " ني و الي بين بو دئورده كي رولونو، خئيلي دقيقليکله تشهيس و تعيين انتديگيني قبول انده بيليرک. قيساسي، هوسئينزاده الي بي، آذربايجاندا يالئيز ديل و ادبيات ساهه سينده دئيل، حتى سياست نظر بينه سينده بئله، مرکز عثمانلي دؤولتي اولماق اوزره، تورکچولوک، بوتون تورکچولوک، حتى پانتورانيسيتليک آخيمينا ايلک آچيqliق وئرن آدامدير. بئله بير آدام، روسيادا گئريچيqliک باشلاييب، فاليت ساهه سي دارالديغي واخت، عثمانلي سلطنتينده هورريت و مشروطيت ائلان انديلن کيمي تببي اولاراق باکيدا، ياخود طيفليسه اوتوروب قالا بيلمزدي؛ 1910-جو ايله ايستانبولا گلدي. ايستانبولداكي فالييتيني ايره ليده گوره جگيک.

آغاوغلو احمد بي

آغاوغلو احمد به يه، تورکچولوک هرکاتيندا خصوصي بير يئر آييرماق واجيبدير - اينانجيندايم. احمد بي آغايئو، تورک ميلليتچيqliگي فيکرينه، شئيخ جمالدين افقاني کيمي بوتون موسلمانلارين، حتى بوتون دوغولولارين حيات، خوشختليک، باغيمسيزليق و گله جگي قايعيسي ايله بير نئچه مرحله دن کئچه رک چاتا بيلميشدير. احمد بي، 1869-جو ايله آذربايجانين شيشه (شوشا) شهرينده دوغولدو. شوشا، ميلتيميزين خالق ادبياتيندا و ساز شاعيرلري نين اثرلرينده آدي چوخ چکيلن و طبعي نين گوزلليکلري ايله " دونيانين ان کونول اوخشاين يئرلريندن بير اولان " قاراباغ يايلاسي نين مرکزيدير. و آغاوغلونون نشر اولونماميش ترجمئي-حاليندا دئيگي کيمي: " قاراباغ، شيروان ايله برابر آذربايجان تورک کولتورونون، تورک موسيقيسي نين، تورک ادبياتي ايله تورک ميلليتچيqliگي نين ده بئشگيدير. "

بير زامانلار عثمانلي ايمپئراتورلوغو مملکتلريندن اولان قاراباغ و شيروان، عثمانلي دؤولتي نين دوغو عيالتلري ايله سيخ علاقه لر ساخلاديغي کيمي، باشکنده گوندرديگي ضيالييلاري ايله ده عثمانلي-تورک مدنيتي نين يوکسلمه سينده تاثيرلي اول بيلميشدير. عثمانلي-تورک شاعيرلري، عاليملري، سياسيلري آراسيندا قاراباغلي و شيروانليلا راز دئييلدير. آغاوغلونون بابا طرفيندن عايلهسي تخمينن خويبي يوزيله عرضورومدان بوتون قبيله سي ايله قاراباغ کؤچه رک گنجه يه، اورادان دا قاراباغ گليب يئرلشميش و قاراباغ بيلريندن هاقونرديو غوللاري ايله قوهوم اولموشدور.

احمد بين آتاسي ميرزه هسن، هله ياري کؤچري بير حيات کئچيرن ساريچاللي آدلي تورک قبيله سيندن رفي بين قيزي تزه خانيملا ائولنميش و بو ائولليکدن احمد بي دونيايا گلتميشدير. آدينين قارشيسيندا " ميرزه " سوزونون اولماسي دا گؤسترير كي، احمد بين آتاسي اولما سينفيندندير. هله ميرزه هسه نين آتاسي ميرزه ابراهيم شوشانين مشهور عاليملريندن سايليردي، خطات ايدي و تورکجه شئير يازيردي. خصوصن، همدوللاه صوبحي بين بؤيوکباسي سامي پاشانين مشهور منزومه سيني خاطرلادان آشاغيداكي موخممس (بئشليک) ديقتلاييقدير:

ديلا انتمه دونيايا زئوکی-هوس:

جيهانندان تاماه، جانندان اوميد کس،

گلير گوشيمه دمبه دهم بؤيله سس:

جيهان ائي برادر، نمائد بئ كس،
دیل اندر جيهان آفرین بئندوبس...

احمد بيبين اميلري تورکجه دن باشقا فارسجا، عربجه و روسجا بيليرديلر. قيساسي بوتون عاييله، شوشادا ائلم و اورفاني ايله سئچيليردي. خصوصن، ميرزه هسه نين داييسي نين عاييلهسي قاراباغين ان مشهور اولما اوجاقلارينداندي. احمد بي، اوشاقلقدان بئله بير عاييله نين ايچينده يئتيشدي: " گنجليک گونلريمين هاميسي ني علمي و عيرفاني موجديله لر آراسيندا کئچيرمک مجبور يتينده قالديم. او زامان هله آذربايجان تورک عاييلهسي ايچينده پاتريارخال عادت-عنعه لر حاکيم ايدي. اولدوقجا سرت و آغير خاصيتلي اولان بؤيوک اميم ميرزه مهممد، بوتون عاييله اوزرينده مطلق حاکيم ايدي. اونون هر سؤزو، برابر ياشايان و ان آزيندان قيرخ آدامدان عيبارت اولان بوتون عاييله عوضولري اوچون بير قانوندو. ميرزه مهممد چوخ موتسسوب و ديندار آدام ايدي. "

" گون اولموردو كي، ائوميزين گئنيش ديوانخانا سينا بير چوخ ائلم و عيرفان صاحيبي توپلانيب، پلولا نارگيله آراسيندا موختليف ديني مثله لر باره ده اوزون-اوزادي صؤحتلر انديلمه سين. "

" او زامان آذربايجان هله ديني حياتين سيخ شېکه لري ايچينده ايدي؛ اورتادا ديني بهسلردن باشقا هئچ بير قايعي و دوشونجه يوخدو... هلي ايماکان خاريجينده اولان و اونه مي اعتياري ايله بير چيبردک ايچي دولدورمايان اينجه ليکلر اطرافيندا گونلرجه، هفته لرجه، آيلارجه، ايللرجه داعوام ائدن موباحيسه و صؤحتلر اولوردو. "

" مثلن، شئخي، ايمامين دوغرودان دوغرويا آلاهي ن آراجيليغي نيا موراجيعت ائتمه دن عالمي-قئي ب، شفي-روزي جزا و ايلاخيري اولدوغونو ايديعا ائدر، موتشرري بونو اينکار ائدر. کريمخاني ايسه ايماملا برابر کريمخان ظنين ده عئيني فزيتلره صاحيب اولدوغونو اورتايا سورردی... بونلار بير-بيرلريني لعنتليه رک، کوفر ائده رک قوو غا ائديب دوروردولار. "

" من اوزون ايللر داعوام ائدن بو کيمي موناقيشه لرین و موجديله لرین ايچينده بؤيودوم. " ائوينده گئجه لري بئله آنلاشيلماز و سونو اولمايان متنافيزيک موزاکيره لر دينله ين احمد بي، گوندوزلري محله سي نين مکتبينه گئديردي. او زامانلار، يني خيخ يوزيلين سون روبونده شوشا شاگيرد مکتبي ده، احمد بيبين تصويريندن آنلاييريک كي، بوتون ايسلام عالمينده اولان شاگيرد مکتبلري نين عئينيدير؛ سيرا فيلان يوخ، محله نين آلتی ياشيندان اون بئش ياشينا قدر اوغلان اوشاقلاري، دؤشمه تاختاسينا ديز چؤکه رک چيغير-باغير ائده رک ساللانيرلار، موعلیم افنديلر، اللرينده اوزون دينک " قورخو اويادان بير طرزده " اوتورورلار، باش اوجلاريندا بؤيوک فالاققا آسيلي... مکتبه يالني ز فارسجا و تورکجه درس لر اوخودولور. تورکجه فوضولي نين " لنيلي و مجنون " او ايله موللا جامي نين " فريشته " سيني ازبرله مکن عيبارت. ديگر درس لرین هاميسي فارسجا، بو فارسجا درس لر ايچينده نه لر يوخ: سدي نين " بوستان " و " گولستان " اي، هافيزين ديواني، حتئ ميرزه مئهدي خانين " اينشا " و " تاريخي-نادير شاه " اي!

احمد بي محله مکتبينده اوخويارکن خصوصي بير موعليمن عربجه درسي آلدی. عوموميتله، اوخوماغا گؤستردیگي ايستعداد و هوس، فالاقالي خوجادان داها قورخونج بؤيوک اميسي نين بزن تقديريني قازانيردي: " گؤره جکسينيز، بو او غلوم، موجتهيد (دين موتفککيري) اولاجاق! " ...دئيبيردي. عربجه دن " موتوول " ه قدر چيخديغي زامان، شهرين والي موايني اولان داييسي نين او غوللارينا اويرتديرمه يه باشلاديغي روسجا درس لرينه، اميسي نين و آتاسي

نين ايجازه سي، حتى خبري اولمادان يالنيز اناسي نين راضيليق و يارديمي، دايسي نين تشويق و هيمايه سي ايله داعوام انتدي. آتا و ه مي نين خبري اولونجا، خصوصن، ه مي اعتبارن انتديسه ده، مقام صاحبي اولان دايمي نين موداخيله سي، سرت ه مي نين يومشالماسينا يئندي... و نهايت احمد بي، شهرين ينگانه چاغداش مکتبي اولان رسمي روس ايکينجي درجه لي مکتبينه گيردي.

شوشا اهاليسي نين ياريسي تورک، ياريسي اثرمني ايدي. مکتب اثرمنيلرين ياشاديغي يوخاري حيصه ده ايدي. مکتبه آنجا دورد تورک اوشاق واردي، بئشينجي اولراق احمد بي گلدي. احمد بي، ايلک دفعه بو مکتبه اثرمنيلرين تورک دوشمنليگيني اوزونه قارشي موناسيبتده تجروبه انتدي: " بو بئش آدامين ايلرله داعوام ائدن تحصيلي زاماني اثرمني اوشاقلاريندان چکديکلريني سوزله ايفاده ائتمک ايمکانسيزدير. تنفوسده بيز، بئش تورک اوشاغي، جلد ترپه نيپ آرخاميزي ديوارا دايماغي بويوک بير فراست حساب ائديرديک. يوزلرله اثرمني اوشاقلاري بيردن اوزريميزه هوجوم ائديرلر، بيريسي باشيميزدان پاياغي آليب آتير، ديگرلري تپيکلرله دورد، بئش آلتون قيمتنده اولان بوخارا دريسيني تورپاقلار اوزرينده يوارلاييرلار. بعضيلري قيمتلي و چوخو دوه يونوندان تیکيلميش پالتارلاريميزين ائکلريندن ياپيشيرلار، او يان-بو يانا چکيرلر، پارچالايرلار، بزکلريني سؤکورلر، موقاويمت گؤسترک ايسستک، يومروق، شيلله، تپيکلر آلتيندا بيزي ازيرديلر. بزن بيرلشيب اوستوموزه بير بؤهتان آتيرلار، بيرلشيب شاهيد اولورلار. بيزي هاقسيز يئره جزالانديريرديلار. يولداشلاريمدان چوخو دايانا بيلمه ديلر. مکتبي ترک ائنديلر. سون سينفه قدر تورکلردن بير من دايانا بيلديم. "

احمد بي 1884-جو ايلده بو شهر مکتبيني بيتيريب ايکي ايل اؤنجه آچيلميش اولان " رئالي-اوچوليش " يه، يني کلاسيک تحصيلدن چوخ رئال ائلمره، رييازيات و طبيعت ائملرينه اؤنم وئرن بير نوؤ ليتسنيه قئيد اولدو. 1877-جي ايلده ليتسنيه موكافاتلا تاماملادي.

احمد بي، ليتسنه خوجالاري نين خاطيره سيني هميشه مينندارليق و شوکرلرله آنير. ترجمئي-حاليندا ايسه خوجالارينا دايير بو سطورلر وار: " بو ساده، وظيفه سيني ديقتله يئرینه يئتيرن، مسلک عشقي ايله دولو اولان اينسانلاري خاطيرلارکن ايندي ده درين بير شوکران هيسسي و مينندارليقدان اوزومو ساخلايا بيلميرم. بونلار منده و بوتون يولداشلاريمدا ائلمه، عيرفانا، حاقيقته قارشي درين بير ايمان و عشق ياراداراق بيزيم اوچون حيات يولونو ايشيقلانديران بير مشعل اولدولار. او زامان روس ضياليلاري، خصوصن تولستوي، دوستويئوسکي، تورگئنئو کيمي ايدئاليستلردن ايلهام آليرديلار؛ چارليغين، ايستيبدادين، ظولم و جبرين، تسسوب و جهالتين آمانسيز دوشمني ايديلر. اوچونجو آلكساندر کيمي ظولمکار بير چارين بوتون شيددتلرينه، بوتون نزارتلرينه باخمايaraq، بو موعليملر طلبه يه ائلم، عيرفان، گؤزلليک و هورريت عشقيني وئرمک يولونو تاپيرديلار. طلبه لرينه اؤز-اؤزلريني تربيه ائتمک و يئتيشديرمک چاره لري آشيلايا بيليرديلر.

رئالي مکتبي بيتيريب يوکسک تحصيل اوچون پئتئربورقا گئديب " اينستيتؤي پوليئتجنهيقؤي " موسابيقه سيناغيندا اوغور قازانديسا دا، سونرا گؤزلري آغريدغيندان مملکتينه دؤنمه يه مجبور اولدو. گؤزلري ياخشيلاشينجا، 1888-جي ايلين اوللرينده تحصيليني تاماملماق اوچون پاريسه گئتدي. پاريسه چاتان کيمي ايلک ايشي ياريمچيق اويرنديگي فرانسيزجاني تاماملماق اولدو.

احمد بي، آذربايجان تورکلري اچينده تحصيل اوچون اروپايا گئدن ايلک گنجدير. موسکوايا، پئتئربورقا، کيئو، احمد بيدن اؤنجه ده دورد-بئش گنج گئتميشدي. آنجا روسيا سرحدديني آشا بيلمه ميشديلر. سرحددن کناردا اولان اولکلره گئديب تحصيل آماق عنعنه سي آنجا دوغو

اټلملري و ديني اټلملر اوچون كنجري ايدې. دين عالمي اولماق ايسته ينلر كر بلايا، مشه ده،
مدينه يه، ميسيره گندير ديلر. احمد بي، بو عننه نين جبهه سيني ديشدير دي. آغاوغلونا پاريسه
گنتمك فيكريني احتمال كي، اوندان اون ينددي ايل او نجه پاريسه اولموش كر يملې ايسماييل بي
قاسپيرالي نين حركتي ايلهام وئرميشدير.

پاريسه آلتې آي داعواملي و ايصرارلي بير چالشمادان سونرا، احمد بي 1888-1889
تحصيل ايلنده هوقوق مكاتبينه داعوامي ايله درسلي ياخشيجا آنلايا بيله جك قدر فرانسيز جاني
الده انتميشدي. سونراكي ايل بير طرفدن هوقوق مكاتبينه داعوام ائتمكله برابر، ديگر طرفدن "
انجولئ دئس هاوتئس انئودئس پراتيقوئس " اين و " انجولئ دئس لانگوئس اورينئتالئس
ويوانئس " اين بعضي درسلي ايزله مه يه باشلا دي. پراتيك يوكسك اينجمله لر مكاتبينه
پروفئسسور جئيمس دئر مئشتئئر ين (ژامئس دارمئستئئر)، " دوغو قووملري تاريخي "، دوغو
ديللري مكاتبينه ايسه شئئر (سجهففئر) و باربييه دؤمانئئر ين (باربيئر دئ مئنارد) عربجه،
عجمجه و تور كجه ديل درسلي تقيب اندير دي.

آغاوغلو مكاتبلر ده، كيتابخانالار دا اينجمله مه و راشدير مالار لا مشغول اولدوغو قدر، اوروپا
حياتيني حياتدان آنلاماغا چالشير و بو حياتي دوغو حياتي ايله قارشىلاشدير اراق بعضي نتيجه
لره چاتير دي. آغاوغلونون پاريسه گلمه سيندن سونراكي ايل، 1889-جو ايل بويوك فرانسا
اينقيلابي نين ايلدؤنومو و بو سببدن قورولان دونيا ميقياسلي سرگي نين آچيلديغي ايلدي. بو
سرگيده باتي مدنيتي نين ان يئي و ان موكممل موختليف اثرلريني گؤرمك مومكوندو. احمد بي،
سرگيني بير راشديرماچي گؤزو ايله سئير ائتمك و گزمك فورصتيني الدن بوراخمادي.
سرگيه دونيانين دؤرد طرفيندن مشهور و مجهول آداملار توپلانميشدي؛ آرالاردا دوغولولار دا
وار ايدې. ايران شاهي نسردين شاهلا فرانسا پرنز يدئنتي سادي جارتوت بير ماشيندا اؤنوندن
كنچر كن احمد بين گؤزلري بو منظريني سيمووليک بير دير وئره رك ازبرله دي: " شاهين
تاجينداكي بريليانتلار گؤزلري قاماشديرير دي. كؤكسو جاواهير اتلا اؤرتولو ايدې. ايري
گؤزلري، قالين چاتيق قاشلاري، ديك باشي تصويري مومكون اولمايان بير غورور و
كبيرلنمكي ايفاده اندير دي... "

جارتوتون ساده سيپاه رئينقوتو، ديك بياض قالمستوكو، ساده داورانيسي بو غورور و كيرلنمه
ايله تام بير تزا دتشكيل اندير دي. من ايلك دفعه هورر و سريست ميلتي تمسيل ائدن بير ريس
ايله عظمت و كيري تمسيل ائدن بير دئسپوتو يان-يانا گؤروردوم. فقط پاريس جاماعاتي بو
عظمت و كير ايله ايستئهزا ائتمك يولونو تئز تاپدي... "

آغاوغلو، شاهي بير دفعه ده گؤرور. بو سفر داها چوخ دوشوندوروجو منظره قارشىسيندادير:
" گنجه ايدې؛ يئنه خالقين ايكي جرگه سي آراسيندان كنچير دي. يولدا اوزرينده كي اوست
گنيميني هر ندنسه چيني نين بير حركتي ايله يئره آتدي. و آرخاسيندان گلن سدرزمه دؤنه رك
" بردار! " (گؤتور! -آ.ك.) امريني وئردې. زواللي سدرزم درهال بوتون جاماعاتين گؤزو
اؤننده يئرلره قدر آيلدي، شاهين پالتارين يئردن قالديردي و بير اوشاق كيمي قولو اوزرينده
گزدير دي. شاهين بو اداسي و سدرزمين بو آشاغيانماسي دوغو ايستيدادي نين ماهيتيني
گؤسترن آچيق اورنكلردندي. "

آغاوغلو احمد بي 1890-جي ايلده، احمد ريزا بيله تانيش اولدو. داها او نجه، ائلچيليک
مؤستشاري شاعير فروخ بيله گؤروشموشدو. اوزون ايللر ابدولهميد ايستيدادي ايله موجديله
ائدن ريزا بي احمد به يه تؤوسيپيه ائدن سولطان سفيري نين مؤستشاري فروخ بي اولموشدور؛
فروخ بي قلوبن هورريتچي ايدې و احمد ريزا به يه قارشي درين بير حؤرمت دويغوسو ايله
دولو ايدې. آغاوغلو دا احمد ريزا به يه قارشي او زامانلار درين بير حؤرمت دويار. ابدولهميد،

سفيرى واسيطه سى ايله اونا يوز مين فرانك تكليف انتديگى حالدا فقير احمد ريزانين بونو قبول
ائتمه مه سى گنج و ايدئاليست احمد بين سئوگى و سايعيسىنى جوشدوران سبيلردن ايدى.
بو زمان احمد بى، پارسين عاليملري ايله، اديبلري ايله ده تانىش اولور. عاليملرين و اديبلرين
توپلانديغي سالونلارا قبول اولونور. پارس حياتيني بيلنلر بونون او قدر آسان اولماديغيني
بيليرلر. بير-ايكى ايلده عاليم و اديبلرين توپلانديقلاري سالونلارا گيرمك و داعوام انده بيلمك
اوچون احمد بين اوزونو موعلimlerينه جيددن تقدير انتديره بيلميش اولماسى واجيب ايدى.
" پروفئسسور ژامئس دارمئستئترين سئوگيسيني قازانديم؛ آدى كئچن حاقيدا اونودولماز
ياخشىلىقلار و غيرتلر گؤسترمه يه باشلادى. منى ائوينه دعوت انتدى، پاريسته اونملى بير ادبي
سالون صاحىبي اولان و پارس اديبلري آراسيندا سئچكين بير يئر قازانميش اولان ماريئ
روبنسوننوا تقديم انتدى. من ده روبنسوننئونون سالونونا مونظم داعوام ائتمه يه باشلاديم. بو
سالون زيارتچيلري آراسيندا او زمان فرانسايين مشهور عاليمي و اديبلريندن اولان ائرنئست
رؤنان (ئرنئست رئنان)، هيپوليت تئن (هيپوليت تھانيئ)، جاستون پارس (گاستون پارس)،
اوپئرت (وپئيرت)، مادام و موسيؤ دييولافوا (ديئولافوي) كيمي شخصلر وار ايدى. ائو صاحيبه
سى منى بونلارا تقديم انتدى... "

احمد بى، پاريسته ايكن دوغو و باتى عاليملرينى قارشىلاشديرماغا ايمكان وئرن غريبه بير
حاديثه نين شاهيدي اولور. داها اؤنجه دوغونون شاهلاريندان بيرى ايله، باتى نين بير هؤكومت
باشچيسيني يان-يانا گؤرموشدو. بو سفر ده دوغونون درويشلريندن بيرى ايله باتى نين
تدقيقاتچيلاري آراسيندا اولور. و بو غريبه حاديثه اوزونون ده دئديگى كيمي، ايره ليده كي آلين
يازيسى نين تعيينينه واسيطه اولدو. ايران شاهى پاريسته اولدوقدان بير مودت سونرا، بو بؤيوك
شهره افقائلى بير درويش گليب چيخير. " چوخ گؤزل، اوجابويلو، اسمر و دولغون اوزلو،
كؤكسونه قدر اوزانان قالين قارا ساققاللى، اوزرى تسبئحلرله اؤرتولو بو عجاييب آدام " چوخ
سياح درويشلر كيمي دييار-دييار دولاشراق ايستانبوللا گلमيش و ايستانبولدا ايكن ايران شاهى
نين پاريسته گئتميش اولدوغونو ائشيتميش و بونون اوزرينه اؤزو-اؤزون: " مادام كي شاهى-
ايران بئ پارس ميرود، من كي شاهى-جيھانم، چئرا نئروم؟! " دئميش و پارس يولونو
توتوب اورايا قدر گلميش. " شاهى-جيھان " پارس كوچه لرينده قريب درويش قيافتى ايله،
الينده كشكول و عصاسى ايله دولاشيركن، پوليس ياخالاميش، يئرسيز، يوردسوز بير سرسرى
كيمي درھال حبسخانايا سالميشدير. بير قزئندن، دوغولو بير درويشين حبس اولوندوغونو اؤيرن
احمد بى، حبسخانايا گئديب همين آدامى اؤز ياشاديغي يئرده ياشاتماق ضمانتى ايله قورتاير.
پارس متبواتى، درويشله، درويشين سربست و اوريزئنال سؤزلري ايله ايلگيله نير و نهايت
احمد بين سئوگىلى اوستادى، ايران دين و مدنيتى اوزمانلاريندان دارمئستئترله ديگر
شرقشوناسلاردان بعضيلري ده احمد بين واسيطه سى ايله درويشى گؤرور و صؤحبت انديرلر.
دارمئستئتر، درويشله انتديگى صؤحبتين قيسا مضمونونو يازيب اونا وئرمه سيني احمد بيدن
ايسته بير. بو صؤحبت اوستادين اؤن سؤزو ايله " ژورنال دئ دئبا " دا (ژورنال دئس دئباتس)
عئني ايله نشر اولونموشدور. بو احوالاتى داها اطرافلى آنلاتيدقدان سونرا احمد بى بئله دئيير:
" منيم بيرينجي دفعه متبوات ساهه سينه آتيلمم بو شكيلده باشلادى؛ و او گوندن بو گونه قدر
طالعيمي موعينلاشديردى. "

دئمك اولار كي، آغاوغلو احمد بى، هله 21 ياشيندا ايكن يازارليغا فرانسىزجا بير مقاله
يازراق، 1890-جي ايلده پاريسته باشلاميش اولور. اونو متبواتا بير اؤن سؤز ايله تقديم ائدن
شخص، او زمانين مشهور فرانسىز عاليملريندن اوستادى ژامئس دارمئستئتر ايدى. مقاله ده

افقاني درویش مونا سبتي ايله دوغونون فلسفه و تسووفونون، حيات و ادبياتيندان بهس انديلمکده دیر. مقاله نین قارالاماسي و يا باسيلميشي بو گون احمد بين اوزونده يوخدور. آرتیق يازارلیق حياتينا اتيلميش اولان آغاوغلو، يننه اوستادي دارمستنتترین تئوسيبه سي ايله مادام آدامين (ممی آدام) آلیق " نوئل رووو " سو (نووئلئ رئوئی) ايله هفته لیک " رووو بلو " (رئوئی بلوئی) درگيسينه، دوغو قووملري و حياتينا داير يازيلار يازماغا داعوام ائتدي. 1802-جي ايله لوندوندا توپلانان شرقشوناسلار كونفرئسينه قاتيلاراق، كونفرئسده " شيه مذهبي نین قايناقلاري " آدلي بير تدقيق تقديم ائتدي. بو اينجمله مه، كونفرئ نین قراري ايله باسيلميش و يايملانميشدير.

گورونور كي، احمد بي، پاریسده تحصيل ايله مشغول ايکن، شهسي و عاييلهوي ايستعدادينا، مثيلينه علاوه اولونان اوستادلاري نین تشويق و يول گؤسترمه سي ايله ائلم، يازي حياتينا گيرميشدي، ان چوخ مشغول اولدوغو مؤوزولار، دوغونون تاريخي و دينلري ايدي. عئني زاماندا قزئتچيلیک ده ائديردي؛ طيفليسه چيخان روسجا " کافکاس " آدلي قزئنده هفته ده بير دفعه پاریسدن يازيليب گؤندريلميش سيلسيله مقاله لري نشر اولونوردو. روس قزئتلري نین سيلسيله مقاله لريني دايم ياخشي اوسلوبلا يازيلميش، بير آز دا علمي ماهيتلي مقاله لر تشکيل ائدير. احمد بي، بو مقاله لرینده ايسلام عالمي و ايسلام عالمي نین تورک حياتي ايله مشغول اولوردو.

آغاوغلو پاریسده ايکن شئخ جمالدين افقاني ايله ده تانیش اولدو. شئخ او زامان پاریسه گلیميشدي. احمد بي ترجمئي-حالیندا دئيير كي: " ايسلام عالمي دوشونورلريندن جمالدين افقاني حضرتلري پاریسده اولدوغو زامان منیم ساده ائويي باشقالاريندان اوستون تونموش، هفته لرله برابر قالميشديق... "

داها اؤنجه، ناملوم افقاني دربه دهر درويشي حبسدن قورتاريب اوز ياشاديغي يئرده بير مودت ساخلايان احمد بي، سونرا مشهور بير افقاني سياح شئخي ده -بلکه عئني اوتاقدان قوناق ائتميش دئمکدير!...

آغاوغلو پاریسده آلتی ايله قدر قالدي: هوقوق مکتبندن مآذن اولدو- ديپلوم آلدی، " جوللنگی دئ فرانجی " دان بير ديپلوم آلدی و 1894-جو ایلده مايدا پاریسي ترک ائده رک ايستانبول يولو ايله قافقازا دؤندو. ايستانبولدا دؤرد آيا قدر قالدي، و او زامان معاريف نازيري اولان مونيف پاشا و قافقاز بيالي تاريخچي موراد بيله سيخ-سيخ گؤرؤشدو، فيکیر موباديله سي ائتدي. ايستانبولا ايلک دفعه گلديگي زامان آغاوغلو احمد بين داشيديغي فيکیر و عمللري گؤسترن يازيلي اثرلر، تأسوف كي، اليمزده مؤوجود دئييلدير.

احمد بي تا يگيرمي ياشيندان بري موختليف ديپلرده چوخ يازيلار يازميش بير تورک يازارديدير. چوخ تأسوف كي، يازيلاريني اوزو ساخلاماديغي کيمي، بو گون کيتابخيلاردان و يا کيتابخانالاردان آختاريب تاپماق دا چوخ چتیندير، چونکي احمد بين يازيلاريندان چوخو قزئت و درگيلرده نشر اولونوب يايملانميشدير؛ هله روسجا قزئتلرده يايملانان مقاله و سيلسيله مقاله لريني تاپماق، ظن ائديرم كي، بو گون ايکمان خاريجينده دير... بو سببدن احمد بين فيکري ديشمه و اينکيشافيني، اثرلريندن تقيب ائتمک هلي چتين اولان بير مثله حاليندادير.

قافقازا دؤنوشوندن سونرا، احمد بي پاریسدن مقاله لر گؤندريدگي طيفليسين " کافکاس " قزئتینه يازارلیق ائتديگي کيمي، طيفليسين گيمنازياسيندا دا فرانسيزجا موعليمي اولدو. او زامانلار باکيدا روسجا " کاسپي " آدلي بير قزئت چيخيردي. باکي نین تورک زنگينلريندن مشهور نفت ميليونري حاجي زينالابدين تاغييئو " کاسپي " ني ساتين آلاق آذربايجان تورکلري نین هوقوقونو مودافيعه ائدن و اونلارين فايدالارينا خيدمت ائدن روسجا بير تورک

اورقاني حالينا گتيردي. و بو قزئتین باش یازارلیغینا آغاو غلو احمد بیی جلب ائتدی. احمد بی بو وظیفه نی یئرینه یئتیرمکله برابر، باکی گیمنازییاسیندا و باکی یوکسک تیجارت مکتبینه فرانسیزجا موعلیملیگینی ده اوزرینه گؤتوردو.

1902-جی ایلده آغاو غلونون تاثیر ی ایله حاجی زئینالابدین روس هؤکومتیندن تورکجه بیر قزئتین نشری و یایملاناماسینا ایزین آلماقا چالیشدیسدا، موففق اولما بیلمه دی. روسییانین او دؤورده کی سیاستی روسیادا یاشایان موسلمانلارین اؤز دیلرینه متبوات نشرینه، هر شکیلده انگل اولماغی قارشیسینا مقصد قویموشدو. مین جور چتینلیکلرله چارپیشماغا مجبور اولان " اکینجی "، " ضیا "، " کشکول " چوخ داعوام انده بیلمه میشدیلر. نئجه داها اؤنجه ایسمایل بی قاسپیرالییه یاریسی تورک، یاریسی روسجا یازیلماق اوزره بیر قزئت یایمی اوچون وئرلن ایمتیازین دا بیر سیاسی خطا اولدوغونو روسییانین موسلمان و تورک تبه سی ایچلرینه ایختیصاص صاحیبی ساییلان میسیونئر ایلمینسکی و پروفئسور سمیرنوو کیمی نوفوزلو شرقشوناسلاری ایدیعا اندیب دوروردولار. " ترجومان " این قاپادیلماسی اوچون بیر چوخ تشبوس اولدو ایسه ده، ایسمایل بیین ذکا، مهارت و انئرژیزی؛ بوتون تورک و ایسلام دوشمنلری نین اینتریقلا رینا قارشی دور اراق 20-30 میلیونلوق تورک کوتله سی نین اؤز دیلینده چیخان بو کیچیک هفته لیک، یئگانه قزئتی نین یایمی نین داعوامینی تمین انده بیلیمشیدیر. آنجاق بیر اکینجی " ترجومان " این دا مئیدانا چیخماسینا روس بوروکراتیاسی اوغورلا مانع اولما بیلیردی. و بو دوروم روس-یاپون موخاریبه سینه، ینی 1904-جو ایلده قدر داعوام ائتدی. روس-یاپون ساواشیندا چارلیغین مغلوبیتی ایلردن بری حاضیرلانان روس اینقیلابی هرکاتینا قوووت و جسارت وئریشدی. هؤکومتین زیفله مه سیندن ایستیفاده انده رک زئینالابدین تاغییئو ده اؤنجه کی تشبوسونو تکرارلادی، بو دفعه موففق اولدو. باکیدا، عومومیتله، بوتون قافقازدا ایلک دفعه اولماقلا تورکجه گونده لیک بیر قزئت، " حیات " چیخماغا باشلادی. او زمانلار ایستانبولدان قافقازا دؤنموش اولان هوسئینزاده الی بیله آغاو غلو احمد بی آذربایجان تورک قزئتی نین باشینا کئچدیلر.

داها اؤنجه آخوندزاده لر، ملیکزاده لر، اونسیزاده لر قافقازدا تورک میلی دویغو و شوورونون اویانماسینا آز-چوخ تاثیر ائتمیش اولماقلا برابر، بو شوورون قوووتلی و مو عین بیر حالا گلمه سی، ایدیعا اندیله بیلر کی، آذربایجاندا گونده لیک متبواتین نشریدن اعتیبارن باشلاییر. و بو بؤیوک ایشین ایلک خیدمت ائدنلری هوسئینزاده ایله آغاو غلودور.

احمد بی، " حیات " دا بیر ایل قدر چالیشدیقدان سونرا آیریلاراق موسقتیل " ایرشاد " آدلی گونده لیک قزئت چیخارماغا باشلادی. بو، آذربایجان تورکلری نین اکینجی گونده لیک قزئتی ایدی. " ایرشاد " این مسله کی نی شخص آغاو غلو بئله آنلادیر: " بیر طرفدن روس هؤکومتینه قارشی موجدیله انده رک هر نؤو سیاسی و عومومی هوقودان محروم اولان تورک اونسورونه بو هوقوقو دا تمین ائتمکدن، دیگر طرفدن تورک اونسورونون اؤزونده بیرلیک فیکرینی تمین ائتمک مقصدی ایله مذهب آیریلیغینی و خصوصن سوننی-شیه دوشمنچیلیگینی قالدیرماغا چالیشماقدان عیبارت ایدی. بونولا برابر، خالقی ائلم و عیرفانا ایسیندیرمک، تورکجه مکتب و دیگر عیرفان موسسیلرینی ووجودا گتیرمک اوچون چالیشماق لازیمدیر. "

حقیقتن، آذربایجان تورکلوگونون اهمیتلی مثله لریندن بیرینی ده سوننی-شیه آنلاشیلمازلیق و دوشمنچیلیگی تشکیل ائدیردی. بیر زمانلار بو آیریلیقلاردان یارارلانان ایرانیلیک، بوتون آذربایجانی فارسلاشدیرماغا چالیشمیشدیر. روسلار آذربایجانا حاکیم اولونجا، بو آیریلیق و دوشمنچیلیگی کؤروکلیه رک داعواملی بیر-بیری علئیه اینه دوشمنچیلیک ائدن بو ایکی ایسلام

فیرقه سی نین آراسینی داها بویوک آچاراق تورک میلّتی زیفلمه یه، بو سایه ده اؤز حاکیمیتلرینی قورماغا، قوووتلندیرمه یه چالیشمیشدیлар.

بو تملسیز و معناسیز مذهب آیریلیغی نین ضررلرینی، بوندان دوشمنلرین یارارلانما درجه سینی گؤستره رک و ایثباتلاراق قافقاز تورکلوگونده بیرلیگین اورتایا چیخماسینا ان چوخ چالیشان میلّت خیدمتچیلری ایسمایل بی قاسپیرالی ایله آغاوغلو احمد بی، هوسئینزاده الی و توپچوباشی الیمردان بیلردیر.

آذربایجان و ایران تورکلوگونون مذهب آیریلیغی یاراسی احمد بیی اسکیدن بری مشغول ائتمکده دیر. قافقازا دؤندویو زامانلار یازیلیمیش دانیشیق طرزینده نشر اولونمیش بیر ریساله سی نین مؤوزوسو مذهب آیریلیغی نین ایسلاما وئردیگی ضررلردیر.

آغاوغلو، بو کیتابچادا ایسلاملا بیر شییه آخوندونو دانیشدیریر. فقیر و زیف ایسلام، خصوصن مذهب آیریلیغی اوزوندن باشینا گلن فلاکتلری، زنگین و شیشمان آخوندون قان فیشقیران سیرتیق اوزونه هایقیریر. هیجان و هراتله یازیلان بو ریساله دن احمد بیین دینی و مذهبی مثله لرده گئنیش، درین بیلگیسی اورتایا چیخدیغی کیمی، او زامانلار، ینی 1900-جو ایللره دوغرو، قوومونون اینکیشاف و ایره لیله مه سینه ایسلامین خطالی آنلاشیلماسینی و خصوصن بوندان دوغان مذهبلا آیریلیغینی ان اؤنملی بیر مانعه سایدیغی دا معلوم اولور.

احمد بی، تورکجه قزئتچیلییه باشلامدان اؤنجه "ایسلاما گؤره و ایسلامدا قادین" آدلی روسجا بیر کیتابچا یازیب نشر ائتدیرمیشدیر. بو کیتابچا دا باسیلمامیش تورکجه "دیالوق" کیمی ایسلامین گؤروشلرینده ایره لیچی اولدوغونو، آباسیلرین اورتا دؤورونه قدر بو موترقی هرکات داعوام ائتدیگی حالدا، داها سونرا عالیملرین و شیخلرین منفعتچیکلری اوزوندن ایسلامین گئرله دیگینی و چؤکدویونو ایدیعا ائتمکده دیر. احمد بی بو کیتابچاسیندا ایسلامین ایره لیله مه سی و گئرله مه سینه اؤلچو اولاراق "قادین" ای آلمیشدیر. احمد بیین آراشدیرماسینا گؤره، حضرت پیغمبر، قادینی اسکی ایران مدنیتینه و ایسلامدان اؤنجه کی عرب عادتلرینه نیسبتن چوخ یوکسلمیشدیر. "قران" این روحونا گؤره، بیردن آرتیق حیات یولداشی ایله ائولنمک مصلحت دئییلدیر. ایسلام عالمینده "قران" این امرلرینه، پیغمبرین سؤزلرینه، ایران و آسوریا مدنیتلری نین قلبه سیندن اعتبار ندیر کی، قادین، کولتورل و سوسیال مؤوقئیندن دوشمه یه باشلامیشدیر. "تورک-تاتار" قووملری نین ایسلامی قبولو ایله ایسلام عالمینه حاکیم اولماسیندان سونرا، قادی نین مؤوقئی تکرار یوکسلمیشسه ده، بو قوووتلی اونسورون عادت قانونلاری بئله دوغونون اسکی مدنیتلریندن اولان ایران و آسوریا مدنیتلرینه قالب گلمیه رک، قادین یئنه کولتورل و سوسیال باخیملاردان دوشموش و نهایت بوگونکو (ینی 1901-جی ایلده آذربایجانداکی) درجه سینه ائتمیشدیر.

ایسلام قووملری نین قورتولوش و ایره لیله مه سینی تمین ائتمک اوچون، آغاوغلونون فیکرینجه، خصوصن ایکی اؤنملی مثله نین هللی لازیمدیر: قادین مثله سی و الیفبا مثله سی. دوشونجه و گؤروشلرینی چوخ دیقتلایق گؤردویوم بو کیتابچانین سون صحیفه لرینی عئینیه ترجمه ائدیرم: "موسلمانلارین قورتاریلما سی، اونلارین معنوی، ماددی، حتّی سیاسی یوکسه لیشلری، یالنیز ایکی مثله نین هللینه باغلیدیر: قادین مثله سی و الیفبانین ایصلاحی."

"زامانیمیزدا موسلمان قادی نی، آنجاق سربست و شوورلو بیر آنا، بیر حیات یولداشی اولونجادر کی، سوسیال وظیفه سینی یئرینه یئتیره بیله جکدیر. یالنیز بو شرطلر داخیلینده اوشاقلاری نین خارا کتئر و ایراده سینی تربیه ائده بیلیر و اونلارا یوکسک دویغولار و اصیل فیکرلر آشیلایا بیلر؛ بوگونکو شرطلر دایره سینده موسلمان قادی نین اوشاقلاری بیر قیسیم معناسیز مؤوجودیتلردن عیبارتدیر."

" بوغوجو حرم هاواسي اچينده كنجيريلن تنبل و صيرف هئواني بير حيات، قادي نين فيزيكي اينكيشافينا ايجازه وئرمه ديگيندن، غيرقين فيزيكي چوكوشونه ده يول اچماقدادير. اليقباين چتينيلىگي ايسه اوخويوب يازماغي چتيلشديرديگيندن موسلمانلارين عاغيل و قىلبري نين آيدىنلانساي بولونو قاپماقدادير. قادين و اليقا، ايشته ايسلام عالمي نين ايكي ان حقيقي دوشمني، اونون موعاليجه اولونمايان ايكي خسته ليگي كي، اونلارين تاثيري آلتيندا بو عالم ياواش-ياواش محو اولماقدادير. يالنىز سون زامانلاردا موسلمانلار بو ايكي مثله ني جيديلىكله گوز اونونه آلماغا باشلاديلار. آناق بو باره ده اىستانبول، قاهره، بومبئي و كلكتته ده گوستريلن خيدمت و غيرتلىر-كي اوغلانلار اولدوغو قدر قىزلارا دا مكتب اچماق و اليقا ايصالحي تشبوسلرينده اورتايا چىخماقدادير- يئترلي ساييلماز؛ بوتون بو غيرتلىر، موطلق اولومله نتيجلنه جك اوزون سورن و اولدوروجو خسته ليگه قارشى زيف و كنجيجي علاجلار درجه سينده دير. موسلمان عالمي نين اويانماسي و او عالمين مدني ميلتلىر موحيطينه گيره بيلمه سي اوچون، چوخ جيدي بير سارسينتيا احتياج واردير. موسلمانلارين اوز ايصلاحات دؤورونو كنجيرمه لري و اچلريندن اولدوقجا قووتلى بير ايراده صاحيبي و نفسيني ايش اوچون تاماميله فدا ائتمه يه حاضير بير آدامين گليب چىخماسي لازيمدير. بئله بير ايصلاحاتچي يوخاريدا گوردويوموز كيمي شخصن ايسلامدا، ايسلامين تاريخ و عنعنه لرينه عملرينه اويغون بير زمين تاپا بيلر. تكرار ائديرىك: نه " قران " ، نه شريت اوزلوگونه اينكيشافا قارشى دئيلىدير. يالنىز اونلارين داشيبيجيسي اولان شئىخلر و عاليملىر فايدالاري اوغروندا " قران " و شريته مدنيتله اويوشمايان بير شكيل وئرمه يه چاليشمىشلار. بونو چوخ گوزل بيلن ميسيرلي يئنيلىكچي ممد الي، ميسيرين شئىخلريني و عاليملىريني سارايندا توپلايلاق اطرافلاريني اوزونه تاماميله سادىق اولان اوچ سيرا عسگرله اهاته ائتديكن سونرا ائتديكي يئنيلىكلر و ايصلاحاتي اولوم تهديدي آلتيندا اونلارا تصديق و ايمضا ائتديردي. "

" موسلمان ديني، اصلينده سوينج گتيرن و ايره ليله مكي سئوندير. ايسلام، قدري، هر هانسي اوغورسوز و اويدورما بير قووتين اينسان حياتينا دهشتوئريجي و غدار تزىيقي طرزينه آنلاماز، ايسلاما گوره قدر، مئيدانا گلديكن سونرا حاديه لر ايله اويوشماني تمين ائدن بير نظرييه دير كي، اينسانلاري قووتلنديرر و غيرتلنديرر. موسلمانلارين پئيغمبري شخصن بير نچه دفعه تكرار ائتميشدير: " دوه ني آلاها امانت ائت، آما داها اولجه ديزيني ياخشيجا باغلا! "

1901-جي ايله نشر اولونان 59 صحيفه ليك بو كيچيك كيتابچانين اهاته دايره سي، او دؤورده موسلمان موفككىرلري نين دوشونجه طرزينه اويغوندور. ايسلامي ايصلاح ايله ايسلامدا بير سيرا ايصلاحات انده رك، موسلمان قووملريني چوكوشدن قورتارماق، ايره ليله مه و يوكسلمه يه سؤوق ائتمك. آغاوغلو احمد بي، بو ريساله سينده بوتون موسلمانلارلا مشغولدور؛ اونون توركچولوك دويغوسونو، آناق توركلرين، اوز ايفاده سي ايله " تورك-تاتار " لارين قادين وئردىكلري ديرى ايفاده ائدن بو سطرلردن چىخارا بيلريك: " تورك-تاتار قادينيني ايدئاليزه ائتمكده دير. احمد بيبين " ايسلاما گوره و ايسلام عالمينده قادين " ريساله سينده دوشمنچىليك حدفى اسكي ايران مدنيتيدير. عربلرين ايران مدنيتي نين اوستون تاثيريندن اوزاق اولدوقلاري زامانلار، ايسلامدا قادي نين يئري و دولاييسي ايله موسلمانلارين مدني سوييه سي يوكسك ايدى؛ تورك قادينيني آشاغىلايلاق تورك حيات و مدنيتي نين اينكيشافينا، يوكسلمه سینه مانع اولان قووت ده او كؤهنه و چوروک ايران مدنيتيدير.

اليميزه كئچن بو ايكي اثرينده آغاوغلو احمد بيبين ده بير چوخ توركچو كيمي، اؤنجه ايسلامين ايصالحي، ايسلامين اصيل اوزونه دؤندريلمه سي مثله سي ايله مشغول اولدوغو آنلاشيلير. هله

پاریسده ایکن دوغونون تاریخینه، خصوصن ادبیات تاریخینه دایر درسلی تقیب انتمیش و بو یولدا شخصی آراشدیرمالار آپارمیش اولدوغوندان، ایلک آراشدیرما یازیسی نین، فالیتی نین ده بو مؤوزولار اوزرینده اولماسی تبییدیر. بونولا برابر، مملکتینه دؤنونه آذربایجانین رئال حیاتی احمد ببین فیکری-پراکتیک فالیتی نین دینی مثله لردن میلی و سوسیال مثله لره کئچمه سینی ضروری انتمیشدیر.

آغاوغلو بیر طرفدن " ایرشاد " ای چیخاریرکن، دیگر طرفدن عئینن ایسماییل بی قاسپیرالی کیمی یایدیغی عصاصلی فیکرلرین حیاتا کئچمه سینه، گئرچکشمه سینه شخصن چالیشیر. قافقازدا شهر-شهر دولشاراق، بیر چوخ شهر و قصبه ده مکتبلرین، تحصیل یایما جمعیتلری نین قورولماسینی تشکیل اندیردی.

تورکلر آراسیندا اؤزونو گؤسترن بو اویانیش اثرلرینی چکه بیلمه یهن قونشولاری اثرمنیلر، 1904-جو ایله دوغرو، تورکلر علیه اینه آچیق دوشمنچیلیک وضعیتی آدیلا و اثرمنیلرله تورکلر آراسیندا رئال موجدایله لر باشلادی. اثرمنیلر موننظم میلی تشکیلاتا صاحب اولدوقلاری کیمی، سیاسی سببلردن، دینی اورتاقلاری نین و روس ایداره مؤخانیزماسیندا بیر چوخ اثرمنیلرین یئرلشمیش اولمالارینا گؤره چار هؤکومتی نین یاردیمینا دا نایل اولوردولار. تورکلرین اثرمنیلرله چارپیشا بیلک اوچون تشکیلاتا احتیاجلاری اولدوغو آچیق ایدی. بو احتیاجی تمین ائتمک اوچون آغاوغلو احمد بی 1905-جی ایلهده باکیدا " فدای " آدی ایله گیزلی بیر جمعیت قورماغا مووفق اولدو. " فدای " جمعیتی نین فالیتی، اثرمنیلرین تورکلره قارشی ایشله دیکلری ظولملری، گئرچک دیره نیشرله مو عین درجه ده دوردورا بیلیمیشدیر. شوشا مکتبینه ایکن اثرمنیلرله چارپیشمایا باشلایان آغاوغلو احمد ببین " فدای " تشکیلاتی ایله حیات ساهه سینده و بؤیوک اولچوده قووغایا دا عوام انتدیگینی گؤروروک...

1905-جی ایلهده، چار هؤکومتی نین آنایاسالی (کونستیتوسیالی) ایداره فورماسینا یؤنلمه مجبوریتی پئتئربورقدا بیر نازیرلر کابیننتی قورولماسینا یول آچدی. بو کومیته نین باشیندا اولان کونت وئسیتی مملکتین هر بیر طرفیندن گلن نوماینده هئیتلرینی قبول ائده رک، شیکایت و ایستکلرینی دینله مک ضرورتینی هیسس انتمیشدی. 1906-جی ایلهده روسیانی تورک اهالیسی ده قوزئیدن، دوغودان، گونئیدن نوماینده هئیتلری گؤندرдіلر. کازاندان گلن هئیتده یوخاریدا آدی کئچن آکچوراوغلو یوسف اولدوغو کیمی، قافقازییا اهالیسینی تمسیل ائدن هئیتین آیدینلاریندان آغاوغلو احمد بی، هوسئینزاده الی بی، توپچوباشی الیمردان بی سئچیلیمیشدیلر. آغاوغلو بو هئیتین ان فال عوضو اولموشدور.

1907-جی ایلهده باکی اطرافیندا، ینی نئفتلی تورپاقلار اوزرینده یاشایان تورک اهالیسینی کؤچورمک مقصدینه یؤنلمیش بیر لاییهه نین موزاکیره سی اوچون پئتروقراددا توپلانان خصوصی کومیسسیونا، یئنه آذربایجان تورک اهالیسی نین تمسیلچیسی کیمی آغاوغلو احمد بیله اوچ یولداشی گؤندریلمیشدی. بو کومیسسیونین عوضولریندن اثرمنیلرله بیر سیرا روسلارین اولدوقجا چوخ قوویت و غیرت صرف انتمه لرینه باخمایاراق، هئیتین اوتوزبئش گون دا عوام ائدن موزاکیره لری نین سونوندا تورکلرین کؤچورولمه سی مثله سی نین قارشیمی نین آلینماسینا مووفق اولونموشدور.

آغاوغلو احمد بی بیر طرفدن میلی احتیاج و منافعلرین ضروری انتدیگی بو کیمی پراکتیک خیدمتلرده چالیشارکن، دیگر طرفدن ده یازارلیغیندا اصلا آرا وئرمیردی: ایستر نازیرلر کومیته سینه ایستکلر سییاهیسی آپاران تمسیلچیلر هئیتی عوضولوگو سیراسیندا نازیرلره درد آنلادیب یورولارکن، ایستر کونت کوفتسو کومیسسیونوندا اثرمنیلرله ساعاتلارچا چکیشرکن، پئتربورق قزئتلرینده ده، آذربایجان تورکلری نین حاقینی و احتیاجلارینی مودافیعه ائدن، روس

بوروكر اتىياسى ايله اثرمنليرين توركلره بۇنلتىدىكلرى ايفتيرالارى يالانلايان و بونلارين توركلر علئيه اينه چئويردىكلرى موختليف اينترىقالارى پوزان ماهيتده مقاله لرى نشر اولونوردو. عئىني زاماندا احمد بى، باكىداكى قزئتئنه، ينى " ايرشاد " آ اوزون مکتوبلار يازماغا واخت تاپىردى. عصاسن، احمد بىين چوخ و آسان يازا بىلمك اىستعدادى فؤوقلاده دير؛ توركجه، روسجا، فرانسىزجا مقاله لرى عئىني آسانلىقلا و سورعتله يازاردى، حتى فارسجا مقاله لر ده يازمىشدير. اؤزو بزن ظرافات انده رك: " حياتىدا يازدىغيم مقاله لر، هاميسى بىر آرايا كئىرىلسه، باكىدان اىستانبولا قدر بىر كئنىش يول مئيدانا كئىره بىلر " دئىير.

اىستر يازىلى، اىستر عملى فالىتى، آغاوغلو احمد بىي، روس ھۆكومتى نىن گؤزونده شوبهه لى و تهلوكه لى اينسانلاردان سايىردى. باخمىاراق كى، احمد بىين يازىلارنىدا حذف توتدوغو عومومى مقصد، آذربايجان تورك مىلتى نىن اويانماسى، روسىيادا ياشايان بوتون مىلتلرله (دولايىسى ايله روسلارلا دا) برابر ھوقوقا صاحىب و بو يۇندن مىللى ھاقلارنى صاحىب اولماسىنى تمىن ائتمكدى. بو مقصد نائل اولوندوغوندا، موختليف يوللارلا عئىنى مقصد دوعرو گئدن ديگر قافقاز مىلتلىرى ايله برابر، آذربايجاننى دا روسىيا ايمپىراتورلوغوندا ايرىلماسى نتيجه سى اؤز-اؤزلوگوندىن دوعاجاقدىر؛ آذربايجان توركلرى نىن موستقىللىگى نىن، اونلارنى قونشو بۇيوك تورك كوتله سىنه قاتىلما لارنىنى تمىن ائتمه سى ده چوخ تىبى ايدى... محض بو گۇروشلر، آذربايجان توركلوگونو اويانماغا، شوورلانماغا، مىللى و اينسانى ھاقلارنى مودافيعه ائتمه يه دعوت ائدن احمد بىين روس ھۆكومتى طرفىندىن تهلوكه لى و ضررلى سايىلماسى سببلرىنى آچىقلاير؛ خصوصن آغاوغلو احمد بى، يالنىز يازى ايله كيفايتلنمە يىب " فداى " جمعيتىنى قوراراق فالىت گۇسترمك كىمى پراكتيك ساهه لرده ده تك دورمايان ائنترژىلى اينسانلارداندير...

بو شكىلده چار ھۆكومتى نىن شوبهه و دوشمنچىلىگىنى چكن آغاوغلو احمد بىله قزئتى " ايرشاد "، ايكىده بىر ھۆكومتىن ھوجومونا معروض قاليردى: بزن احمد بىين ائوى آختاريلير، بزن متبه سى باسيلير، بزن ده قزئت باغلانيردى: آنجاق داھا اۇنجه آلىنمىش اولان بىر چوخ ايجازه دن فايدالاناراق قاپانمىش قزئتن يئرئنه درھال بىر ديگرى چىخاريليردى... بىر چوخ زحمت و مصرفى ضرورى ائدن بو موجدابىله ده آذربايجان تورك زنگىنلرى احمد به يه جىدى شكىلده يارديم ائتمىشديلر. بو دا اونو گۇستىرير كى، آذربايجاندا 1907-جى ايله دوعرو تورك مىللى شوورو خئىلى اينكىشاف ائتمىشدى.

احمد بىين پارىسده ايكن تانىش اولدوغو " ژون توركلر " دن بعضىلرى ده آراسىرا " ايرشاد " دا مقاله لرىنى نشر ائندىرمىش اولدوقلارىندان، بو قزئتن عوئمانلى مملكتلرئنه گىرمه سى ياساق ايدى؛ آنجاق بو ياساق، اوزون مودت داعوام انده بىلمه دى، چونكى اىستانبولدا اينقىلاب مئيدانا گله رك ايداره شكلى دىيشدى.

عوئمانلى اينقىلابى عرفه سىنده روس اينقىلابى بىر ايرتىجا دؤورو كئچىرىردى. باش نازىرلىك مقامىنا كئچن ستولىپىن، 1905-جى ايلده قارىشان و داغىلماغا اوز توتان روسىيانىن ايداره قايدالارنى ساغلام و شيددتلى اللرىنه آلاق تكرار موطلقئته دوعرو چئويرمىش و يوخارىدا سؤزو كئچن " 3 اىيول ھۆكومت چئورىلىشى " ايله خصوصيله دئموكراتىيانى و مىلتلرىن ھوقوقونو مھودلاشدىرمىشدى. بو اىستىقامتى آلان داخىلى سىياست، روسىيانىن سوسىال ترققىسىنه و روسىيادا مىلتلرىن فورمالاشماسىنا چالیشان آيدىنلارنى تزىيق آلتىنا آلىنماسىنى ضرورى انده جكدى. بونولا برابر، ستولىپىن دؤورونده، خصوصن اينقىلابچىلارلا مىلتچىلر تقيب ائيدىلير و تزىيق آلتىندا ساخلاندىلار. آغاوغلو احمد بى ده تقيبه معروض قالانلارداندير: " شيددتله تقيب ائيدىلنلر آراسىندا ايدىم. ايش او دره جگه گلدى كى، آرتىق يالنىز اؤزومون دئىيل،

عائيلهمين ده راحتليق و ساكيتليگي قاجيريلماغا باشلاندي. 1908-جي ايلده توركييه ده اينقيلاب اولموشدو. ايش باشينا تانيديغيم بعضي شخصلر گلמידى. عئني زاماندا قافقاز عومومي واليسي كونت وارانسسو-داشكوو مطلق مني توتماغا و سورگون انتمه يه قرار وئرميش گورونوردو. بونو اؤيره نير-اؤيرنمز درهال من ده قاجماغا قرار وئرديم و 1908-جي ايلين سونونا دوغرو ايستانبولا قاجديم.

عوثمانلي اينقيلابي، توركلوك اوچون چاليشماق ايسته ينلري بوتون تورك عالميندن ايستانبولا چكيردي؛ آغاوغلو احمد بيبي ده چكدي، كتيردي. 1908-جي ايلدن سونرا آغاوغلونون ايستانبولدا چوخ زنگين و بركتلي اولان فاليت دؤورو باشلايدير.

توركچولوكده تشكيلاتلار دؤورو

1908-جي ايل عوثمانلي اينقيلابيندان سونرا تورك ميليتچيلىگي هر كاتي چوخ گنئيشلنميش، درينلشميش و قول-بوداق آتميشدير. 1909-دان 1928-جي ايله قدر كئچن يگيرمي ايليگ دؤورون تدقيقي، بو ايلكي "تورك ييلي" نه يئتيشديرمك مومكون اولمور. بو اوچده بير يوزيلليگ دؤور، ايندييه قدر بهس ائتديگيميز ياريم اسرليگ دؤوردن چوخ داها قاريشيق و اؤنملي حاديه لري اؤزونده احتياوا ائتديگيندن، اولدوقچا چوخ اينجلمه مه و آراشديرمايا احتياج واردير. بونلارين اينجلنمه سي و قارشيلاشديريلماسي، خئيلي زامان آياراچاغي كيمي، اينجلمه مه ميزين حجمي ده بلكه مقاله ميزين بير ياريم، ايكي ميئلي اولاجاقدير.

"تورك ييلي" نين ايكينجي بير نوسخه سيني ده نشر ائتديرمك مومكون ايسه، توركچولوك هر كاتي نين، عوثمانلي مشروطيت و توركييه جومهوريتي زامانلاريندا قازانديغي آچيقلغي اطرافليجا قئيد و تسبيت انتمكده ده بلكه مووفق اولوروق.

بونونلا برابر، ايندي بو مقاله ني بيتيرمه دن اؤنجه، "تورك ييلي" ني نشر ائدن و توركچولوك هر كاتي نين سوسيال ساهه سينده ان اؤنملي بير تشكيلاتلار اولان "تورك اوجاغي" ايله "تورك اوجاغي" نين قورولوشونا اؤنجولوك ائدن ميللي تشكيلاتلار و "تورك اوجاغي" نين گئركچك قوروجوسو همدوللاه صوبحي به يه داير بير قدر معلومات وئرمه يه چاليشاجام.

عوثمانلي دؤولتي نين مشروطيت دؤورو، توركچولوگون تشكيلاتلارماسينا و توركچو جمعيتلرين قورولماسينا ايمكان وئرميشدير. موطلقيت دؤورونده هر نؤو جمعيت قورماق فؤوقلاده درجه ده چتيندي، هله ميلليت عصاصي اوزرينه جمعيت قورولماسينا هؤكومت اصلا ايجازه وئرمزدي. بونونلا برابر، موسلمان و تورك اولمايان تبه نين ميلليت عصاصينا دايالي، خئيريبييه و ادبي ماسكالارلا اورتولو بير خئيلي جمعيتي ده وار ايدى.

"تورك درنگي"

توركييه ده تورك ميليتچيلىگي عصاصينا داياناراق قورولان ايلك جمعيت "تورك درنگي" دير. 1908-جي ايلين نويابريندا ايستانبولا گلن آچوراوغلو يوسف هله مكتب حياتيندان

خاطر لادىغى بەزى تور كچولرى، ينى نجىب عاصىم بىلە ولد چلبى افندىنى زيارت ائەدە رك سىياسى اولمايان، سىرف كولتورل ماھىتەدە بىر تورك جەمئىيەت قورولماسىنى تەكلىف و اولارنى بو يولدا رەبەر اولمالارنى رىجا ائەدى. بو شەكىلدە باشلايان اىلك تشىبوس، اىلىن اورتالارنىا دوغرو مولكىيە مەكتىپى مودىرى جلال بى مرحومون اوتاغىندا اولان بىر توپلانتىدا " تورك درنگى " ادلى علمى بىر جەمئىيەت ھالىندا تشكىلاتلانمىشدىر.

بو جەمئىيەتنى نىظامنامە سى 12 كانونى-اول 1324 (25 دىكابىر 1908) تارىخى اىلە و " تورك درنگى نىظامنامە سى " ادلى اىلە اىستانبولدا " كاراپنت " مەتبە سىندە نىشر اولونموشدور. جەمئىيەتنى مقصدىنى ايفادە ائەن نىظامنامە نىن اىكىنجى ماددە سىندە بئە دىيىلىر: " جەمئىيەتنى مقصدىنى تورك دىئە ائىلان بوتون تورك قۇوملرى نىن كەچمىشە كى و بو گونكو ائىرلرىنى، اىشلىرىنى، دوروملارنى، موھىطىنى اۇيرنە يە و اۇيرتە يە چالاشماق ينى توركلرىن اسكى ائىرلرىنى، تارىخىنى، دىللرىنى، اوم و خاواس (شىفاهى و يازىلى) ادبىياتىنى، ائىتوقرافىيا و ائىتمولوگىياسىنى، سوسىيال دوروملارنى و مؤوجود مدنىتلىرىنى، تورك مەملىكەتلىرى نىن اسكى و يئنى جوغرافىياسىنى ارشدىرىب اورتايا چىخاراق بوتون دونىايا يايىب تانىتماق و دىلەمىزىن آچىق، سادە، گۇزل، ائلم دىلى اولا بىلە جەك شەكىلدە گەنىش و مدنىتە الوئرىشلى بىر درە جەگە گلە سىنە چالاشماق و اىملاسىنى اونا گۇرە اىنجلە مەكدىر. "

مولكىيە مەكتىپى توپلانتىسىندان سونرا قزنتلرە وئرىلن بىر ائالاندا توپلانان اداملارنى آدلارى آچىقلانمىشدىر: احمد مەدھت افندى، نجىب عاصىم بى، بورسالى طاهىر بى، كوركمازو غلو جلال بى (بو گون قافقاز جومھورىتلىرى نىن بىرىندە كومىسسار دىر) ولد چلبى افندى، آچقوراو غلو يوسف، بوياچىيان آكوپ افندى، عارىف بى (مرھوم تارىخچى)، آغىيگىدو غلو موسا بى (مرھوم يوكسەك عسگرى بايتار مەكتىپى اىقتىساد اۇيرتە نى ايدى)، فواد رايىف بى، رىزا توفىق بى، فرىد بى (بو گونكو لوندون انلچىسى).

سىرف ائەملە مشغول اولاجاق بو جەمئىيەتە تورك اولمايان توركىياتچىلار دا داخىل اولا بىلەردى. 15 تىشرىنى-اول 1328-ھ قدر (نويابر 1912) عوضولوك ھاقلارنى اؤدە ين شەخصلرىن تامامى، جەمئىيەتنى كاسسا دفتىرنە گۇرە 63 نفر گۇرونمەكدە دىر. بونلارنى اىچىندە پروفىسسور قوردلئوسكى، دوكتور قاراچون، پروفىسسور مارتىن ھارتمان كىمى شەرقشوناسلار، بوياچىيان آكوپ و آنتوان تىنقىر افندىلر كىمى تورك اولمايان عوئمانلىلار دا وار دىر. پرىنس ساىد پاشا، كۇسئ رايىف پاشا، خالىد ضيا بى كىمى زامانىن بەزى دؤولت بؤيوكلىرى، عوضو اولمادان نقد ياردەم ائەتمىشدىلر. شاعىر مەمد امىن بى، اىسمائىل بى قاسپىرالى، ھوسئىن جاھىد بى، آذربايجان جومھورىتى باش وكىللرىندىن يوسفىزادە نصىب بى، آغاو غلو احمد بى، ھوسئىن زادە الى بى، كۇپرولوزادە فواد بى، " تورك اوجاغى " قوروجولارىندان دوكتور فواد ساىبىت بى و مرحوم اىسپارتالى ھاقى بى اىلك ايللردە يازىلان عوضولردندىر.

" تورك درنگى " ، مقصدىنى آشىلاماق و يايماق اوچون، قزنتلر، رىسالە لر، كىتابلار نىشر ائەدە جەك و عومومى درسلىرلە صۇھبەتلر تشكىل ائەدە جەكدى. اۇنچە نجىب عاصىم بىين " توركلرىن ان اسكى يازىسى " اىلە بورسالى طاهىر بىين " توركلرىن اولوم و فونونا خىدمەتلىرى " ادلى رىسالە لرىنى باسدى و يايىملادى. سونرالار " تورك درنگى " ادلى " توركلوۋە دابر اىنجلە لرى اۇزوندە ائەن " ، " ايدا بىر چىخان " بىر درگى چىخاردى. " تورك درنگى " نىن بىرىنجى اىلى نىن بىرىنجى ساىى 1327 (1911) اىلىندە " مەتبەگى-خەئىرىيە و شوركاسى " ندا نىشر ائەلمىشدىر. بو درگى نىن آناجاق يئەدى ساىى يايىملانا بىلمىشدىر. نوسخە لردە يايىملاندىقلارى آى گۇستىرلە مىشەدە، 1327 (1911) اىلىندە آناجاق آلتى نوسخە نىن باسىلمىش اولماسىندان، ھەر آى بىر درگى يايىملانا بىلمە دىگى آنلاشلىر. " تورك درنگى "

آدينا آچوراو غلو يوسف طرفيندن " چينگيز خانا " داير عومومي بير درس وئريلديگي
کيمي، او زامانلار بير نئجه دفعه ميتينفده " تورک درنگي " نه منسوب ناطيقلر مقصدلرينه
اويغون معروضه لر انتميشلر.

" تورک درنگي " نين حياتي اوزون داعوام انده بيلمه ديسه ده، آنديغي توخوم وئريمسيز
تورپاغا راست گلمه دي. درنگين بير آرائيق خيالي مونتظم داعوام اندن ايداره هئيتي
توپلانتيلارينا، دؤولت ايداره سي باشيندا دورماغا حاضيرلانا بعهضي کيمسه لر ده موسافير
کيمي گنديب-گليرديلر. انور بين دايبسي خليل بين، باها شاکير بين موسافيرليکلريني
خاطيرلاييرام.

بير مودت سونرا، درنگين ان فال عوضولريندن ميرالاي راييف فواد، ميرالاي نجيب عاصيم
بيلرين بؤلکلري نين باشينا گنتمه لري، ولد چلبي افندي نين کونيا بؤيوک چلبيليگينه تعيين
اولونماسي، آچوراو غلو يوسفون ايستانبولدان آيريلماسي، درنگ توپلانتيلاريني
سئيرکلشديرديگي کيمي درگي نين ده قاپانماسينا سبب اولموشدور.
آنجا، " تورک درنگي " درگيسي نين سون نوسخه سي نين ياييملانماسيندان چوخ آز زامان
سونرا " تورک يوردو " آدلي و داها گننیش پروقراملي بير تورکچولوک درگيسي
ياييملانميشدير.

" تورک يوردو "

" تورک يوردو " درگيسيني ياييملايان " تورک يوردو " جمعيتي ايدي. هؤکومت " تورک
يوردو " جمعيتي نين قورولوشوندان 18 آقوست 1327 (1911) تاريخلي رسمي آرايشلا
خبردار اولدوغونو تصديق انتميشدير. 1911-جي ايلين سونلاريندا " تورک يوردو " درگيسي
نين ايلک نوسخه سي ياييملانميشدير.

" تورک يوردو " نيظامنامه سینه گؤره، جمعيت، تورک چوققلارينا مخصوص بير
پانسيون آچاق، " تورکلرين ذکا و غيرفانجا سوييه لري نين يوکسلمه سینه، گلير و تشيبوس
صاحبي اولمالارينا خيدمت ائتمک اوزره بير قزئت چيخاراجاقدير. " (مادد: 4). " تورک
يوردو " نون قوروجولاري بونلاردير: ممد امين بي (تورک شاعيري)، احمد حیکمت بي
(مرهوم، اسکي خارجييه وکالتي مستشاري)، آغاو غلو احمد بي، هوسئينزاده الي بي، دوکتور
آقيل موختار بي، آچوراو غلو يوسف. " تورک يوردو " فيکريني شاعير ممد امين بي
اورتايآ آدي. " ايتيهاد و ترققي " جمعيتي بو تشيبوسه ديفت گؤستردی. " تورک يوردو "
جمعيتي تمسيليچيليگينه آچوراو غلو يوسف سئچيلدي. 1912-جي ايلين سننتيابريندا احمد
حیکمت بي پئشتئ سفيرليگينه تعيين انديلميش اولدوغوندان، يئرینه گؤيالپ ضيا بي سئچيلدي. "
تورک يوردو " نون قورولوش سیرالاريندا ضيا بي هله سلا نيکده ايدي. " تورک يوردو "
درگيسي نين ايمتيازي شاعير ممد امين بي آدينا آينميشدي. ممد امين، 1911-جي ایلده
آقوستدا عرضوروم واليسي اولدوغوندان، درگي نين ايمتيازي و موديرليگي آچوراو غلو
يوسوفا هواله اولوندو. ايلک نوسخه سيندن اعتيبارن، " تورک يوردو " نو آچوراو غلو
چيخاردي.

1911-جي ایلده " تورک يوردو " يازي و ترتيب طرزينه داير موديري آچوراو غلو
طرفيندن ايره لي سورولوب، ايداره هئيتي و يازي هئيتي طرفيندن بعضي دييشيکليکلره قبول
اولونان پروقرامين اهاته اننديگي اونملي خصوصلار بونلاردير:

1. " ريساله تورک عيرقي نين مومکون اولدوغو قدر اکثریتی طرفیندن اوخونوب
آنلاشیلماق و فايدهالانماق بئر طرزده یازیلماقدير. "
- " بونا گوره، ب) دیلي ساده اولماقدير؛ ج) قومون اکثریتینه فايدهالي مؤوزولار سئچيله
جکدير؛ د) چتين مؤوزولار بئله آسان ایفاده انديلمه يه چالیشیلاجاقدیر. بونولا برابر، آیدین
دوشونجه صاحیبلری نین دؤوقو، منافعیي گؤزدن قاچیریلمايماقدير. "
2. ريساله بوتون تورکلره مقبول اولما بيله جک بئر ایدئال یاراتماغا چالیشماقدير. "
3. ريساله ده تورکلرین بئر-بیرلرینی تانیمالارینا، ایقتیصاد و اخلاقجا یوکسلمه لرینه و فنی
بیلیکلر جهتدن زنگینلشمه لرینه خیدمت ائدن مؤوزولار ان یوکسک یئر آلاجا، سیاست
بونلاردان سونرا گله جکدير. "
4. تورکلرین بئر-بیرینی تانیمالاری اوچون تورک دنیاسی نین هر طرفینده اولوب کئچن و
خصوصیله قارداشلار آراسیندا سئوینج و کدر دوغوران حادثه لر ایله تورک دنیاسی نین
مؤختلیف یئرلرینده دوغان فیکیر آخیملاری قنید اولونماق و تورک عيرقي نین چئشیدلی
قؤومیتلرینده دوغان ادبیاتی عيرقین بوتون عوضولرینه بیلدیرمک اوچون چالیشیلاجاقدیر. "
5. ريساله، عوئمانلی دؤولتی نین داخلی سیاستیندن سؤز اندرکن، هئچ بئر سیاسی پارتییا
طرفدارلیق ائتمیه جک، آنجا تورکلوگون، تورک اونسورونون سیاسی و ایقتیصادی منافعیي
مودافیعه ائده جکدير. تورک اونسورونون منافعیي مودافیعه ائدرکن، مؤختلیف اونسورلر
آراسیندا آنلاشیلمازلیقلار دوغماسیندان قاچینمايما چالیشیلاجاقدیر. "
6. ريساله، عوئمانلی تورکلی آراسیندا تورک میلی روحونون اینکیشافینا و قوووتلنمه
سینه، ایدئالسیزلیقدان دوغان تنبلیک و بدبینلیگین قالدیریلماسینا چوخ چالیشماق و اکثرن هئچ
بئر شئیه دایالی اولمادان اورتایا چیخان موبالیغه لی باتی قورخوسوندان دا بو میلی قورتارماغا
ایندن گلدیگی قدر چالیشماقدير. "
7. ريساله نین دؤولتلر اراسی سیاستده عصاص فیکری، تورک عالمی نین منافعیي
مودافیعه ائتمکدير. "
- " تورک یوردو " درگیسی، آکچور اوغلو یوسفون بعضی کیچیک آرالارلا ایداره ائتدیگی
آلتی ایل ایچینده، بو پروگراما سادیق قالاراق، پروگرام ماده لرینی، ایشلرینی مومکون اولدوغو
قدر تطبیق ائتمه يه چالیشمیشدیر.
- " تورک یوردو " نون تورک چوققلارینا مخصوص پانسییونونون اینشاسینا و قفلر نازیری
خئیری بی (الله رحمت ائتسین!) زامانیندا باشلانمیش و اینشات چاتیی آلاجا قدر ایره ليله
میش اولدوغو حالدا، آدی کئچه نین اولوموندن سونرا بو گؤزل تشبوس اوزو اوسته قالمیشدیر.
بینانین تاماملانماسی و گؤزل ایستیفاده اولونماسی، تورک معاریف جمعیتی نین غئیرتیندن اومید
و تمننا اولونور.
- " تورک یوردو " درگیسی بو گون داوام ائتمکده دیر و بو گون بو درگی، " تورک
اوجاگی " طرفیندن یایملانماقدا دیر. ایلک نوسخه سی 1911-جی ایلین نوایبر آیی نین اوللرینده
یایملانمیشدیر. دولایسی ایله، درگی بو گون 17 یاشیندادیر.

" تورک اوجاگی "

" تورک اوجاگی " نین رسمن دوغوشو " تورک یوردو " نون یایملانمايما باشلاماسیندان بئر
نچه آی سونرا دیر. " تورک اوجاگی " نین رسمن قورولوش تاریخی، " تورک اوجاگی " نین
عصاص نیظامنامه سی نین بیرینجی ماده سینده گؤستریلدیگینه گوره، 12 مارت 1328-دیر

(1912). آنجاڭ ايره ليدە گۇرۇلە جگي كيمي، قورولماسي اوچون تشبوسلر داھا اۇنجه دن باشلانير. " تورک اوجاغي " نين عصاسي و داخيلي نيظاملاري " آدلي ايلک نيظامنامە سي، ايستانبولدا 1913-دە " متبگي-خئيريبيە و شورکاسي " آدلي متبە دە باسيلميشدير. بو نيظامنامە نين ايکينجي ماددە سيندە جمعيتين مقصدي بئله آچيقلانماقدادير: " ايکينجي ماددە: جمعيتين مقصدي: ايسلام قۇوملري نين باشليجا موھومو اولان تورکلرين ميللي تربيه و علمي، سوسيال، ايقتيصادي سويبيە لريني نين ايره ليله مە و يوکسلمە سي ايله تورک عيرق و ديلي نين زنگينلشمە سينە چاليشماقدير. "

جمعيتين چاليشما طرزي اوچونجو و دۇردونجو ماددە لردە گۇستريلميشدير: " اوچونجو ماددە: جمعيت مقصديني الدە انتمک اوچون " تورک اوجاغي " آدلي کلوبلار آچاراق درسلر، کونفرانسلار، موساميره لر تشکيل انتمە يە، کيتاب و ريسالە لر ياييملاماغا و مکتبلر آچماغا چاليشماقدير. "

" ميللي سروتني قوروماق و چوخالتماق اوچون هر جور مسلک و صنعت صاحيبلري ايله گۇروشه رک ايقتيصادي و زيراي تشويق و اوياريدا اولاجاق و بو کيمي قورولوشلارين دوغوب ياشاماسينا الدن گلدیگی قدر يارديم ائدە جکدير. "

" دۇردونجو ماددە: اوجاق، مقصديني الدە انتمە يە چاليشارکن صيرف ميللي و سوسيال بير دورومدا قالاجاق، اصلا سياست ايله اوغراشماياجاق و هئج بير سياسي فيرقە يە خيدمت انتمە جکدير. "

رسمي شکیلده 1912-جي ايلين اوللريندە قورولان " تورک اوجاغي " نين داھا اۇنجه دن باشلانميش اوزون بير دوغوش دۇورو واردير: هله 1911-جي ايلين ايلکباھاريندا عسگري تيببييه مکتبي طلبە لریندن بير قروپ، تورک ميلتي نين ميلت کيمي فورمالاشماسينا چاليشماق آرزو و آمالي ايله اۇز آرالاريندا توپلاناراق فيکير موباديله سي انتميش؛ نهايت دوشونجه لريني خئيلي دقيقلشديريدکن سونرا 11 ماي 1911-جي ايل تاريخلي مکتوبلارلا محض بو فيکيرلریندن يارارلانا بيله جکلري بعضي کيمسە لره اوز توتورلار. بو مکتوبلارين بيری ده منه گۇندريلميشدي. مکتوب بئله باشلايیر: " چرشنبه، 11 ماي 1327 افنديميز!

تورک عيرقي نين معاريف و مکتبلرينە خيدمت ائدە رک، ايجتيماي گلە جگيني تمين آمالي ايله توپلانميش 190 تيببييه لي طلبە آيدندان زاتي-عاليلرينە موراجيعت انديریک. مقصديميز عرض ائدە جگيميز شئيلره حاकिمانه و اديبانه فيکيرلريني اۇيرنمکدير. "

بو شکیلده باشلايان مکتوب " تورک قۇومونون محو اولما دۇورونو ياشاديغيني " سۇيلیه رک بونا " سلفاريميز کيمي ايلگيسيز قالا بيلمیه جگيميزي " بيلديريدکن سونرا، " حياتين ابدی بير موجديله اولدوغونا و بو موجديله ده اوغورون ان بۇيوک شرطي نين معاريف و مکتبلرين قلبه سي " اولدوغونا حۇکم انديردي. داھا سونرا بو تيببييه لي گنجلر اۇزلري نين " تکامل قانونونا راييت فيکرينده ايصرارلي " اولاجاقلارين ايفاده ائدە رک، " اکينچيلیک، تيجارت و سنایی ايله قازانيلميش ايجتيماي حاکيميتي قورو بير سياسي حاکيميتدن اوستون توتدوقلارينی " آچيقلاییر و بو فيکيرلريني بئله بير آرزو ايله تاماملاییرديلار: " گلە جک نسلیميز، ميسکينليگی گوناھ، فاليتي عيادت بيلسين! تشبوسکار، قوووتلي و سروت صاحيبي اولسون! "

بو آماللارين گئرچکلشمە سي اوچون " هر جور فيرقە ايختيلافلاري نين اوستونده، هر جور سياست قالماقاللاري نين خاريجينده يئني بير آخيم دوغماسي " نالوزوم گۇرورلر؛ و بو آخيمي دوغورماق اوچون ده دونانما جمعيتي قدر گئنيش، آنجاڭ صيرف ميللي، سوسيال بير جمعيت مئيدانا گتيرمک احتياجيني دا دويوردولار.

بو جمعيت ايره ليده آنادولودا، رومئليده و حتى تورک اولان ديگر مملکتلرده شو عبه لر
آچاق، زيرات، تجارت و سنائی مکتبلي قوراجاقدی.
بو جمعيت تانينميش و قودرتلي شخصلرين نزارتي آلتيندا ايداره انديله جکدي.
مکتوب بئله بيتيردي: " بئله بير جمعيتين تمل داشلاريني عالي مکتبلره داعوام ائدن تورک
گنجي نين ماددي-معنوي فداکارليقلاري ايله آتاجاغیق. "
" بو باره ده حاکیمانه و ادیبانه گوروشلرينيزي اويرنمک ايسته ديگيميزي بيلديرير و علمي و
عملي ايشيرليگينده بولونمالاريني اصرارلا تمننا ائيلريک، افنديميز!
190 تيببیه لي تورک اوولادي. "

موتاريکه زاماني " تورک اوجاغي " و " تورک يوردو " نون نوسخه لريني اينگيليس
ايشغال قووتلي نين تزيعي ايله ائودن-ائوه داشييارکن قورتارا بيلديگيم سنلر آراسيندا، بو
مکتوبلارا بعضي تانينميش آدمالارين وئردیکلي شيفاهي جاوابلارين قئيدلري ده واردير؛ آنجاق
نؤقسانلیدير. گله جک " تورک ييلي " ندا تورکچولوک تاريخي نين مشروطيت دؤورو اينجله
نيرکن، بو قاينقلاردان يارارلاناراق، " تورک اوجاغي " نين دوغوشوندان اطرافليجا بهس
ائديک، بو کونسپئکته آنجاق بير نئچه اؤنملي نؤفته ني تسبيت ائديب کئچه جگیک.
موجود منبعلردن آنلاشيلير کي، فرانسيز ديلينده يايملانان " ژون تورک " آدلي قزئت آپرئل
سونلاريندا و مايين اوللرينده (1911)، " پارلاق اوغورلاري ايله گوزلري قاماشديرماقدا اولان
ميلي دونانما جمعيتي کيمي " قؤومي بير تورک معاريف جمعيتي مئيدانا گتيرمک " فيکريني
اورتايا سورموش و " تانين " قزئتي ده بو فيکره قاتيلميشدير.

بو قزئتلري ديقتله تقيب ائدن تيببیه لي گنجلردن بعضيلري، اؤز آرالاريندا بئله
دوشونموشدولر: " بئله بؤيوک آماللاري فنيلن گئرچکلشديرمک اوچون قؤومون گنجلري
بيرلشمه لي، او آرتيق دوغوموش اولان آمالي فيکر و رئال اولاراق بسله مه لي، ياشاتماليدير. "
تيببیه لي ايدئاليست گنجلر بو ايشي اؤز وظيفه لري حساب ائديرلر: " بو تيبب موسسيسينده
بو گون اينسانلارين آجيلاريني آرادان قالديرماق اوچون چاليشماقدا اولان بيزلر، بير واختلار
قؤوم و دين فرقي دوشونمه دن بو عوئمانلي وطنيني سياسي جهتن اوچوروملارا دوشمکدن
قوروماق مقصدي ايله تمل دؤشه ين سفلريميز کيمي " ، بو گون ده تورک قؤومون سوسيال
سوقوتونون اؤنونو آلماق اوچون ايلک آديميلاري آتمالييق. "

بو سطرلري، تيببیه لي طرفيندن يازيليب بعضي آدمالارين فيکيرلريني اويرنمک اوچون
گؤندريلن و بير قيسي يوخاريدا گتيريلن بياننامه نين 4 ماي 1327 (1911) تاريخلي ايلک
واريانتيندان چيخارديم. الده موجود منبعلر عصاصيندا بو واريانتدان داها اؤنجه يازيلميش هئچ
بير يازي يوخدور.

بو ائسکيزدن بونو دا آنلاييريک کي، تيببیه لي گنجلر، اؤزلري نين " ژون تورک " ده يازي
يازان جلال نوري بيدن ان چوخ ايلهام آديقلاري اينانجينداديرلار.

تيببیه لي، " جهله قارشى موجديله " دوستورو ايله خولاسه ائتديکلي بو هرکاتا
تشبوسچو اولاراق باشلانغيجا آرالاريندان بو افنديلري سئچيرلر: " دوردونجو سينيفدن
ماهمود، رفت، ادهم، هاشيم، جلال، بئجهت، اوچونجو سينيفدن هوسئين فيکرت، هوسئين جاهيم
(بايدور)، مؤهسين، نشت، لوتقي، سولئيمان، ايکينجي سينيفدن حبيب افنديلر. "

20 ايون 1911-جي ايلده، تيببیه دن 231 طلبه آدينا گلमيش نوماینده لر (هوسئين فيکرت و
رمزي عوئمان بيلر) ايله طلبه نين دعوتيني قبول ائده رک توپلانتيا گلमيش اولان ممد امين
(شاير)، فريد (بو گونکو لوندون ائلچيسي)، يوسف (اکچور اوغلو)، ممد الي توفيق (يازار)،
امين بولند (شاير)، فواد سابيت، آغاوغلو احمد بيلر توپلاناراق، قورولاجاق جمعيتين آديني "

تورک اوجاغي " شڪلينده قبول انتميشديلر و " تورک اوجاغي " نين قوروجولاري ايله مووققتي ايداره هئيتيني سئچميشديلر:

قوروجولاري:

شاعير ممد امين بي

احمد فريد بي

آغاوغلو احمد بي

دوكتور فواد سابيت بي

مووققتي ايداره هئيتي:

باشكان: ممد امين بي

ايكينجي باشكان: يوسف بي (اچور اوغلو)

كاتيب: ممد الي توفيق بي

موهاسيبات: فواد بي (دوكتور فواد سابيت)

عئيني توپلانتيده اوجاغن ايلک نيظامنامه اليازماسي نين موزاكيره سيئه باشلانميش اولدوغو کيمي، ايداره مرکزي توپلانتي يئري اولماق اوزره ده شرف کوچه سينده 5 نؤمره لي ائو (اچور اوغلو يوسف بين ياشاديغي پانسييون) " تورک درنگي اوتاغي " اولراق گؤستريلميشدير.

تيبيبييه ليلرين قوروجولوغا و ايداره هئيتي عوضولوگونه ناميزد اولراق گؤستردیکلري يگيرمي آدامليق سيياهي نين ايچينده تورکچولوک هرکاتي ايله سونرادان هئچ بير علاقه سي اولمايان بعضي آداملار اولدوغو کيمي، " تورک اوجاغي " نين ياشاماسيندا، اينکيشافيندا چوخ بؤيوک خيدمتي کئچن همدوللاه صوبحي بي ده وار ايدي.

" تورک اوجاغي " نا ايلک اؤنملي ماددي يارديمي، 50 عوئمانلي آلتيني وئرمک صورتی ايله هوسئن جاهيد بي (" تانين " يازاري) انتميشدير.

يوخاريدا حاقيندا بهس ائتديگيميز حاديئه لره گؤره، " تورک اوجاغي " نين عملي صورتده قورولماسيني 20 اييون 1327-جي ايله (1911) تسادوف ائدن بازار اثرته سي گونو اولراق قبول ائده بيلريک. رسمن قورولوشو ايسه، داها اؤنجه گؤسترديگيميز کيمي، 12 مارت 1328 (1912)، يني عملي صورتده قورولوشوندان دوققوز آي سونرادير.

بو مودت ايچينده ايداره مرکزي نين يئري ايکي دفعه دييشميش، بير چوخ توپلانتيلار اولموشدور. بو توپلانتيان آنجاق 5 اوقوستا قدر اولان بئش توپلانتي نين پروتوکوللاري منده دير. موزاكيره لر، عوموميتله نيظامنامه اوزرينده جريان انتميشدير. حاقيندا دانيشيلان مثله لردن ان چوخ موباحيسه آچان مثله بو اولموشدور: جمعيت مقصديني اله ائتمک اوچون " تورک اوجاغي " آدلي کلوبلار آچسينمي؟ يوخسا ريساله، درگي نشر ائتمکله و مکتبلر آچماقلا كيفايتلنسينمي؟ تيبيبييه لي طلبة لر، کلوبلار آچيلارسا، ايشه سياست قاريشاجيندان قورخور و بونا گؤره کلوب آچمانين شيددتله علئيه اينه چيخيرديلار.

" تورک يوردو " جمعيتي نين رسمن قورولوشو 18 اوقوست 1911-جي ايل اولدوغونا گؤره، اوجاغن فنيلن قورولدوغو 20 اييون 1911-دن سونرا دئمکدير. بونولا برابر " تورک يوردو " نون قورولماسينا چاليشيلارکن 20 اييوندان داها اؤنجه مثله يه داير بعضي يازيشمالار اولدوغو دا " يوردو " آ داير منبعلردن آنلاشيلماقدادر.

بونا گۆره " تورک يوردو " ايله " تورک اوجاغي " نين هر ايكيسي نين 1911-جي ايل ايلکباھاريندان اعتيبارن قورولوش چالیشماسينا باشلانيلاراق، او ايلين ياييندا قورولماسي مومکون اولموشدور -دئيه بيليریک.

" گنج قلملر "

اىستانبولدا " تورک درنگي " ، " تورک يوردو " و " تورک اوجاغي " آدلي قورولوشلارلا تورکچولوک فيکري نين تشکيلاتلارماسينا چالیشيلارکن، سلانيکده " ايتتیهاد و ترقي " مرکزي هئيتي عوضولريندن، اوزونه " گؤيالپ " آديني وئرن ضيا بيبن تلقين و ايلهاملاري ايله مرکزده بير تورکچولوک آخيمي باشلاميش اولدوغو کيمي، او زامانلار سلانيکده چيخماقدا اولان " گنج قلملر " درگيسي ده گؤيالپين تائيري ايله تورکچولوک تبليغ ائتمه يه باشلاميشدير. بير خئيلى آختارديغيم حالدا، " گنج قلملر " اين تام کومپلئکتيني تاپماق مومکون اولمادي. " گنج قلملر " اين بعضي شرطلر قوياراق ديلي سادلشديرمک حاقيندا ايلک يازيلاريني هانسي تاريخده نشر ائتميش اولدوغونو دقيقلشديره بيلمه ديم. بو درگي " يئني ليسان و بير آراشديرما " آدلي بير کيتابچا دا چيخاراراق، مودافيعه ائتديگي گؤروش حاقيندا بير نؤو " آنکت " ده ياراتدي. آنچاق اليميزده موجود اولان بو ريساله نين ده هئچ بير يئرینه تاريخ قويولماميشدير! بونولا برابر، " تورک يوردو " ندا " گنج قلملر " اي تنقيد ائدن ماهيتهده چيخان بير يازيدا سلانيکلي درگي نين اىستانبوللو آرکاداشي چيخمايا باشلايدقان سونرا تورکچولوک يولونا گيرديگيني ايديعا ائتمک مومکوندور. حتى بو ايکي درگي نين عئيني زاماندا تورکچولويه باشلايدقلاري دوشونولسه بئله، هر ايكيسي نين " تورک درنگي " ايله نشر اولونان دبده تورک ميلليتچيليگي دوشونجه سيني عساس آلدیقلاري حاقبقتي اورتوله بيلمز و اينکار اولونا بيلمز... قيساجاسي، نه دئييليرسه دئييلسين -مثلن " ايتتیهاد و ترقي " غيرتکئشلري بير زامانلار بوتون فيکري هرکاتلارين دا قايناغيني اوز جمعيتلرينده گؤسترمک ايسنتيه رک تبليغاتلار ائتميشديلر- عوئمانلي دؤولتينده کولتورل تورکچولوگون ايلک تشکيلاتي " تورک درنگي " جمعيتي و ايلک تورکچو درگي ده " تورک درنگي " درگيسيدير... سلانيکده يئرلشن اسرارنگيز " ايتتیهاد و ترقي " کوميته سي، فورمالاشماقدا اولان بوتون فيکري، سوسيال و سياسي هرکاتلاري اوزونه آيد ائتمک آماليندا ايدی. " تورک درنگي " قورولونجا عوضولريندن بعضيلري نين اورايا گليب گئتديگي گؤروندو. تيببييه طلبه سي آراسيندان " ايتتیهاد و ترقي " يه چوخ باغلي و دوست اولمايان بعضي گنجلر طرفيندن " تورک اوجاغي " نين تمللري آتيلماغا باشلانينجا، " تورک اوجاغي " نين قورولماسينا و " گنج قلملر " اين تورکچولوک ائتمه سینه " ايتتیهاد و ترقي " جمعيتي نين تشويقچي و يارديمچي اولدوغونو گؤروروک. گئت-گئده " ايتتیهاد و ترقي " عوضولريندن بير قيسمي، آچيقدان آچيغا تورکچولوکلريني ايفاده و ائلان ائتمکده گوناھ گورمورلر. بو شکيله " تورک يوردو " و " تورک اوجاغي " ني " ايتتیهاد و ترقي " جمعيتينه باغلي ايميش کيمي گؤسترمک بئله ايسته بيرلر. و بو مقصده چاتماق اوچون جمعيت هر ايکي موسسيسه يه پول يارديمي دا ائدير؛ آنچاق تورکچولوک موسسيسه لري جمعيتين موختليف واسيطه لرله گؤسترديگي تائيرلره قارشي دورا بيلميش و " ايتتیهاد و ترقي " جمعيتي نين داغيلماسينا قدر خصوصيت، اصلييت و موختاريتيني قوروموشدور.

"تورک اوجاغي" نين خصوصيت و شخصيتيني قوروياراق داعواملي اينکيشاف و ايره ليله مه سينده ان چوخ خيدمتي گورولن اوجاقلي همدوللاه صوبحي بيدير.

همدوللاه صوبحي بي

يوخاريدا سؤيله ميشديک کي، همدوللاه صوبحي بي اوجاق قورولدوغو زامان تيبيبييه لي طلبه لرین موقتتي ايداره هئيتي عوضولوگونه ناميزد گؤستردیگی 20 نفرليک سيياهييا داخيل ايدي؛ لاکين او زامانلار (1911) همدوللاه بيی لازيمي سوييه ده تانيانلار آز اولدوغوندا موقتتي ايداره هئيتي عوضولوگونه سئچيله بيلمه ميشدي. اوجاق قورولوب، ديوان يولونون مرجان آغا مسجيدينه ياخين حيصه سينده اوزونمخسوس بير نئچه اوتاق دا تمين انتديکدن سونرا همدوللاه بي اوز ايفاده سینه گوره، آچور او غلو يوسوفون واسيطه سي ايله 25 يانوار 1328-جي ايله (1912) 776-جي نؤمره ايله اوجاغا عوضو يازيلديقدان سونرا، چوخ تنز گئرجک يئرینه يوکسلدي؛ يني ايداره هئيتي باشقاني اولدو. همدوللاه بيين اوجاغا آلينديغي زامان ايداره هئيتينده باشکان احمد فريد بي، ايکينجي باشقان آچور او غلو يوسوف ايدي. عومومي کاتيپ بو گون بوکرش ائلچيسي اولان هوسئين راغيب بيدي.

همدوللاه بيين اوجاغا گيرمه سيني تقين توپلانان قورولتاين سئچيمينده باشکانليغا همدوللاه صوبحي بي کئچدي، ايکينجي باشکانليقا يئنه آچور او غلو يوسوف قالدي.

همدوللاه بي، انکارادا مرکز هئيتي بيناسي نين تمل داشي قويولارکن (21 مارت، 1927) سؤيله ديگي قووتلي و گوزل نيطقينده ايلک داخيل اولدوغو زامان "تورک اوجاغي" بيناسي نين حاليني بئله تصوير ائتميشدير: "بوندان 16 ايل اؤنجه ايدي. ايستانبولون تاريخي بير جاده سي نين کناريندا، ساده بير ائوين اوست مرتبه سينده ايکي بوش و فقير اوتاق... اورادا توپلانلار، بير توپلانتي تشکيل انتديکلري واخت دينلگيجيلري اوتورتماق اوچون لازيم اولان قدر ستول تاپا بيلمزديلر. آشاغي کوچه يه ائترلر، اطراف قهوه لردن اوز جييلريندن وئردیکلري کيچیک پوللارلا ستول آلا، بونلاري بئللرينده اوجاغا گتيريرلر و توپلانتيان سونرا يئنه گئري تهويل وئرديلر. "تورک اوجاغي"، اونو ردد و اينکار ائدن بير هاوا ايچينده دوغولدو. اونا هر کس قارشى ايدي. حتى بير چوخ تورک آيديني بئله..."

همدوللاه بي، ماددي و معنوي دورومونو اوستاليقلا بير نئچه جومله ايله جانلانديرديغي "تورک اوجاغي" ني ايکي-اوچ ايله ايستانبولون ان جانلي، خئيلي زنگين بوتون تورک گنجليگي طرفيندن سؤيلن چوخ اؤنملي سوسيال بير قورولوشو حالينا گتيردي. بير نئچه آيدا، او ايکي-اوچ اوتاق بئش-آلتى اوتاق اولدو، بير ايل سونرا "تورک اوجاغي" بايازیده بؤيوک بير ايقامتگاهي تامام توتوردو. اوجاغي قورولتايلاري، يني کونفرئسي، دارولفونونون بؤيوک کونفرانس سالونونو دولدوراجاق قدر قالاباليق و گنجليگين صميمي دوشونجه و دويغولارينى قووتله ايفاده انتديگيندن چوخ جانلي و گورولتولو اولوردو. تورک ائللري نين هر طرفينده يئني-يئني اوجاقلار آچيلديغي خبرلري ده داعواملي اولاراق مرکزه گليردي.

گوڤالپ ضيا بي

تورک گنجليگي نين روحونا تاثير ائتمه يه، اوجاقلارين تشکيلاتلناماسينا همدوللاه بي چاليشارکن تورک ميلليتچيليگي فيکري نين دوشونجه ساهه سينده تنزيمينه، سيستم حالينا گتيريلمه سينه ده " تورک اوجاغي " نداکي کونفرانس و صؤحتلري ايله " تورک يوردو " نداکي مقاله لري ايله، خصوصن گوڤالپ ضيا بي چاليشيردي.

" ايتنيهاد و ترقي " مرکز کوميته سي سلائيکي ترک ائتمه يه مجبور اولوب ايستانبولا گلدیکن سونرا ضيا بي و طلبه لري " گنج قلمر " اي چيخارماغا چاليشماميشديلار و هاميسي " تورک يوردو " نا قاتيلاراق يورد و اوجاقدارابر چاليشماغي اوستون توتوموشدولار. بو شکیلده بوتون تورکچولوک قووتلري بير يئره توپلانميشدي. و تورکچولوک آخيمي نين گنجلر آراسيندا ان جانلي دؤورو، بالکان ساواشي ايله بيرينجي دونيا ساواشي آراسيندا کئچن ايکي-اوچ ايلليک دؤوردور -دئييله بيلر.

بو زامانلار همدوللاه بيين اوجاقداکي فاليتي چوخ اوغورلو اولدو؛ تورکچولوک فيکري گنجلر و آيدينلار آراسيندا تامامن ياييلدي و مؤحکملندي. اونو ردد و اينکار ائدن هاوا اوجاغي اترافيندان داغيلدي. تورک آيدينلاري آراسيندا مرحوم گوڤالپين تسنيفينه گؤره، دوغو و يا باتي اينترناسيونايليزمينه کور-کورانه ياپيشماقدا اصرار ائدن گئري ذکاليارلا جاماعاتي اؤزونه گولدورنلردن باشقا هر کس " تورک اوجاغي " نا عوضو يازيلميش و يا دوست کسيلميشدي. اوجاق باشکانليغيندا بو قدر اوغور قازانان همدوللاه صوبحي بي، معلوماتي، ساوادي و بيليگي ايله، خصوصن ذکا، عصالت، فؤقلاده ناطيqliک قودرتي ايله اترافينداکيلار سؤگي آشيلاراق، خيدمت گؤستره رک حاکيم و تاثيرئديجي اولماق کيمي ايرسي قابيليتلري ايله اؤزونو گؤسترميشدير.

همدوللاه بي، عوئمانلي ايمپئراتورلوغونون سياست، ايداره، ائلم و ادبيات ساهه لرينده اؤنملي مؤوقنلر توتوموش قديم، اصيل و ضيالي بير عاييلهيه- سامي پاشا عاييلهسينه منسوبدور. همدوللاه بيين بؤيوک باباسي نين باباسي، شئيخ نجيب افندي، يونان ايختيلالي زاماني مورانين ان اؤنملي شهري اولان تريپوليس قصبه سي نين ايداري و معنوي حاکيمي ايدى. يونان ايختيلالچيلارينا قارشى بو موحيطين تورک حاکيميتيني مودافيعه ائتمه يه چاليشدي؛ بو اراضي نين موسلمان و تورکلري ايله مودافيعه ني تشکيل ائتدي. شئيخ نجيب افندي، موتسووف، عاليم و شاعير ايدى. همدوللاه بيين بؤيوک باباسي، يني شئيخ نجيب افندي نين اوغلو ابدوررهمان سامي پاشا عوئمانلي سلطنتي نين ايلک تحصيل نازيري اولان شخصدير و عوئمانلي ادبياتيندا تانينميش بير سيمادير. کئچه چيزاده فواد پاشا آغزيندان يازيلميش منزومه سي اولدوقجا مشهوردور. ابدوررهمان سامي پاشانين اوغلو و همدوللاه بيين آتاسي ابدوللتيف صوبحي پاشا موقته دير بير ايداره چي، جيدي بير تاريخچي، اسکي اثرلر و مثال پوللار، سيککه لر موخصيصي، عربجه، عجمه و فرانسيزجايا لازيمي سوييه ده بلد اولان، هومئري اؤز ديلينده اوخويوب-آنلايب تورکجه ده اوستاد سايبان آداملار ايدى. صوبحي پاشا، مالييه، بايبنديرليق، وکفر و تحصيل نازيري اولموشدور. تحصيل نازيري ايکن، عوئمانلي اولکھسينده قيز صنعت مکتبلريني آچدي و اوغلان و قيزلارين بيرليکده تحصيل آلدیغي مکتبلردن سونرا تورک قيزلارينا ايلک اورتا تحصيل بو مکتبلرده وئريلدي. مملکتيميزده ايلک اکينچيqliک مکتبي ايله، ايلک موزه ي ده صوبحي پاشا قورموشدور.

ھمدوللاھ صوبحي بېين اميسي سنزاي بيلە، ان بۇيوك قارداشي آيتوللاھ بي، سامي پاشا عاييلھسي نين تانينان ضيالي سيمالارينداندير. گنج ياشيندا اولن آيتوللاھ بي، ناميق كامالين يولداشلاريندان و يوخاريدا بھس انتديگيميز كيمي، " يئني عوئمانليليق " ھرکاتي نين ايلک تشببوسکارلارينداندير. سنزاي بي، ناميق كامال ادبياتي مکتبي نين بۇيوكلريندن اولدو غو كيمي، يئني عوئمانليليغين " ايتتھاد و ترقي " دۇورونده سورگون حياتيني سئچميش و اوروپادا چيخان " ژونتورک " قزنتلرينه ديرلي يازيلار يازاراق، تورک گنجليگينه ھورريت، مشروطيت و ميللي حاکيميت فيکيرلريني آشيلاماغا چالشميش ھورريتچيلردندير. ابدوللتيف صوبحي پاشا علمي و ايداري بير چوخ اثر نشر انتديرديگي كيمي، اوزوندن سونرا چوخسايلي عاييله عوضولريندن مملكته ھمدوللاھ بي كيمي خئييرلي بير اوولاد دا قويوب گنتميشدير.

صوبحي پاشانين ياشجا ان كيچيک او غلو ھمدوللاھ بي 1884-جو ايلده ايستانبولدا خورخوردا باباسي نين بير ساراي قدر بۇيوك، زنگين ائوينده دوغولدو. اوشاقليري سامي پاشا عاييلھسي نين جامليجاداكي كۆشک و باخچالاريندا كئچيردي. بونونلا برابر، آراسيرا خورخورداكي ائولرينه ده گليردي. " تورک يوردو " ندا چيخان " خوروز دۇيوشو " -كي موراد پاشا مسجيدي حيطينه باش وئير - قوناقدان كئچيرديگي زامانا آيد خاطره لر يندندير. ھمدوللاھ بي، قيسيqli ايتيدا مکتبينده اوخوماغا باشلادي؛ آلتونيزاده و " نومونيي-ترقي " مکتبلرينده ايلک تحصيليني بيتيردي. ايكينجي تحصيليني قالاتاساراي سولطانيسينده گوردو. من اونو ايلک دفعه، " ايتتھاد و ترقي " طرفيندن نشر اولونان " شورايي-اومت " قزنتي نين يازي ھئيتي آراسيندا، شرف كوچه سينده كي قزنت ايداره سينده گوردوم؛ يازي ھئيتي موديرليگيني دوستوم فريد بي انديردي. ھمدوللاھ بېين ذكاسيني، يازارليق قابيليتيني، فريد بي منه تعريفله ميشدي. گنرچكدن، داورانيشينداكي اصيليليک و گوزلرينده كي اوزونمخسوسلوق اونو ديگر قلم يولداشلاريندان آيبراجاق قدر آيدندي. او زامانلار قورولان " فجري-آتي " ادبي تپولو غونا ھمدوللاھ بي ده داخيل اولموشدور و " سروي-فنون " دا نسر و نظمله بير خئيي ادبي پارچالاري نشر اولنوموشدو.

" فجري-آتي " گنجلريني " سروي-فنون " اون مينينجي نوسخه سيني حاضيرلاماغا چاليشديغي زامان زيارت ائتميشديم. سونرادان تورکچولوك ھرکاتي نين اؤنملي عوضولري اولاجاق جلال ساھير، كؤپرولوزاده فواد كيمي گنجلر آراسيندا ھمدوللاھ صوبحي بي ده چاليشيردي.

موعلیمسيز بير درس اوتاغي كيمي گورولتولو اولان يازي اوتاغيندا خوصوصن ايكي گنج- ھمدوللاھ صوبحي بيله رفيق خاليد بي ديقتي چكميشدي. اوتوردو غو يئردن قلمي الينده منه ديقتله باخان ھمدوللاھ بېين گوزلري سانكي يئريندن چيخيب روحوما قدر نوفوز انده رك مني، منليگيمي تفتيش اندير كيمي گلْميشدي. گوزلري او درجه ايچه ايشله بيردي. رفيق خاليد بېين ايسه نه ووجودو، نه ديلي، ھنچ دينچ دورموردو، داعواملي بير ستولدان او بيرينه سيچرايير و بوتون بو گنجلرين آراسيندا باشكان كيمي دولاشان جلال ساھير بېين سوزونو بيتيرمه يه ايمكان وئرمه دن ھئي كسيردي.

ھمدوللاھ بي، يازارليقلا برابر، موعليلمليه ده باشلاميش و سيراسي ايله آياسوفيا روشديبيه سينده، دارولمولليمينده، بحريبيه مکتبينده، نهايت دارولفونوندا موعليلمليک ائتميشدير. سون اوچ عالي مکتبه انستنتيكا تدریس ائتميش و دوغونون نفيس اثرلريني آنلاتماغا، دويورماغا چاليشميشدير. دارولفونوندا چوخ عومومي بير ماهيته اولان " حيكمتي-بدائي " (نستنتيكا حيكمتي) درسي يئرینه ايسلام و خوصوصن تورک سنائي-نفيسه تاريخيني اوخوتموشدور.

"تورک اوجاغي" نا گيريب باشكانليغينا سئچىلدىگى زامان دارولموللیمینده موعلیم ایدی. اوجاقداکى خیدمتینی اطرافلیجا یازماغي گله جک ایله بوراخیریق. بو خیدمتلر نتیجه لرینه باخیلاراق قیساجا بئله ایفاده و تسبیت اولونا بیلر: همدوللاه بی، "تورک اوجاغي" نا باشکان اولدو غو زامان دیوان یولوندا بیر ائوین اوست مرتبه سینده ایکی-اوج اوتاقدان عیبارت تک بیر محلی اوجاق وار ایدی؛ بو اوجاغن عوضولری نهایت 826-یا چاتیردی، ایلیک بودجه سی تقریب بیر نچه یوز لیره دن عیبارت ایدی. بو گون اوجاق مرکزی اولماق اوزره آنکارادا بیر میلیون لیره دن آرتیغا باشا گلیمیش بیر بینا تیکیلیب بیتمک اوزره دیر. تورکیه جومهوریتی داخیلینده 250-یه قدر اوجاق مؤوجوددور؛ اوجاقلیلارین میقداری 30 میندن آرتیغا چاتمیشدیر. 1921-جی ایله مرکز بودجه سی 754121 لیره بوتون اوجاقلارین بودجه سی ایسه بیر میلیون اوج یوز میندن آرتیق لیره اولاراق تسبیت اندیلمیشدیر. بو بؤیوک فرقین، ینی اوجاغن 10-15 ایله بو قدر گئنیشلنمه و بؤیومه سی نین ان اؤنملی سببلریندن بیر، من هئچ شوبهه ائتمیرم کی، همدوللاه صوبحي بیین ایش باشیندا اولماسیدیر.

"تورک اوجاغي"، ایمپئراتورلوق دؤورونده سییاستله مشغول اولمادی؛ قورولوشونداکی ایدئیلارینا سادیق قالدی. ایمپئراتورلوق پارچالانیب داغیلدیغي زامانلار ایسه، تورک میللیت فیکری حادیته لرین تاثیر ایله سیاسی بیر فیکیر اولموشدور. اوجاغن فالیتی اؤزلوگوندن سیاسی بیر فالیته چئوریلیمیشدی.

عوثمانلی ایمپئراتورلوغوندا آرتیق پارتییلار دئییل، میلترلر بیر سیاسی تشکیلات حالی آلیردی. آنadolودا موستافا کامال پاشانین باشکانلیغیندا باشلایان تورک میللی هرکاتی میللی بیر تورک دؤولتی مئیدانا گتیرمگی مقصد سئچمیشدی. "تورک اوجاقلاری" اولدوقجا تبیی و منطیقی اولاراق، بو هرکاتا قاتیلدیلار. ایستانبولدا کئچیریلن میللی میتینگلره اؤنچول اولدولار. باتی آنadolوداکی مودافیعه تشکیلاتلاری ایله علاقه لر قوردولار و میللی هرکاتین باشی موستافا کامال پاشایا باغلیلیق و ایطاعتلرینی بیلدیردیلر. ایمپئراتورلوغون سون مجلسی-مبوسانی سئچیلرکن، اوجاغن نوفوزلو آداملاری "میللی تورک فیرقه سی" آدلی بیر فیرقه آدی ایله سئچیمه قاتیلاراق بیر نچه مبوس سئچدیردیلر کی، بونلاردان بیر ایکی سئچیم بؤلگه سیندن، ینی آنتالیا و ساروخاندان سئچیلن همدوللاه صوبحي بیدیر.

اوجاغن فالیتلرینی دیقته تقیب ائدن اینگیلیس ایشغال قووتلری 1920-جی ایله، "تورک اوجاغي" نی ایکی دفعه باساراق اشیا و نوسخه لریندن بیر قیسمی نین ضیایننا سبب اولدو غو کیمی، فالیتینده ده گؤرونوردو کی، بیر مانعه یاراتمیشدی.

9 مارت 1920-جی ایله بایازیده کی اوجاق مرکزی ایشغال اولونموشدو. سونرا اوجاق مرکزی اولاراق "میللی تعلیم و تربیه جمعیتی" بیناسی توتولموشدو. بو بینا دا اینگیلیسلر طرفیندن ایشغال اندیلدی. بوندان سونرا مرکز هئیتی باشکانی همدوللاه صوبحي بی اؤز ایضاسی ایله موستافا کامال پاشا حضرتلرینه ایشغال قووتلری نین میللی موسسیسه لر علئیه اینه یؤنلتدیکلری بو ضربه لردن شیکایت و اوجاقلیلارا نجه بیر حرکت تؤوسییه ائده جکلرینی سوروشدو. آلمان جاوابدا ائچلیکلر ندینده اعتیراضلار اندیلمه سی و لازیم اولدوقدا میتینگلر ائده رک اوزونتوموزون گؤستریمه سی تؤوسییه اندیلدی.

آنکارادا تورکیه بؤیوک میلّت مجلسی تۆپلانیرکن همدوللاه صوبحي بی، آنتالیا میلّت وکیلّی کیمی آنکارایا گئتدی و مجلسه قاتیلدی. و مووققتی هؤکومتین ایلک تحصیل نازیری تعین اولوندو. همدوللاه بی، بو شکیلده سییاسته، آنجاق میللی سییاسته گیرمیش اولوردو. ایکینجی و اوجونجو بؤیوک میلّت مجلسلرینه ایستانبول میلّت وکیلّی کیمی گلدی. تورکیه بؤیوک میلّت

مجليسي ھۆكۈمىتىدە تەھسىل نازىرىيە ئۆلگۈ. خارىجىي ئىشلار ۋە تەھسىل كومىسسۇنلارى نىن بىر نۆچە دىقە رەبرىي ئۆلگۈ.

بو سىياسىي ۋەزىپە لارى يۇرىنە يىتتىرمەككە بىرلەر، ھەمىدوللاھ صوبىجى بىي "تۈرك اوجاگىي" نىداكى فالىتتىنى اصلا مەھدۇلاشدىرمامىش، مەركىز ھىتىي رەبرىلىگىنە اىلك سىچىلدىگى گۈندن بو گۈنە قىر رقىبسىز قوروموش ۋە بو شكىلدە اوجاگىن اىنكىشافىنا ان اۋنملى عامىل اولموشدور. عوئمانلى سىلتنى نىن كىچىردىگى سون بۇھران دۇورۈندە، مشروپىتىدن بىري قورولموش تۈركچولوك موسسىسە لرىندىن ان اوزون عۇمورلوسو "تۈرك اوجاگىي" ئۆلگۈ. "تۈرك درنگى"، اۋنچە دە قنىد ائىلدىگى كىمى، اىكى-اۋچ اىلە قىر داعوام ائىب داغىلمىشدى. "تۈرك يوردو" 1917-جىي اىلدن سونرا "تۈرك اوجاگىي" اىلە بوسبوتون قاينايىب-قارىشىمىشدى؛ "تۈرك يوردو" مودىرىي اكچوراوغلو يوسوف "قىزىل آي" تەمسىلچىسى اولاراق روسىيادا اولان عوئمانلى اسىرلرى نىن عوئمانلىلار اسىر دوشن روسلارلا دىشىدىرىلمە سىنە مأمور ائىلىب ايسوچ، دانىماركا ۋە روسىيالا گۇندىلدىگى زامان "تۈرك يوردو" نون اىدارە ۋە يايىمىنى "تۈرك اوجاگىي" مەركىز ھىتىنە تاپشىرمىشدى. سونرا "تۈرك اوجاگىي" دا مەتارىكە دۇورۈندە اىشغال قوۋوتلرى نىن، خوصوصن اىنگىلىسلرىن بىر نۆچە دىقە ھوجومونا مەروۇز قالىدى. اوجاگىن مەركىزىي، اىقامتگاھدان مەروۇم ائىلدى: نوسخە لرى ۋە سىندلرى، كىتابخانا ۋە كومپلئكتلرى داغىدىلدى. شوکورلر اولسون كى، اوجاگىن بو دىرلى خزىنە لرىندىن بۇيوك قىسمى اوجاقلىلرىن ائولرىندە ساخلاناراق قورتارىلا بىلدى. بوتون بو تقىب ۋە تىزىقلەر باخمىياراق، "تۈرك اوجاگىي" اۋزونو قوروىا بىلدى ۋە داغىلمادى. اوجاگىن تارىخىندە آر اۋئرمە لر يوخدور.

"تۈرك اوجاگىي" بو داعواملى حىياتىنى ان چوخ رەبرىي ھەمىدوللاھ صوبىجى بە يە بورجلودور. حىياتىنى ۋە گلە جگىنى اوجاغا باغلامىش اولان ھەمىدوللاھ بىي، ائىئىزىسى، فىكىر تقىبى، روح اشىنالىغى ۋە بنزىرى اولمايان ستراتىگىياسى ساىە سىندە، "تۈرك اوجاگىي" نى تۈرك مىللى دۇولتى نىن قورولماسىنا قىر قورويوب ساخلايا بىلدى. انكارادا، مىللى تۈرك دۇولتى "تۈركىيە بۇيوك مىلت مىجلىسى ھۆكۈمىتى" آدى اىلە قورولدوغو زامان، "تۈرك اوجاگىي" نىن مەركىزىي دە انكارادا يىرلىشىدى. ۋە بوندان سونرا "تۈرك اوجاگىي" نىن ماددىي اىنكىشافى داھا سورعتلى آدىملارلا اىرە لىلە دى. چۈنكى يىنى تۈركىيە دۇولتى تۈرك مىللىتى عىساسلارىنا ۋىردىگى دىرى دايم ايفادە ائىتمىشىدىر. تۈركىيە دۇولتى نىن قورولوشوندا قاضىدن سونرا ان اۋنملى اىشلرى گۇرن عىصمت پاشا، 17 اىيول 1333-جو اىلد(1917) اۋچونجو كولوردو كوماندانى عىصمت اىنال بىي اونوانى اىلە ۋە 2320-جى نۇمرە اىلە "تۈرك اوجاگىي" نا داخىل اولموش بىر اوجاقلى يولداشدىر. نەھىت، اوجاگىي تەمسىل ائىدن شىخس، ھەمىدوللاھ صوبىجى بىي دە مىللى تۈرك دۇولتى نىن رەبرىلرىندىن، "تۈركىيە بۇيوك مىلت مىجلىسى ھۆكۈمىتى" نىن ۋكىللرىندىن اولموشدور.

تورکيه جومهوريتي

تورکيه جومهوريتي نين، باشدا " تورکيه بؤيوک ميلت مجليسي هؤکومتی " آدی ايله، سونرا گئرچک آدی ايله قورولماسی، تورک ميلليتچیلیگی باخیمیندان تورکچولوک ایدئالی نین گئرچکشمه سی دئمکدیر. بیر چوخ تورکچولرین بلکه حیاتلاریندا گئرچکشمه جگینه اومید ائده بيلمه دیگی ایدئال، بیر تورک داهیسی نین قودرتی ايله گئرچک اولموشدو؛ میلی تورک دؤولتی قورولموشدو.

تورک ميلليتچیلری، دیلین تورکچشمه سینی، هوقوقون تورک هوقوقو اولماسینی و بونا گؤره قادی نین اسکی تورک قانونلارینا اویغون بیر هورریت قازانماسینی، اینجه سنتین تورکچشمه سینی، ینی شئیرین، موسیقی نین، رسساملیغین... و.ب. میلی و اصلی اولماسینی، قیساجاسی، تورک کولتورونون یاد تاثیرلردن قورتاریب اؤز اصیللیگینی ائده ائده رک اینکیشافینی دیله بیر و بونا اللریندن گلدیگی قدر چالیشیردیلا.

آنجاقتون بو کولتورل هورریت و مستقیللیگین سیاسی ساهه ده تام هورریت قازانیلمادیقجا ائده ائدیله بيلمه جگی مشروطیت تجروبه سی ايله آنلاشیلیمیشدی. عوئمانلی دؤولتی نین سیاستی، چوخلو سببلردن سربست اول بيلمه دیگی کیمی، تورکون کولتورو ده، گؤیالپ ضیا بیین دندیگی کیمی، بیر چوخ کاپیتولاسیونلار باغلی ایدی. بو کاپیتولاسیونلارین بعضیلرینی دوغو، بعضیلرینی گونئی، بعضیلرینی ده باتی تورکون بویونا سالمیشدی. تورک، بوتون بو آغیر-آغیر حالقلاری آتیپ، ایسته دیگی کیمی یورویه بيلمک اوچون، حیات قودرتینی گؤسترن بیر ایقتیدار و حاکیمیت فئیلینی تاپماق، بونو باجارماق مجبوریتینده ایدی. تورک میلیتی، باشلارینا کئچن انشسیز مستافا کمالین رهبرلیگی و ایداره سی سایه سینده، بو ایقتیدار و حاکیمیت فئیلینی، عوئمانلی ایمپئراتورلوغونا قالیپ گلیمیش خاریجی دوشمنلرین ایراده سینه بویون ایمیه رک و خاریجی و داخلی دوشمنلری مملکتدن قوماق و چیخارتماقلا، عسگری و سیاسی ساهه ده گؤستردي؛ و بونولا سیاسی جهندن تام هورریت و باغیمسیزلیق قازاندي. آرتیق کولتورل هوجوملاری دا یاواش-یاواش سؤکوب آتماق یولو آچیلیمیشدی. تورک میلیتی، آچدیگی بو یولدا انئرژی و اوغورلا داعواملی ایره ليله دي؛ کولتورل هورریت و باغیمسیزلیغینی

مهدودلاشدیران مانعه لری آرا وئرمه دن قالدیردی و بو گون ده قالدیرماقدا داعوام ائدیر. سون قالخان کولتورل کاپیتولاسیون، تورک دیلینه اویغون اولمایان حرفلر سیستمی و ایملار طرزیدیر. تورک ميلليتچیلیگی نین نئجه باشلادیغینی و نئجه یاییلادیغینی، الیمیزدن گلدیگی قدر اوبیئکتیولیکله گؤسترمه یه چالیشدیغیمیز بو مقاله دن آنلاشیلیمیشدیر کی، یاشاماقدا اولدو غوموز زامانلار بعضیلری ینتمیش-سکسن ایل، بعضیلری الی-آتمیش ایل اؤنجه گلدیکلری حالدا، تورکلوگون هارایا دوغرو گئندیگینی و گئتمه سی واجیب اولدو غونو گؤرن و اونا گؤره چالیشان اوزاقگورن، دوغرو دوشونجه لی تورکلر واردیر. گؤروشلری نین و دوشونجه لری نین دوغرولوغو سوبوت اولونان بوگونکو گونده، او شخصلر احتیراملا آنیلماغا لاییقیدیر.

تورکچولوک فیکری، یاریم یوزیل اؤنجه نهایت، بیر نئجه شخصیتین بیین و قبلرینده دوشونجه لر، دوغولار و آمالار اویاندیران، آرا-سیرا دیل و قلملریندن آیدین اولمایان و قطعیتسیز شکیلده چیخان بیر نظرییه دن عبارت ایدی. بو نظرییه، او زامانلار موحیطه او قدر یاد ایدی کی، طرفدارلاری اونا چوخ آچیق سؤیله ییب یازماقدان چکینیردیلا. حالبوکی تورکچولوک فیکری بوگون گئرچکلیک ساهه سینه چیخمیشدیر، حادیثه لر حالیندا اؤزونو گؤستریر. بئله بؤيوک فیکرلری گئرچکشدیرنلره بشریت داهی و قهرمان دئییر. تورک عالمینده

تورک ایدئالینی گئرجکلشديرن داھي و قھرمان، تورکييه دؤولتي نين بانيسي و تورکييه
جومھوري تي نين ايلک جومھورباشقاني قاضي موستافا کمال حضرتلريدير.

سلاميچئشمه، 6 سئنتيابر 1928
آچوراوغلو يوسف

ايچيندكىلر

علمي رنداكتوردان (دكتورفنتهي گنديكلي)
آچور او غلو يوسف كيمدير؟! (در. آيبنيز كنگرلي)

اوچ طرزي-سيياست
توركچولويون تاريخي
تئورiede و باتي توركلرينده توركچولوك
بير مثله
توركون تعريف
مىلليت فيكري
مىلتين تعريف
مىلليت فيكري نين توركلر آراسيندا يايىلماسى
مىلليت فيكري نين اورتايا چيخما فورماسى
باتي توركلري نين آروپا ايله ايليشكىلري
تنزيمات و يئني عوئمانلىلار
تنزيماتچىلار لا يئني عوئمانلىلاردا مىلليت قاورامى
تنزيمات ادبياتيندا توركچولوك ايزلري: شيناسى و ضيا پاشا
ديده بوتون توركچولوگون ايلك ايزلري: احمد وئفيق پاشا
فيلولوژي و تاريخده توركچولوك: موستافا جالددين پاشا
ايلك توركچولرين عمومى خصوصيتلري
توركچولويه شرقشوناسلارين تاثيرى
توركچولوك فيكري و اينگىليس-روس ايليشكىلري
ماجارىستانلى و امبئري

آذري توركلرينده توركچولوك
آخوندزاده ميرزه فته لي

باتي توركلرينده توركچولوگون ايكينجي دؤورو
سولئيمان پاشا
بوخارالى شئىخ سولئيمان افندي
احمد جنودت پاشا
عوئمانلى مىلليتى، ايسلام بيرليگي و توركچولوك
شئىخ جمالددين افقاني

قافقاز، كريم و كازان توركلرينده مىلليت فيكري
روسيادا ايلك توركچو قزئت
هسن بي زردابي نين " اكينجي " سى
اونسيزاده لر متبواتي
ايسمايىل بي قاسپيرالى: " ترجمان "

كازان توركلارينده ايلك ميلليتچيلىك سسي: شهابددين مرجاني
توركلوك شوعبه لري آراسيندا ايليشكيلر

توركچولوگون اوچونجو فال دؤورو
شمسددين سامي بي
نجيب عاصيم بي
ولد چلبى
" ايقدام " چي جنودت بي
ابدولهميد دؤورونون توركچولويه موناسييتي
امروللاه افندي
بورسالى طاهير بي
رايف فواد بي
نجيب بي
يونان حربى: شئير و ادبياتدا توركچولوك
موفتووغلو احمد حيكمت بي
ميللى شاعير ائمين بي

سياسى توركچولر
تونالى هيلمى
آكچوراوغلو يوسف
هوسئينزاده الى بي
آغاوغلو احمد بي

توركچولوكده تشكىلاتلانما دؤورو
" تورك درنگى "
" تورك يوردو "
" تورك اوجاغي "
" گنج قلملر "
همدوللاه صوبحي بي
گؤيالپ ضيا بي
توركييه جومهوريتي